

# غریبی تمدن

(شالید، حقیقت، عقیدتی، او فلسفی بنستونه)

لیکوال:

دكتور مصباح الله عبدالباقي



# غربي تمدن

(شاليد، حقيقت، عقيدتي او فلسفي بنسټونه)

ليکوال: دکتور مصباح الله عبدالباقي

## پيل خبری

الحمد لله رب العلمين والصلاة والسلام على سيد الأنبياء والمرسلين وعلى آله وأصحابه اجمعين، وبعد.

دی کی شک نشته چی اسلامي نړۍ په اوسنۍ زمانه کی د غربي تمدن تر اغیزی لاندی ده، ددی تمدن سره د تعامل په اړه د اسلامي نړۍ وگړي په خپلو منځ کی سره اختلاف لري، که یوشمیر ورسره د بابصیرته تعامل غوښتنه کوي، داسی تعامل چی په هغی کی د عقیدوي مبادئو او اصولو څخه تنازل هم نه وي، او په عین وخت کی ددی تمدن د پرمختگونو څخه استفاده هم صورت ونیسي. نو یو شمیر نور مسلمان وگړي په دی هڅه کی دي په چی ټوله اسلامي نړۍ د غربي تمدن په رنگ کی رنگ کړي، په اخلاقي او عقیدوي اړخ کی هم د نوموړي تمدن څخه د پیروی غوښتنه کوي، همدی ته دوي پرمختگ او یا هم د پرمختگ لومړی شرط وایي، د دوي تصور دا دی چی غربي تمدن یوه نمونه او پارادایم (Paradigm) دی، دا باید یا ټول قبول شي او یا باید په بشپړه توگه مسترد شي، دی سره باید انتقائی تعامل ونه شي، چی څه تری واخیستل شي او څه شیان یی پرېښودل شي.

له بله پلوه یو شمیر نور په دی عقیده دي چی د غرب هرڅه د مطلق شر له جملی څخه شمیرل کیږي، او عقیده لري چی باید په قطعي توگه

پريکون ورسره وشي، له دې تمدن څخه بايد هيڅ ډول استفاده ونکړي شي، نه ترې تکنالوجي واخيستل او نه کوم نظام اونه کوم سيستم، عقیده او فکر او فلسفه خو لا ليري خبره ده.

ددې متفاوتو نظرونو د موجوديت سره سره اسلامي نړۍ په بيلو ميدانونو کې د غربي تمدن د اغيزې لاندې ده، او دا له دې امله چې د (Globalization) په دې اوسنۍ نړۍ کې چې د هر ډول اغيزو او تاثيراتو د انتقال په مخکې هيڅ ډول موانع وجود نه لري، له دې امله دا اړينه ښکاري چې موږ دا اغيزې په گوته کړو، او هغه ميدانونه او ساحې وپيژنو چې هلته اسلامي نړۍ د غربي تمدن د فکري اغيزو لاندې ده لکه سياست، اقتصاد، ټولنه، قانون جوړونه، علمي منهج او تگلاره او داسې نور، او دا ځکه اړين دي چې دا اغيزې ټولې مثبتې اغيزې نه دي، ځکه چې غربي فکر، د غربي تمدن عقیده او نړيوال لرليد د اسلام د معتقداتو او نړيوال لرليد سره په تناقض کې واقع دي، نو تر هغه پورې هغه څه چې د غربي تمدن څخه اخيستل کيږي ددې عقيدوي پس منظر څخه بيل نه کړي شي تر هغه وخت پورې دا اقتراض درست نه دی، او نه د هغه فکر او عقيدې سره اړخ لگوي چې په اسلامي نړۍ حاکم دي، خو مخکې له دې دا اړينه وپريښيده چې دا وگورو چې اوسنې غربي تمدن څرنگه منځ ته راغی؟ او ددې بنسټ په څه باندې ايښودل شوی دی؟ ددې تمدن عقیده او لرليد څه دی، دا تمدن د (الله)، (طبيعت/مادي) او (انسان) په اړه څه عقیده او تصور لري؟ او دا ددې لپاره اړينه او ضروري وه چې دغربي تمدن ددې عقيدې او نړيوال لرليد د پيژندلو

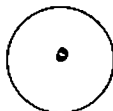
پرته ددی تمدن حقيقت پيژندل ناممکن دي، او کله چې ددی تمدن حقيقت ونه پيژندل شي له دی سره د درست تعامل لاری چاری ټاکل ناممکن بريښي، له دی امله په دې اوسنۍ څيړنه کې يواځې د دې هڅه شوې چې د غربي تمدن تاريخي شاليد او فکري بنسټونه واضح کړای شي، د دې د نقد هڅه نه ده شوې، د څيړونکې په اند د غربي تمدن سره د بابصيرته تعامل لپاره دا کفايت کوي چې مسلمان په دې پوه شي چې دا د هغه له عقيدې سره په تناقض کې واقع دی.

څرنگه چې دا بحث د غربي فکر د بنسټونو د واضح کولو او څرگندولو لپاره ليکل شوی دی، له دې امله پر هغو مصادرو او مراجعو اعتماد شوی دی چې غالبا د غربي تمدن د نمايندگانو له لوری ليکل شوي دي، او له هغوی څخه اقتباسات شوي دي، ترڅو داسې څه هغوی ته منسوب نشي چې د هغوی نظر او رای نه وي.

په دې ليکنه کې هڅه شوې چې موضوع په ژوره توگه وڅيړل شي، او په انصاف ورسره چلند وشي، بيا هم انسان تر خپله وسع او توان پورې پر دی، نو که پکې غلطې وي د هغې په گوته کول به د ليکوال سره مرسته او احسان وي، الله تعالی دې مونږ ته د حق پيژندلو او په حق د عمل کولو توفيق را په نصيب کړي.

مصباح الله عبد الباقي

کابل - افغانستان





## تمهيد

په دې کې شک نشته چې هر تمدن په حقيقت کې پر يوې عقيدې باندې ولاړ وي، د تمدن هر اړخ، که هغه سياسي وي که اقتصادي، عسکري وي او که اجتماعي، د همدې عقيدې او نړۍ او کائناتو په اړه د خپل لرلید، جهان بينۍ، او عقيدې څخه سرچېنه نيسي، دا يو داسې حقيقت دی چې هيڅ څوک هم ورڅخه انکار نشي کولی او له همدې امله قرآن کریم په عقيدې باندې زيات زور اچولی دی، او هر پيغمبر چې هر قوم ته راغلی خپل قوم يې تر ټولو دمخه د الوهيت عقيدې او مبدأ ته رابللی دی، ځکه چې همدا اصل دی چې د هر څه لپاره بنسټ او بنياد مهيا کوي، د همدې په بنسټ انسان په خپل ژوند کې دا فيصله کوي چې د کوم نظام ترسيوري لاندې به ژوند تيروي، د الله تعالى له لورې د رالېږل شوي نظام تر سيوري لاندې او که د بشري هوۍ او هوس په بنسټ د ولاړ نظام سره سم، چې دوي ورته د عقل پر بنسټ ولاړ نظام وايي؟ الله جل جلاله فرمايي: **ثَابِتٌ ذُرٌّ [الأنبياء: ۲۵]** موږ ستا څخه مخکې هر رسول چې ليږلی هغی ته موږ دا وحی کړې چې زما څخه پرته هيڅ بل اله (معبود، واکدار، قانون ورکونکی، خالق ...) نشته نو زما عبادت وکړی.

له بل پلوه دا هم يو حقيقت دی چې د تاريخ په دې پړاو کې اسلامي امت د قوت په هغه مرحله کې نه دی چې د نړۍ قيادت وکړي،

بلکې په ډيرو ميدانونو کې د ډيرو تمدنونو ترمنځ د وروسته پاتې والي په داسې مراحلو کې قرار لري چې تصور يې هم انسان د شرم سره مخامخ کوي.

ددې ترڅنگ دا هم حقيقت دی چې (سره له دې چې غربي نړۍ د ارزښتونو او اخلاقياتو د سخت بحران او فقر سره مخامخ ده) غربي نړۍ او غربي تمدن له اقتصادي اړخه يو غښتلی، د ټکنالوجۍ په لحاظ پرمخ تللی، او د اداري نظام له مخې يوه مستقره ټولنه رامنځ ته کړې ده، په ظاهري او مادي لحاظ چې د غرب اوسيدونکي څه غواړي، ورته مهيا دي.

په داسې حالاتو کې دا يوه طبيعي مسأله ده چې هر دردمند انسان بايد په دې اړه فکر وکړي چې مسلمان ملتونه او هيوادونه د وروسته پاتې والي له دې بد حالت څخه را وباسي چې په نتيجه کې يې اسلامي امت د وروسته پاتې والي او تخلف له کندې څخه را بيرون او د بشريت د قيادت په حيث د بدبختيو څخه په ژغورلو کې خپله ونډه ولري.

د اسلامي او غربي نړۍ ترمنځ د همدې ظاهري مقاييسې په نتيجه کې يو شمير خلک او په ځانگړې توگه ځوانان په دې ابتلاء او ازمينښت کې پريوتې دي چې کله د اسلام روغو بنسټونو ته گوري او بيا د اسلامي نړۍ او مسلمانانو وروسته پاتې والي ته گوري او په عين وخت کې په مادي لحاظ د غرب پرمختگ ته گوري نو صحيح لاره يې له نظر څخه



غائبيري، او داسې تصور کوي چې د کاميابۍ او پرمختگ لاره هماغه ده چې غرب پرې تللی دی.

دلته دوه سوالونه ډير په قوت سره مطرح کيږي، لومړی دا چې آیا هغه حالت چې نن سبا پکې غربي تمدن قرار لري د بشريت لپاره يو مطلوب حالت دی، چې ټول بشريت يې خپل کړي؟ او ايا پخپله غربي مفکرين په دې قانع دي چې غربي تمدن بشريت هغه سعادت او نيکبختی ته رسولی چې له دې تمدن څخه يې طمع درلوده؟ که دا يو نيمگړی تمدن دی چې د تکنالوژۍ په برخه کې خو يې د پام وړ پرمختگ کړی مگر د ارزښتونو او اخلاقو په برخه کې يې تکميلول پکار دي؟ دويم سوال چې دلته مطرح کيږي هغه دا دی چې ايا غربي سازي د هغه مشکل او وروسته پاتې والي حل دی چې اسلامي نړۍ ورسره لاس او گريوان ده؟

يو شمير هغه خلک چې د اسلامي نړۍ د پرمختگ فکر ورسره دی دا تصور لري چې که اسلامي نړۍ غواړي چې د وروسته پاتې والي څخه ځان وژغوري او پرمختگ وکړي نو بايد د غرب منهج او تگلاره خپله کړي، په هغه لار ولاړ شي چې غرب پرې دې ځای ته ځان رسولی، او په خپلو ټولنو کې هغه ارزښتونه خپل کړي چې په غرب کې حاکم دي، او دا له دې سره سره چې دوی د کلک ايمان دعوی هم لري، او تصور يې دا دی چې دا دواړه (دغربي تگلارې خپلول، او متدين پاتې کيدل) سره کوم تناقض او تضاد نه لري، مگر دا ډول خلک چې د غربي تمدن څخه

اغيزمن دي، او غواړي مسايلو ته د هغوی په څير کتنه وکړي، او په عين حال کې د ايمان دعوی هم لري، په حقيقت کې په داسې شديد تناقض کې ژوند کوي چې د سليم عقل دڅښتن لپاره هيڅ کله د منلو وړ نه دی، او دا ځکه چې د غربي تمدن بنسټ په حقيقت کې په الحاد باندې ايښودل شوی دی، او دوی د ايمان دعوی لري، او ايمان او الحاد نه جمع کيدونکی شيان دی او شايد ټول د عقل خاوندان په همدې يوه عقلي قضيه (چې متناقض شيان سره نه جمع کېږي) سره متفق وي، مگر داسې خلک د دې قاعدې هم مخالفت کوي.

دا مو ځکه وويل چې دوي په تناقض کې واقع دي چې د پرمختگ په اړه داسلامي تمدن تصور د غربي تمدن د تصور سره توپير لري، بلکه په تناقض کې واقع دی، او دا توپير او تناقض هم د همدې عقيدې او لرلید د توپير او تناقض په بنسټ ولاړ دی، اسلامي تمدن په دی ايمان لري چې ددی کائناتو پيدا کونکی الله تعالی دی، دا کائنات يی د يو هدف لپاره پيدا کړي دي، په دی باندی اعتراف او په دی کی فکر کول د الله تعالی د نیکو بندگانو کار او عبادت دی، الله تعالی فرمایي: **ثُمَّ يَكُونُ لَكُمْ فِيهَا حُلٌّ وَنُفُوسُهُمْ فِيهَا يُحْيٰى** [آل عمران: ۱۹۱] هغه خلک چې الله تعالی په ولاړه، په ناسته او د پړيوټو په حالت کې (هر حال کې) يادوي، او د اسمانونو او ځمکوم په پيدايښت کې فکر کوي، (او وايي) ای پروردگاره دا دی بی هدفه نه دي پيدا کړي، ته پاک یی، نو موږ د اور له عذاب څخه وساته، بيا اسلامي تمدن دا عقیده لري چې دا کائنات د

هغه قوانينو سره سم چلېږي چې الله تعالى ددى لپاره وضع كړي دي، د همدې طبيعي او كوني قوانينو اكتشاف ته اختراع او علمي پرمختگ وايي، اسلامي تمدن په دې عقیده دى چې غيبي مخلوقاتو څخه پرته په دې كائناتو كې دوه ډوله مخلوقات وجود لري يو هغه مخلوق دى چې الله تعالى هغه ته د عقل نعمت ورکړى هغى ته انسان ويل كېږي، الله تعالى هغه د خپل عبادت لپاره پيدا كړى دى، هغى ته يې د پيغمبرانو له لارې خپل تعليمات رالېږلي چې انسانان د هغى سره سم خپل فردي او اجتماعي ژوند برابر كړي، انسان بايد د خپل ژوند لپاره ارزښتونه، اخلاق، اصول، مبادئ او قوانين د همدې تعليماتو څخه واخلي، مسلمان انسان په دې عقیده دى چې په دې تعليماتو التزام په دنيا كې د انسان د هر اړخيز پرمختگ او په اخرت كې د هغى د كاميابۍ ضمانت

كونكى دى، بيا يې د همدې انسان د استفادې لپاره د طبيعت او مادې نور ډولونه پيدا كړي، او ددى طبيعي موجوداتو د عمل او حرکت لپاره يې كوني او طبيعي قوانين وضع كړي دي، او غوښتنه يې كړې چې انسان هغه قوانين كشف كړي چې د هغى سره سم دا مادي طبيعت حرکت كوي، او د خپلې استفادې لپاره يې استعمال كړي، له دې امله انسان ددى تعليماتو له نظره د طبيعت سره په ټكر او جنگ كې واقع نه دى چې هغه د ځان تابع كړي او د تسلط لاندې يې راوړي لكه غربى انسان چې تصور كوي، بلكه د هغى څخه د هغه كار اخيستلو هڅه كوي چې الله تعالى د څه لپاره دا مادي او طبيعي موجودات پيدا كړي دي، الله

تعالی دا نور ټول طبیعي مخلوقات د انسان د استفادی لپاره پیدا کړي دي، الله تعالی فرمایي: **رَبُّهُنَّ نُورٌ نُورٌ نُورٌ نُورٌ** [البقرة: ۲۹] الله تعالی هغه ذات دی چی په ځمکه کی دا ټول شیان یی ستاسی د استفادی لپاره پیدا کړي دي، او ددی ټولو شیانو څخه په استفادی سره ددی ځمکی د هر اړخیزو ابادولو غوښتنه یې کړی ده، الله تعالی فرمایي: **رَبُّنَا یُیِّیْهِ** [هود: ۶۱] الله تعالی تاسی له ځمکی څخه پیدا کړي اوسی او ددی د ابادولو غوښتنه در څخه کوي، نو د اسلام له نظره پرمختگ دا دی چی په معنوي لحاظ په هغو ارزښتونو د التزام ترڅنگ - چی مرجعیت یې الهي تعلیمات دي - انسان هغه قوانین کشف کړي چی د هغی په وسیله د طبیعت او مادی څخه هغه کار واخیستلی شي چی الله تعالی د هغی لپاره دا طبیعت او ماده پیدا کړی ده، او دا کار د الله تعالی د پیژندلو ترڅنگ د انسان لپاره د ژوند ټولی اسانتیاوی برابرول، او ددی مادي موجوداتو څخه د انسان د گټی او فایدی لپاره کار اخیستل دي.

د همدی په څیر د غربي تمدن له نظره د پرمختگ مفهوم هم د هغی د عقیددی او لرلید څخه اخیستل شوی دی، دا تمدن چونکه یو الحادي تمدن دی په حقیقي توگه د الله تعالی په موجودیت بلکه د هیڅ ما وړاء طبیعي موجود په وجود ایمان نه لري، نو له دی امله د وحی او الهي تعلیماتو قضیه د هغوي له نظره د یوی خرافي افسانې څخه پرته بل شی نه دی، له دی امله وروسته هر څه چی د الله تعالی په موجودیت باندی د مسلمان تمدن له نظره بناء کیږي هغه هم ددی تمدن له نظره مطلق خرافات دي، هغه که وحی ده او که د پیغمبرانو وجود دي او که د

اخرت د حساب او کتاب، جنت او دوزخ عقیده ده او که نور هر څه دي، له دی امله دلته مرجعیت هم تفاوت کوي، د اسلامي تمدن له نظره د هر څه لپاره بنسټیز مرجعیت وحي ده چی د عقل په رڼا کی فهم کیږي، او عقل په هغه اړخونو کی د وحي تکمیلونکی دی چی هلته په وحي کی اجمالي هدايات راغلي دي، او یا داسی قضایا دي چی هلته وحي عقل ته د انطلاق حکم ورکړی د بیلگی په توگه په مادي شیانو کی د اختراع او انکشاف میدانونه، مگر په دی شرط چی دا اختراعات به داسی نه وي چی هغه ارزښتونه او اخلاقی حدود تر پښو لاندی کړي چی وحي پری ټینگار کوي، او دا دواړه (عقل او نقل) یو د بل تکمیل کونکي دي او هیڅ ډول تعارض په خپل منځ کی نه لري، او د غرب له نظره د هر څه لپاره مرجع عقل دی، ځکه وحي، پیغمبران، دیني تعلیمات ... اصلا د هغوي له نظره خرافي افسانې دي (په کومو مواردو کی چی لیبرال دیموکراسي د دین سره نرم سلوک کوي د هغی لامل دا نه دی چی هغوي په حقیقي لحاظ د دین په حقیقت اعتراف لري، بلکه دا تعامل د ټولنی د وگړو د غوښتنو له امله دی، چی هغه نرم سلوک هیڅکله هم په بنسټیزو تصمیم گیریو کی هیڅ ډول اغیزه نه لري، او د غربي مادي گرا تمدن بله شاخه چی هغه کمونیزم دی هغه چی د دین په وړاندی کوم دریځ درلود هغه ددی تمدن حقیقي دریځ دی، چونکه هلته د ټولنی حقوق محور گرځي او فرد من حیث فرد مطرح نه دی بلکه له پامه غورځول کیده نو هلته دین ته دومره اهمیت هم نه ورکول کیده بلکه په صراحت سره یی هغه عقیده څرگندوله چی د غربي ماده پرستانه تمدن واقعي او حقیقي نظر دی، او ویل به یی چی دین د ټولنی لپاره اپین دی یعنی هغه بی هوشه

کوي او د اصل کار نه يې اوباسي) له دې امله کله چې د دې تمدن له نظره وحی خرافات وگرځيدل نو هلته بيا د مرجعيت په اړه بيلا بيلی فلسفی ايجاديدل يوه طبيعي قضيه ده، هلته بيا څوک عقل مرجع او مصدر گڼي او څوک طبيعت او ماده د هر څه لپاره مرجع او مصدر گڼي او څوک حواس مصدر گرځوي او څوک بل څه، له دې امله مذاهب او تصورات بيلا بيل شول، خو دا ټول په مأل او انجام کې يو شی دی (يعنی په ژوند کې د الهي مرجعيت له منځه وړل او پرځای يې نور مرجعيتونه لټول او ايجادول) دوي اصلا د الله وجود، وحی، پيغمبران، اخرت، .... او نور ټول هغه څه چې په دې عقیده بناء دي خرافات گڼي، او هغه څه چې د سماوي اديانو سره د ديني کتابونو په شکل کې وجود لري هغه چونکه په ټولنه کې د يو معتد به شمير خلکو توجه ځانته راجلبوي له دې امله ورته اهميت ورکول کيږي او د هغه مفاهيمو څخه يې د فارغولو کوښښ کيږي چې دا نصوص پری دلالت کوي، ددی کار لپاره بی شميره لوبی پکار اچوي (په دی لم کی هغه تاويلی کوښښونه چی په یو او بل نوم یی یادوي د یادولو وړ دي) کله چی ماوراء طبیعی وجود او په هغی ټول مرتب عقاید خرافات وگڼل شول نو ددی تمدن له نظره ماده یواځینی حقیقت پاتی شو (په همدی بنسټ دی ته مادي گرا تمدن ویل کيږي چی دوه شاخونه او څانگی یی درلودی چی یوه یی د لیبرال دیموکراسي په نوم او بله یی د سوسیال دیموکراسی په نوم یادیدله) په همدی بنسټ د حقوقو، نظامونو (سیاسي، ټولنیز، اقتصادي، تعلیم، ....) مفاهیم او محتویات هر څه تغیر کوي، د پرمختگ مفهوم تغییر مومي، چونکه ددی تمدن له نظره ماوراء طبیعی

موجودات اصلا وجود نه لري، دا کائنات پخپله پيدا شوي دي ددی کوم هدف نشته، په نړي کی کوم ارزښتونه وجود نه لري، ددی کائناتو کوم غرض وغايت نشته همدا راز انسان د کوم هدف لپاره نه دی پيدا شوی ... نو له دی امله يواځینی هدف مادي پرمختگ چی د هغی ترڅنگ هر ډول ارزښتونه له پامه غورځول شوي وي ددی تمدن يواځینی هدف گرځي، او چونکه انسان هم د مادي توکي څخه پرته بل څه نه دی نو له دی سره هم يواځی د يو مادي شي په حيث تعامل ددی تمدن يواځینی اصل گرځي.

نو کله چی د اسلامي تمدن او غربي تمدن له نظره د پرمختگ تصور، د هغی مرجعیت او عقیده سره توپیر او تناقض لري نو بیا څرنگه ممکن ده چی په اسلام باندی باور لرونکی خلک هغه څه د ځان لپاره معیار وگڼی چی غرب ورته د خپل منهج په نتیجه کی رسیدلی دی؟!

کله چی دا څرگنده شوه چی د اسلامي تمدن او غربي تمدن له نظره د پرمختگ مفهوم فرق لري، نو دی ویلو ته اړتیا نه پاتی کیږي چی اسلام تمدن د پرمختگ سره مخالفت نه لري لکه کلیسایي محرف دین چی درلود، بلکه د پرمختگ د هغه غربي مفهوم سره اختلاف لري چی د الحاد په بنسټ ولاړ دی، هغه تصور چی د الله تعالی او هر غیبی موجود د عملي انکار په بنسټ ولاړ دی.

نو د همدې خبری د اثبات لپاره یو مفصل بحث ته اړتیا لیدل کیده چی د اوسني غربي تمدن بنسټونه وڅیړي، او له دی امله چی هغه

مادي پرمختگونه چې انسان د غربي نړۍ په قيادت کې ورته رسيدلی دی د تجربوي علم (ساينس) کارنامه ده، او که اسلامي نړۍ وغواړي چې په مادي برخه کې پرمختگ وکړي نو په طبيعي علومو (ساينس) کې د پرمختگ څخه پرته بله لار نشته، نو بايد دا وليدل شي چې ايا په دی طبيعي علومو کې پرمختگ سره دا لازمه خبره ده چې مسلمان بايد له دين، عقيدې، خپلو ارزښتونو څخه لاس واخلي او دا ټول شيان پرېږدي؟ او ايا ساينس واقعا د دين سره په ټکر کې واقع دی؟ که داسې نه وي نو د کليساۍ دين سره يې په ټکر کې د واقع کيدلو اصلي لامل او سبب څه وه؟ تر څو دا معلومه شي چې آيا اسلامي امت ته د ساينس د خپلولو، او په مادي لحاظ د پرمختگ لپاره د اسلام پرېښودل همدا سې اړين دي لکه څنگه چې غربي تمدن کليساۍ دين پرېښود او بيا يې ورو ورو د ټولو غيبياتو څخه انکار وکړ؟ او که د غرب د پرمختگ قضيه په ځانگړو حالاتو کې رامنځته شوه چې هلته يو خرافې دين حاکم وه، او د هغې پر ضد د قيام څخه پرته دا کار ممکن نه وه؟ او ټول اديان په ځانگړې توگه اسلام (چې د واقعي الهي وحی پر بنسټ ولاړ دی) په هغې خرافې کليساۍ دين قياس کول نه دي پکار؟ او بيا وروسته ددې ليدل پکار دي چې هغه بنسټيزې عقيدې او لرليد څه دي چې د غرب د نوي تمدن ټول عمارت پرې ولاړ دی، او دا لرليد په څه ډول د هغه رد عمل په نتيجه کې چې کليساۍ دين پر ضد يې څرگند کړ اغيزمن شوی دی او په نتيجه کې د اسلام سره په تناقض کې واقع دی؟ او کوم بنسټيز توپيرونه ورسره لري. همدې سوالونو ته د ځواب لټولو په موخه دا



بحث وليکل شو او په دې لنډ بحث کې د دې کونښن شوی چې لاندې ټکي پکې واضح کړي شي:

لومړی: هغه دين چې عيسی عليه السلام د الله تعالی له لوري د بشریت د هدايت لپاره راوړی وه، په هماغه پيل کې له تحريف سره مخامخ شو، او ډير لاملونه داسې برابر شول چې هغه دين تحريف او په خپله اصلي بڼه پاتې نه شي؛ بلکه دلته يو نوی دين رامنځته شو چې د عيسی عليه السلام د راوړي دين ځای يی ونيو، دې دين ته موږ د کليسا يي دين نوم ورکولی شو (په دې معنی چې د حضرت عيسی عليه السلام د راوړي دين او د کليسا يي دين ترمنځ بشپړ تناقض او توپير وجود درلود).

دويم: همدا تحريف شوی نصرانيت په اروپا کې داسې خپور شو چې تقريباً ټوله اروپا يې تر خپلې اغيزې لاندې راوستله.

درېم: دا نصرانيت چې په اروپا کې خپور شوی وه، څرنگه چې انساني افکار د هغې بنسټيزه برخه گرځيدلي و، او ورسره پکښې د کليسا د مشرانو لپاره د طغيان او سرکشی ټول اسباب برابر و، نو د منځنيو پېړيو په پای کې ډير داسې اسباب او لاملونه برابر شول چې د اروپا خلک او مثقف شخصيتونه د دې کليسا يي دين په مقابل کې ودرېږي، په عامه توگه د کليسا او کليسا يي دين سره د مخالفت دريځ په حقيقت کې د کليسا د ظلمونو او استبدادونو په مقابل کې د يو

عکس العمل حيثيت درلوده، په حقيقت کې د کوم الهي دين پر ضد د انسانانو په مخالفت او مخالف دريځ دلالت نه کوي.

څلورم: کليسا په ډير شدت سره هغه خوځښتونه ځپل چې په علمي لحاظ د ټولنې د پرمختگ لپاره راپورته شوي و، ځکه چې د کليسا د محرف دين سره په ټکر کې واقع شول، او علمي بحثونه يې داسې نتايجو ته ورسيدل چې د کليسا د عقائدو خلاف و، دې علمي استبداد لا پسې د علمي نړۍ او کليسايي دين ترمنځ واټن پراخه کړ.

پنځم: د دې پرځای چې د هغه وخت پوه او مثقف خلک دې نتيجې ته رسيدلې وې چې دا اختلاف د علم او د کليسا د محرف دين ترمنځ دی، له بده مرغه دې نتيجې ته ورسيدل چې دا اختلاف د مطلق دين او علم (ساينس) ترمنځ دی، له دې امله دا مثقف قشر د مطلق دين، په مخالفت کې ولويده، او ددې مخالفت له لارې ورو ورو د الحاد په لمن کې پريوت.

شپږم: دا الحادي نظريات لومړی په انفرادي ډول د بيلا بيلو فيلسوفانو په نظرياتو کې راڅرگند شول، چې وروسته يې بيا د يو عام خوځښت حالت غوره کړ، چې په پيل کې د طبيعي يا ربوبي دين (Deism) په شکل کې د الحاد په لومړي پړاو منتج شول، او دې ته مو لومړی پړاو ځکه ووايه چې په دې کې د الله تعالى د وجود اقرار وه، مگر له دې پرته د نور هر ډول ما وراء طبيعي وجود نفي شوې وه، د دې تر

څنگ د پښتو، معجزاتو، پيغمبرانو، آسماني دين، او همدا راز د الله تعالى د معرفت قضيه هم عقل او طبيعي دلايلو ته سپارل شوې وه.

اووم: له دې وروسته بيا دا تمدن په بشپړ الحاد کې پريوت، چې هغې ته کله د شمولي سکولريزم، او کله ورته د يوې او بلې فلسفې نوم ورکول کېږي، مگر بنسټيز عقائد او افکار يې مشترک دي، او درست او صحيح نوم يې فکري او کله هم عملي الحاد دی.

اتم: د الحاد هغه وروستنی شکل څه دی چې اوسنی غربي تمدن پرې ولاړ دی؟ دا په پای کې ذکر شوي دي، ځکه دا کائنات د درې موجوداتو څخه جوړ دي:

- دکائناتو خالق.
- په نړۍ کې د عقل يوازينی درلودونکی متميز مخلوق (انسان).
- ټول مادي شيان او طبيعت.

ددې درې واړو عناصرو په اړه د غربي تمدن د بنسټيزو جهتونو افکار وړاندې شوي دي چې هغه په بنسټيزه توګه الحادي دي، همدا د غربي تمدن لرليد او عقیده ده. د دې الحادي افکارو ترڅنگ د غربي تمدن څه ايجابي تصورات او معتقدات هم ذکر شوي دي، مګر اصل هدف هغه الحادي تصورات ذکر کول ؤ چې پر بنسټ يې دا تمدن ولاړ دی، تر څو د اسلامي تمدن سره يې توپير او تناقض په ګوته شي او هغه عناصر معلوم کړي شي چې په اسلامي نړۍ يې ناوړه اغيزی درلودی، تر

خو ددی افکارو او عقایدو او تصوراتو سره د تعامل لاری چاری په گوته کړی شو.

نهم: دا هم په نظر کی نیول پکار دي چی په لیبرال دیموکراسی کی چی د کوم ډول ازادی غوښتنه کیږي، چی په هغی کی د دین، الله، اخلاقو ... څخه ازادی هم شامل ده، دا په حقیقت کی د هغه استبداد عکس العمل وه چی د کلیسا لخوا نه په اروپا کی تری د خلک پر وړاندی تری کار اخیستل کیده، ځکه که موږ هغه فلسفي مدارسو ته وگورو چی اوس په غربي نړۍ حاکمی دي هغه ټولی د هغه فکر امتداد دی چی د کلیسا د استبداد په مقابل کی را پیدا شوی وه.

لسم: د غربي تمدن د اصولو سره سم چی کومه ټولنه رامنځته شوه، هغه د انسانانو د خوابونو هغه تعبیر نه وه چی غربي انسان د خپل اوسني تمدني خوځښت په نتیجه کی ورته منتظر وه، ځکه په هغی کی انسان خپل انساني حیثیت او فطرت له لاسه ورکړی او د یو مادي توکي په حیث ورته کتل کیږي او په همدی بنسټ ورسره تعامل کیږي.

یوولسم: د همدی یو اړخیز مادي فلسفی د حاکمیت او برلاسی په نتیجه کی او همدا راز د هغه لویو سرمایه دارانه مؤسساتو د تحکم په نتیجه کی داسی په غربي ټولنو داسی یو استبدادي نظام حاکم شوی چی انسان د هغی په چاپیریال کی د استعمالی توکو د اختیار او انتخاب د ازادی درواغجن احساس خو لري مگر په حقیقي ډول ازادی چی ددی

نظام بنسټونه نقد کړی شي، او داسی کوم نظام د ځان لپاره غوره کړي چی ددی نظام سره توپیر ولري د هغی اختیار تری سلب شوی دی، دا کار خو یا د انسانانو په خاصو قالبونو کی د اچولو له لاری شوی چی هغوي په خپل اوسني حالت قانع کړي دي، او د هغوي څخه یی نقدي عقل، او کلي عقل سلب کړی دی (دا کار د غربي نړۍ په دننه کی سرته رسیدلی دی) او کله هم دا کار د زور او قوت د استعمال له لاری کوي چی هر څوک د غربي تمدن بنسټونه نقد کوي، او یا داسی نظام پلی کول غواړي چی د غربي تمدن د بنسټونو سره توپیر ولري هغه د قوت او زور له لاری څپل کیږي او دی کار ته نه پریښودل کیږي، په دی حالت کی مشکل دا دی چی هغه انسان چی په دی مخصوصو قالبونو کی اچول شوی او روزل شوی دی ددی نظام د استبداد احساس نه کوي.

دولسم: د دې معنی دا نه ده چې اسلامي نړۍ دې له غرب سره بیخي متارکه وکړي، دا کار نه معقول او نه هم ممکن دی، په تمدنونو کې علمي پرمختگونه د بشریت لاس ته راوړنې دي، دا په کوم تمدن پورې ځانګړې اړه نه لري، په شرق کی بابلي تمدن د پخواني مصري تمدن بنسټ وګرځید، بیا د مصري تمدني پرمختګونو پر بنسټ یوناني تمدن پرمختګونه درلودل، د هغو پر بنسټ اسلامي تمدن نور پرمختګونه وکړل، او د اسلامي امت د پرمختګونو پر بنسټ غرب د خپل تمدن او پرمختګ ماڼۍ تعمیر کړه، اوس که اسلامي امت له دوي څخه ټکنالوجی اخلي نو دا د بشریت د تجارېو څخه استفاده ده، او اسلامي امت باید په دې کې د هیڅ تردد څخه کار وانه اخلي، او هر ډول ممکنه استفاده ترې

وکړي، خو دا بايد په پام کې ونيسي چې ټکنالوجی منتقله کړي، نه د غربي تمدن انتاجات، عقايد او لرلید، او د ټکنالوجی په انتقال کې غرب بايد داسې قیود وضع نه کړي (کوم کار يې چې تر اوسه پوری کړی دی او کوي يې) چې دا کار مشکل وگرځوي، لکه څرنګه چې اسلامي امت د اړتيا په وخت کې غرب ته د ټکنالوجی په انتقال کې د بخل څخه کار وانه اخیست.

ددې ترڅنګ بل شی چې د غربي تمدن تر شا پروت لرلید او روح دې چې د الحاد او دين دښمنۍ څخه عبارت دی، هغه انتقالول او پر هغې باندې د خپل پرمختګ تعمير درول د اسلام د اصولو سره په بشپړ تعارض او تناقض کې واقع کار دی، د دې د انتقال څخه مسلمان بايد ځان وساتي، او دا هغه وخت نقل کېږي چې د تصفیې او فلتر څخه پرته فکري، اجتماعي، سياسي او اقتصادي نظامونه کاپي، او په اسلامي نړۍ کې د هغو د تطبیق هڅی صورت ونيسي، د مالک بن نبي په اصطلاح: "هغه افکار چې د تصفیې او فلتر څخه پرته د غرب څخه اخیستل شوی وي، وژونکي افکار دي، او هغه افکار چې په وراثي توګه موږ ته راپاتې دي او د پرمختګ په مخکې خنډ واقع کېږي هغه مړه افکار دي،". مالک بن نبي وايي چې د مړو افکارو تصفیه او د وژونکو افکارو فلتر کول د ترقی او پرمختګ لومړی شرط دی.

# لومړی فصل

## اروپا او د کلیسا

### استبدادي کړنلاره

## لومړی: اروپا او د کليسا محرف دين

غربي تمدن چې د منځنيو پېړيو د کليساۍ دين سره د ټکر په نتيجه کې رامنځته شو، او الحادي لرليد يی غوره کړ، ددی تمدن لپاره ددی لرليد د غوره کولو زمينه څنگه برابره شوه؟ د دې لپاره به يو ډير ځغلنده نظر په اروپا کې د مسيحيت په تاريخ او بيا د منځنيو پېړيو په اروپا باندې اچول پکار وي، اوس دا سوال چې دې الحادي تمدن ته څرنگه په اروپا کې د نشر او خپريدو زمينه برابره شوه؟ د دې لپاره لومړی په دې پوهيدل پکار دي چې دا تمدن په لومړي سر کې د هغه مسيحيت عکس العمل وه چې په اروپا او غرب کې يې په خلکو حکومت کاوه، د دې لپاره چې په دې پوه شو چې هغه عمل څه وه چې په مقابل کې يې داسې غبرگون منځ ته راغی؟ نو لومړی بايد هغه مسيحيت و پيژنو چې هلته يې حکومت کاوه، بيا هغه حالت باندی يو ځغلنده نظر واچوو چې په منځنيو پېړيو کې د کليساۍ دين تر حاکميت لاندې په اروپا او غرب کې حاکم وه او وروسته دا وگورو چې څرنگه نوي غربي تمدن د منځنيو پېړيو د نصرانيت او مدرسي حکمت ځای ونيوه، او په څه توگه د يو محرف دين د تشدد او استبداد په نتيجه کې د اروپا ټول وگړي



د الحاد په لمن کې پريوتل؟ ددی ټولو لنډيز به دا وي چې په غرب کې اصل پاڅون په حقيقت کې د کليسا د استبدادي، په خرافاتو ولاړ، ظالمانه نظام پر ضد وه، او ددی ډول نظام پر ضد ددوي پاڅون په حقه هم وه، مگر غلطی هلته منځ ته راغله چې دی پاڅون د مطلق دين پر ضد د پاڅون بڼه غوره کړه او په نتيجه کې يی ټول غربي تمدن د الحاد په لمن کې پريوت.

## أ- د عیسی علیه السلام په دين کې د تحريف لاملونه

کله چې حضرت عیسی علیه السلام دنيا ته راغي او د پیغمبر په حيث مبعوث شو، نو د فلسطين منطقه هغه وخت د روميانو لخوا اداره کیدله، نو کله چې حضرت عیسی علیه السلام خپل دعوت پیل کړ، په پیل کې خو يې د يهودي شريعت سره سم د خلکو د اصلاح کوښښ کاوه، مگر وروسته يې چې کله د الله تعالی په حکم په يهودي شريعت کې بيل بيل اصلاحات پیل کړل نو يهودانو (چې د رومي قانون سره سم يې خپلې داخلي چارې پخپله اداره کولې) د روميانو څخه غوښتنه وکړه چې دا شخص چې د پیغمبرۍ دعوه لري خلک گمراه کوي، بايد د دې مخنيوی وشي، خو روميانو د هغه قانون سره سم چې يهود به خپلی ديني قضایا پخپله حل کوي او روميان به پکښې هيڅ ډول لاس وهنه نه کوي، په پیل کې د يهودانو شکايت هيڅ ډول پاملرنه ونه کړ، څرنگه چې

پخپله حضرت عیسی علیه السلام او د هغه موحد او خدای پرسته پیروان د الله جل جلاله څخه پرته له بل چا څخه نه ویریدل، او خپل دعوت ته یې ادامه ورکوله، او د رومیانو د مستضعفو ټولنو سره یې اړیکې ټینګې کړې چې په نتیجه کې یې د رومیانو د ظلم پر ضد پاڅونونه پیل شول<sup>(۱)</sup>، د دې پاڅونونو په نتیجه کې یهودان له یوې خوا له دې څخه ویریدل چې هغه نیمه آزادي (د رومیانو په امپراطورۍ کې داخلي ديني آزادي) چې د رومیانو په امپراطورۍ کې هغوی ته تر لاسه وه، له لاسه ور نکړي، او له بلې خوا د حضرت عیسی علیه السلام لخوا په یهودی شریعت کې د تعدیلاتو، بدلونونو او اصلاحاتو<sup>(۲)</sup> سره په بشپړه توګه مخالف ؤ، او د حضرت عیسی علیه السلام لخوا د هیکل<sup>(۳)</sup> د له منځه وړلو قضیه هم د هغوی حساسیت راپارولی وه، همدا راز یهودان له دې څخه هم ویریدل چې د حضرت عیسی علیه السلام تحرکات او دعوت رومیان داسې تلقي نه کړي چې دا د یهودانو لخوا د آزادی خوځښت دی چې په نتیجه کې به یې یهودان هغه ټولې آزادی له لاسه ورکړې چې هغه وخت ورته

---

(۱) تفصیل لپاره وګورئ قصه الحضارة ج ۱۱ ص ۲۳۰ - ۲۳۱ ل ویل دیورانت ترجمه محمد بدران، طبع دار الجیل، بیروت، وتونس.

(۲) چونکه د هر پیغمبر په راتګ سره د مخکیني شریعت څه احکام منسوخ کېږي او څه پخپل حال پاتی کېږي، د حضرت عیسی علیه السلام به راتګ هم په یهودی شریعت کې همداسې بدلونونه رامنځته کیدل یوه طبیعي خبره وه.

(۳) د حضرت عیسی علیه السلام د له منځه وړلو لپاره یهودانو حضرت عیسی علیه السلام په دی متهم کړ چې هغوی د حضرت سلیمان علیه السلام په لاس جوړ شوی هیکل (چې د یهودانو لپاره یی د قبلې حیثیت درلوده) دورانولو هڅه کوله.

حاصل وي، او د روميانو د غضب او انتقام سره به هم مخامخ شي، د دې ټولو اسبابو له امله يهودي ديني شخصيتونه او حاخامات (د يهودو مذهبي او ديني شخصيتونه) راټول شول تر څو د حضرت عيسى عليه السلام په اړه پرېکړه وکړي، په اجتماع کې لوی حاخام (مشر ديني او مذهبي شخصيت) وويل: (بهره دا ده چې د ټول ملت د هلاکت پرځای يوازې يو انسان (حضرت

عيسى عليه السلام) له منځه ولاړ شي) <sup>(۱)</sup> عيسى عليه السلام ته چې کوم تهمت متوجه کړای شو هغه دا وه چې هغه د هیکل سلیماني د تخریب او له منځه وړلو اراده درلوده، حضرت عيسى عليه السلام له خپلو حواریونو سره یوځای په یو کور کې پټ وه، چې په دې وخت کې د هغی یو ملگری چې (یهودا الاسخريوطی) نومیده منحرف شوی وه، همدې د هیکل محافظینو ته د حضرت عيسى عليه السلام په اړه معلومات ورکړل، چې د هغه په نتیجه کې الله تعالی د یهودا الاسخريوطی شکل د حضرت عيسى عليه السلام په څیر وگرځاوه، همدا وه چې دا د حضرت عيسى عليه السلام سره د مشابهت له امله، اعدام کړای شو، او حضرت عيسى عليه السلام - د قرآن کریم د تصریح سره سم - آسمان ته پورته کړای شو، په دې اړه قرآن کریم داسی فرمایي: **رَفَعْنَاهُ مِصْرًا ۖ ثُمَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ نَزَّلْنَاهُ سِجِّينًا** [النساء: ۱۵۷] - ۱۵۸] او ددوي دا (نادرسته) وینا چی موږ مسیح عيسى بن مریم وژلی

(۴) قصة الحضارة ج ۱۱ ص ۲۳۵.

دی، نه دوي وژلی، او نه یی په دار زړولی، بلکه دوي په اشتباه کی لویدلی دي، او هغه څوک چی په دی کی اختلاف کوي هغوي ټول په دی اړه په شک کی دي (یعنی د ټولو خبره د شک په بنسټ ولاړه ده) دوي سره هیڅ ډول یقیني علم نشته، دوي د شک او ظن پسی روان دي، او یقیني خبره دا ده چی دوي هغه (حضرت عیسی علیه السلام) نه دی وژلی، بلکه هغه الله تعالی د خپل ځان په لور پورته کړی دی، او الله تعالی غالب او د حکمت خاوند دی.

ددی اختلافاتو په نتیجه کی چی کله د حضرت عیسی علیه السلام اصلي موحد اتباع د یهودانو او یونانیانو لخوا د شدید امنیتي تعقیب لاندې راغلل<sup>(۵)</sup>، او په ازادی سره یې نه تبلیغ کولی شو، او نه یې د انجیل کومه برخه له ځان سره گرځولی شوه، نو په شفوي توګه یې د حضرت عیسی علیه السلام تعلیمات خلکو ته رسول پیل کړل، له دی امله دا تعلیمات د وخت په تیریدو سره په خپل اصلي شکل کې پاتې نه شول، او تحریف پکښې ښکاره شو، ددی لامل ترڅنګ د حضرت عیسی علیه السلام په تعلیماتو کی د تحریف رامنځته کیدلو ګڼ شمیر نور لاملونه هم درلودل، چی مهم یی په لاندی توګه په ګوته کولی شو.

(۵) ددی تعذیبونو د تفصیل لپاره وګورئ د مشهور مصري عالم شیخ محمد ابو زهرة کتاب: محاضرات فی النصرانية ص ۳۶ و ما بعدها، طبع الرئاسة العامة لادارات البحوث العلمية، والافتاء، والدعوة والارشاد، الرياض - المملكة العربية السعودية، الطبعة الرابعة کال ۱۴۰۴هـ.

## لومړی لامل: د پخوانيو اديانو او فلسفو اغېزې

هغه افکار، وژني (بت پرسته) اديان، او فلسفي نظريات چې په هغه وخت کې په يونان، روم، اسکندريه او فارس کې رائج وه، په ډير اغېزناکه توگه په مسيحيت کې د تحريف لامل وگرځيدل<sup>(۱)</sup>، او دا په دې شکل چې کومو خلکو د نصرانيت تبليغ په غاړه واخيست هغوی د دې افکارو، اديانو او فلسفو څخه په ډيره ژوره توگه اغيزمن وه، څرنگه چې د حضرت عيسى عليه السلام موحد او حقيقي اتباع تر درې پېړيو پورې د تعذيب او تعقيب لاندې و، او د حقيقي دين د رسولو فرصت يې و نه موند، نو د مسيحيت په نوم دې محرف دين ته د خپريدلو زمينه برابره شوه، د بيلگې په توگه يو د هغو کسانو څخه چې د رسولانو په نوم شهرت لري او مسيحيت ته يې په نوې بڼه ورکولو کې خورا زيات لاس درلود او د پخوانيو افکارو او اديانو او فلسفو څخه متاثر وه، پولس يا (شاوول) دی چې د ميلاد په لسم کال په طرسوس کې زيږيدلی وه، د يهودانو د (فريسيانو) طائفي (ډلې) سره يې اړيکې درلودې، او پلار يې د روم تابعيت هم درلود، په پيل کې پولس ډير سر سخته او متعصب يهودي وه او د مسيحيانو په تغذيولو او ځپلو کې يې خورا زياته ونډه درلوده، خو له مقدماتو پرته ناڅاپه د يهوديت څخه نصرانيت ته ور واوښت - سره له دې چې تر اخره پورې يې فريسي يهودي ډلې ته په انتساب افتخار کاوه - پولس چې اوسني نصراني عقايد تقريبا ټول همده جوړ کړي دي، او دا

---

(۱) د دې تفصيل لپاره وگورئ: محاضرات في النصرانية ص ۴۱ او له دې وروسته.

ځکه چې د عیسی علیه السلام حقيقي موحد اتباع د تعقيب او ځپلو له امله په دې نه توانيدل چې په ليکلي بڼه د حضرت عیسی علیه السلام تعليمات خلکو ته وړاندې کړي، له دې امله به يې يوازې په شفوي توگه د تعليماتو په وړاندې کولو اکتفاء کوله، او پولس (شاوې) به د بيلا بيلو رسالو له لارې خپل تعليمات خلکو ته په ليکلي بڼه رسول، چې ورو ورو هغه شفوي تعليمات په ډيره محدوده ساحه کې پاتې شول، او په عامه توگه هغه افکارو رواج وموند چې د پولس په رسالو کې مطرح شوي و، په دې توگه د پولس افکار د نوي مسيحيت لپاره مصدر وگرځيدل، او لکه چې ټول مؤرخين په دې تصريح کوي او تقريباً اتفاق پری لري چې پولس په حقيقت کې د يونانيانو د وثنی افکارو، اسکندري او هيليني ديني تصوراتو نه متاثر وه، چې د يهودی او هيليني ديني تصوراتو او د يونانيانو د ما وراء الطبيعي افکارو څخه يې نوي افکار جوړ کړل<sup>(۷)</sup> او دا ځکه چې پولس پخپله رومي تابعيت درلود او پر رومي عقايدو لوی شوی وه<sup>(۸)</sup>.

۸

د بيلگې په توگه د مسيحيانو دا عقیده پولس ايجاد کړې چې عیسی علیه السلام په خپلې قربانۍ د بشریت د هغه گناهونو فديہ ورکړې چې هر انسان يې په وراثت سره د ادم علیه السلام د خطاء په نتيجه کې په غاړه لري، دا عقیده په حقيقت کې د يونانيانو مشهوره عقیده وه چې هغوی د خپلو خدايانو - اوزريس، انيس، ديونيشس - په اړه

(۷) قصة الحضارة ج ۱۱ ص ۲۶۹

(۸) قصة الحضارة ج ۱۱ ص ۲۴۹

درلوده چې دوی د دې لپاره مړه شوي چې په خپل مرگ د انسانانو د گناهونو فديہ وړاندې کړي.

همدا راز هغه القاب چې د پولس لخوا حضرت عیسیٰ علیه السلام ته استعمال شول لکه (سوتر) - چې د ژغورونکي (المخلص) معنی لري - او (اليوثريوس) (Eleutherios) - چې معنی یې نجات ورکوونکی (المنجي) دی - دا ټول القاب د یونانیانو له خوا همدې خدایانو لپاره استعمالیدل.

همدا راز د (کریوس) (Kyrios) - چې معنی یې خدای (الرب) ده - او د پولس لخوا د لومړي ځل لپاره د حضرت عیسیٰ علیه السلام لپاره استعمال شوه، دا لفظ هم په یوناني ديني ادبياتو کې د (ديونيشس) - چې ځان یې فداء او قرباني کړې وه - لپاره استعمالیده<sup>(۹)</sup>.

غربي محققین په دې اعتراف کوي چې اوسنی مسیحیت د حضرت عیسیٰ علیه السلام سره هیڅ تړاو نه لري، بلکې دا د پولس ایجاد کړی دین دی چې د بیلا بیلو مصادرو څخه یې اختراع کړی دی.

په دې اړه یو برتانوي محقق (ویلز) وايي: (ونظر للوقت معلم آخر عظیم، یعده كثير من الثقافة العصريين المؤسس الحقيقي للمسيحية، وهو شاول الطرسوسي أو پولس ... والراجح أنه كان يهودي المولد، وإن كان بعض الكتاب اليهود ينكرون ذلك، ولا مراء في أنه تعلم على أساتذة من اليهود، بيد أنه كان متبحراً في لاهوتيات الإسكندرية الهيلينية .. وهو

(۹) ددی او نور تفصیل لپاره وگورئ: قصة الحضارة ج ۱۱ ص ۲۶۴

متأثر بطرائق التعبير الفلسفي للمدارس الهلنستية، وبأساليب الرواقيين، كان صاحب نظرية دينية ومعلماً يعلم الناس قبل أن يسمع بيسوع الناصري بزمان طويل .. ومن الراجح جداً أنه تأثر بالمشراطية، إذ هو يستعمل عبارات عجيبة الشبه بالعبارات المشراطية . ويتضح لكل من يقرأ رسائله المتنوعة جنباً إلى جنب مع الأناجيل أن ذهنه كان مشبعاً بفكرة لا تظهر قط بارزة قوية فيما نقل عن يسوع من أقوال وتعليم، ألا وهي فكرة الشخص الضحية الذي يقدم قرباناً لله، كفارة عن الخطيئة . فما بشر به يسوع كان ميلاداً جديداً للروح الإنسانية . أما ما علمه پولس فهو الديانة القديمة، ديانة الكاهن والمذبح، وسفك الدماء لاسترضاء الإله" (١) .

په هغه وخت کې يو بل لوی معلم را ښکاره شو، چې په دې عصر کې اکثره د اعتماد وړ علماء يې د مسيحيت (٢) حقيقي بنسټ ايښودونکی گڼي، او هغه شاول الطرسوسي يا پولس وه ... باوري خبره دا ده چې هغه په اصل کې يهودي وه - سره له دې چې يو شمير يهودي ليکوالان له دې نه انکار کوي - ليکن په دې کې خو هيڅ شک نشته چې هغه له يهودي استاذانو څخه علم ترلاسه کړی وه، ولې له دې سره سره

---

(١) "معالم تاريخ الإنسانية" ترجمة عبد العزيز توفيق جاويد، طبع لجنة التأليف والترجمة والنشر بالقاهرة، ج ٣ . ص ٧٠٥ .

(٢) د هغه دين چې اوس د مسيحيت په نوم په نړۍ کې معروف دی، حقيقي مسيحيت چې حضرت عیسی عليه السلام د الله له لورې راوړی وه هغه تری مراد نه دی .



هغه د اسکندري هيليني<sup>(۱)</sup> دیني علومو متبحر عالم هم وه، او د یونانی فلسفې په ځانگړي توگه د اسکندري هيليني فلسفي مدرسې د تعبيراتو او د رواقي<sup>(۲)</sup> فلسفي د اساليبو څخه اغېزمن وه، پولس د حضرت عیسیٰ علیه السلام له تعلیماتو څخه تر خبریدو ډیر وړاندې د یوې دیني نظریې څښتن او یو معلم وه چې خلکو ته به یې ښوونې کولې (یعنې پخپله یې مستقل دین درلود او د حضرت عیسیٰ علیه السلام پیرو نه وه) سمه خبره دا ده چې هغه د مثنائی<sup>(۳)</sup> دین څخه متاثر وه، ځکه هغه مثنائی تعبيراتو ته ډیر ورته تعبيرات استعمالوي، څوک چې د پولس رسائل د اناجيلو سره یوځای مطالعه کړي هغه ته په څرگنده توگه دا ثابتیږي چې د هغه ذهن د داسې افکارو څخه ډک وه چې د حضرت عیسیٰ علیه السلام څخه په نقل شوو تعلیماتو او اقوالو کې هیڅ بارز حیثیت نه لری (یعنې د حضرت عیسیٰ علیه السلام د اقوالو او تعلیماتو سره اړخ نه لگوي) د بیلگې په توگه هغه فکر چې د هغې سره سم یو شخص د (حضرت ادم علیه السلام څخه په وراثت باندې ټولو انسانانو ته د منتقل

---

(۱) مؤرخین وایی چې یونانی تمدن په دوه مرحلو ویشل کیږي چې یوه یې هیلینی دوره ده چې دا د یونانی تمدن د عبقریت دوره ده چې د قبل المیلاد د څلورمې پېړۍ څخه پیل کیږي او د اسکندر مقدونی تر وفات پورې دوام کوي، او بله مرحله یې هلنسی دوره ده چې دا یې د تنزل دوره ده چې له دې وروسته پیل کیږي..

(۲) دا یوه فلسفي مدرسه ده چې فیلسوف رینان تاسیس کړی وه او بنسټ یې په دنیاوی لذتونو کې په زهد او حسی لذتونو او تکلیفونو څخه په بې پروایۍ ایښودل شوی وه.

(۳) مثنی په پخوانۍ فارسي دين کی د نور او رڼا خدای ته ویل کیده، مثنائی یعنی پخوانۍ فارسي دين.

شوی) گناه د کفاری لپاره قربانپری، نو د حضرت عیسی علیه السلام راوړی دین په حقیقت کې د یو نوی انساني روح پیدایښت وه، او د پولس تعلیمات قدیمی او پخوانی ادیان و، د کاهن او مذبح دین، او د خدایانو د خوشحالی لپاره د وینو تویولو دین!

د پولس (شاول) په اړه ویل دیورانت دا خبره په نور صراحت سره کوي. هغه وایي چې پولس یو داسی دین ایجاد کړ چې لپاره یې د حضرت عیسی په اقوالو کې هیڅ دلیل نه لیدل کېږي، او هغه دین چې شاول ایجاد کړ، شاید د هغې اصلي سبب هغه پښیماني وه چې هغه ورسره مخامخ شو (یعنې د مسیحیانو د تعذیب په اړه پښیماني) او یا هغه تصور د دې دین مصدر وه چې دده په اند عیسی علیه السلام ده ته خوب له لاری منتقل کاوه، همدا خبره ویل دیورانت د یوحنا په باره کې هم کوي، هغه وایي: کوم کار چې پولس پیل کړی وه هغه یوحنا پرمخ یوړ، حضرت عیسی علیه السلام چې د خپل ځان په باره کې څه ویلي و- چې هغه (مسیح منتظر) دی چې د بنی اسرائیلو د اصلاح لپاره رالیږل شوی-، پولس<sup>(۱)</sup> او یوحنا او نورو هغه کسانو چې د یوناني او قدیمو

---

(۱) په دی باب د معاصرې نړۍ د مقارنه الادیان یو مشهور عالم هیم ماکې کتاب (پولس و تحریف المسیحیة) ترجمة سميرة عزمی الزین، من منشورات المعهد الدولي للدراسات الانسانية، دلوستلو وړ دی، هغی په ډیر تفصیل سره او د مکملو شواهدو سره دا ثابت کړی چی دااوسنی مسیحیت هغه مسیحیت نه دی چی حضرت عیسی علیه السلام راوړی وه، بلکه دا دپولس ایجادکړی مسیحیت دی چی دیلا ییلو وثباتو او منحرفو افکارو څخه یی راټول کړی دی.

فارسي او هيليني<sup>٦</sup> تمدنونو او افکارو څخه متاثر ؤ، او وثنيت (بت پرستی) يې په فکرونو کې اغېستل شوې وه، دوي يو نوی مسيحيت را ايجاد کړی چې اجزاء يې د بيلا بيلو پخوانيو فلسفي افکارو او اديانو څخه اخيستل شوي ؤ، په اخر کې وايي: (وقصاری القول *إن المسيحية كانت آخر شيء عظيم ابدعه العالم الوثني القديم*)<sup>٧</sup> خلاصه خبره دا ده چې مسيحيت<sup>٨</sup> هغه وروستنی لوی شی دی چې د پخوانۍ بت پرستې نړۍ له بطن څخه راپيدا شوی دی، يعنې د پخوانۍ بت پرستې دنيا د افکارو او اديانو څخه بيلا بيل افکار او معتقدات د پولس، يوحنا او داسې نورو په ذريعه راجمع کړای شول او دا مسيحيت ترې ترتيب شو، په دې معنی چې دا محرف مسيحيت وه او هغه مسيحيت نه وه چې حضرت عیسی عليه السلام د يو سماوي دين په حيث د الله تعالی له لوري د بشریت (بلکې په ځانگړی توگه د بني اسرائيلو) د هدايت لپاره راوړی وه.

دا لومړی لامل وه چې پر بنسټ يې د حضرت عیسی عليه السلام اصلي دين د تحريف سره مخامخ شو، ډير خلک خو دا تصور لري چې د پولس نصراني کيدل په حقيقت کې د يهودانو له خوا يوه پلمه وه چې د حضرت عیسی عليه السلام هغه دين چې هغوي د تعذيبونو او زورونو له

(١) هيليني د يونانيانو د فلسفي فکر د اوج مرحلې ته ويل کيږي چې د اسکندر اعظم څخه دمخه پای ته رسيدلی.

(١) قصة الحضارة ج ١١ ص ٢٧٦.

(١) هغه مسيحيت چې په اروپا کې رائج وه، ددی څخه مراد هغه اصلي مسيحيت نه دی چې حضرت عیسی عليه السلام دالله تعالی له لوري راوړی وه.

لارې و نه توانيدل چې له منځه يې يوسي ويې غوښتل چې د داخل څخه يې تحريف کړي او په دې توگه يې له منځه يوسي، چې تر ډيره حده په دې وتوانيدل، دا محققين د پولس دا کونښنې له هغو کونښنونو سره مقايسه کوي چې د عبدالله بن سبأ يهودي او نورو زنديقانو لخوا د اسلام د معنوي تحريف لپاره په لومړۍ هجري پيړۍ کې سرته رسيدلی.

څرنگه پولس (شاول) د دې ادعاء وکړه چې هغه د هغه اویا کسانو له جملې څخه دی چې د حضرت عیسی علیه السلام د اوچتیدو څخه وروسته د هغه سره په تماس کې دي، او هغوي ورته وحی راځي، او په مسيحيت کې د داخليدو لپاره يې هم داسې يوه لاره اختيار کړه چې د هغه د مکر، چالاکی او فريب له امله مسيحيانو هغه د (معلم اول) په حيث ومانه، يوازې دا نه بلکې د انجيل ډير ليکونکی لکه، مرقس او لوقا يې شاگردې اختيار کړه، دې کار پولس ته د دې امکان ور په برخه کړ چې د نصرانيت په اصولو او فروعو - ټولو کې - داسې تحريف او تبديلی وکړي چې هغه ته له خپلې اصلي بني څخه په بشپړه توگه مغاير شکل ورکړي.

## د پولس دين د اصلي دين ځای ونيوه

د دې نوي مسيحيت - چې د پولس او نورو څه رسولانو (هغه اویا کسانو چې د دې ادعاء به يې کوله چې دوی د الهام او وحې په توگه تعليمات له حضرت عیسی څخه نيغ په نيغه اخلي، او د هغه د پخوانيو

تعليماتو پابند نه دي) په لاس رامنځ ته شو - نه وړاندې يو ډول تشه موجوده وه، ځكه چې هلته په ټولنه باندې يا خو رواقي او ابيقوري فلسفي نظرياتو حكومت كولو او يا هم هغه محرف يهوديت چې پر يو ځانگړي مليت او قوميت پورې تړلی دين وه، او يا هغه بت پرستي چې د روميانو د امپراطورۍ رسمي دين وه حاكميت درلود، دې ټولو اديانو او افكارو د هغه وخت د ټولنې روحي اړتياوې نه شواى پوره كولى، له دې امله هغه مسيحيت - چې د بيلا بيلو افكارو او معتقداتو څخه په استفادې سره د پولس او نورو رسولانو په لاس رامنځ ته شوى وه او څه نا څه د حضرت عيسى عليه السلام اصلي تعليمات هم پكښې ؤ- د دې فراغ په پايله كې د هغه لپاره د خپريدو زمينه برابره شوه، او د اسيا، افريقا او اروپا بيلا بيلو ساحو ته خپور شو، په همدې وخت كې بيلا بيلې كليساگانې رامنځ ته شوې، او مقدس كتاب لاتيني ژبو ته ترجمه شو، دا پيشرفت له دې مخكې رامنځته شو چې په دريمى ميلادي پېړۍ كې روما په رسمي توگه مسيحيت ومني او امپراطور يې مسيحيت قبول كړي، په دې اړه ديورانن داسې وايي: (وبعد أن تشكّل الدين الجديد بحيث يفي بحاجات الإنسان أخذ ينتشر بين الناس بما أوتي من قدرة على الذبوع والانتشار، فكان كل من اعتنق هذا الدين ينصب نفسه داعياً له بحماسة لا تقل في قوتها عن حماسة الثوار)<sup>(١)</sup>.

وروسته له دې چې دا نوی دین (د پولس مسیحیت) تشکیل شو، په داسې توګه چې د انسانانو اړتیاوې (د هغه وخت د بت پرستۍ، یهودیت، او فلسفي نظریاتو په پرتله په بهتره او غوره توګه) پوره کولی، نو د خلکو ترمنځ یې په خپریدلو پیل وکړ، او دا دهغه توان په پایله کې چې دې دین د خپریدلو لپاره درلوده، او دا ځکه چې هر چا به دا دین قبول کړ ځان به یې د دې دین یو هڅاند دعوتګر ګرځاوه چې جوش او خروش به یې د انقلابیانو څخه کم نه و.

د مسیحیت د انتشار او خپریدو په اړه همدا لیکوال وایي:  
(ويمكننا أن نقول بوجه عام إنه لم يحل عام ٣٠٠ بعد الميلاد حتى كان ربع سكان الشرق وجزء من عشرين جزءاً من سكان الغرب من المسيحيين. وفي ذلك يقول ترتليان (حوالي عام ٢٠٠): "يجهر الناس بأن الدولة مكتظة بنا، ذلك أن الخلائق على اختلاف سنهم، وأحوالهم، ومراتبهم، يهرعون إلينا، وينضوون تحت لوائنا. إنا أبناء الأمس القريب ولكننا رغم هذا قد ملأنا العالم كله)"<sup>١</sup> په عامه توګه دا ویلی شو چې ٣٠٠ میلادی کال د راتلو څخه دمخه د شرق څلورمه برخه او غرب شلمه برخه اوسیدونکي مسیحیان شوي و، په دې اړه ترتلیان (چې شا او خوا ٢٠٠ میلادي کال کې وفات شوی) وایي: خلک په صراحت سره وایي چې (رومی) دولت له موږ څخه ډک دی، او دا ځکه چې ټول خلک د عمرونو، حالاتو، او مرتبو د اختلاف سره سره موږ ته رامات دي، او زموږ تر

(٢) قصة الحضارة ج ١١ ص ٢٨٩.

بيرغ لاندې راغونډيږي، موږ ډير اوسني خلک يو مگر له دې سره سره په موږ ټوله دنيا ډکه ده.

د مسيحيت د انتشار ترڅنگ د مسيحيت په داخل کې ډير متنوع افکار او عقايد رامنځ ته شول، څه خلکو دا عقیده درلوده چې حضرت عيسى عليه السلام د الله رسول دی، او له دې څخه پرته بل څه نه دی، يو شمير خلک په دې نظر و چې هغه د الله تعالی ځوی، او قدیم دی، يوي فرقې دا نظر درلود چې هغه سره له دې چې د الله ځوی دی، مخلوق هم دی، دا ډول ډيرې فرقې موجودې وې، د فرقو د کثرت په اړه ويل ديورانت د هغه وخت د يو مسيحي چې سلس نومیده کيسه کوي، چې هغه ويل: *(ان المسيحيين تفرقوا شيعا كثيرة، حتى اصبح هم كل فرد منهم أن يكون لنفسه حزبا)* 'مسيحيان په ډيرو فرقو وویشل شول، تر دې چې د هغوی څخه د هر فرد قصد دا دی چې د ځان لپاره يوه ډله جوړه کړي، او هرې فرقې دا نظر درلود چې همدا د حضرت عيسى عليه السلام د راوړي دين صحيح نمايندگي کوي.

## دويم لامل: په مسيحيت کې د روميانو

### شموليت

د حضرت عيسى عليه السلام اتباع د هغه د دعوت د څرگندیدو او بيا اسمان ته تر اوچتیدو وروسته د سختو تعذيبونو لاندې و، لومړی د

(نيرون) په وخت کې چې د ۵۴م څخه يې تر ۶۸ پورې حکومت کړی<sup>۱</sup>، بيا د امپراطور (تراجان) په وخت کې چې د ۹۸م څخه<sup>۲</sup> يې تر ۱۱۸م پورې حکومت کړی، دهغه په وخت کې د مسيحيت تهمت به چې په چا ولگيده د هغه سزا اعدام وه، همدا راز د امپراطور (ديکيوس) چې د ۲۴۹م څخه يې د ۲۵۱م پورې حکومت کړی، او بيا د امپراطور (دقلديانوس) په حکومت کې چې د ۲۸۴م تر ۳۰۵م پورې يې حکومت کړی، د سختو تعذيبونو سره مخامخ ؤ، دې امپراطور د مسيحيانو د کليساگانو د وړانولو او د هغوی د کتابونو د سوزولو عام حکم صادر کړی وه، نو ترکومه چې د دې روماني امپراطورانو په وخت کې مسيحيان د تعذيب لاندې او په ستونزو کې يې ژوند تيراوه، تر دې وخته د دوی تر منځ شته اختلافات راڅرگند نه شول، ځکه هيچا د خپلو افکارو د اظهار توان نه درلود، په دې افکارو کې په طبيعي توگه هغه افکار هم ؤ چې د بت پرستو دينونو د اغيزې له امله مسيحيت قبول کړي ؤ، ځکه ډير داسې خلک چې بت پرستانه نظريات يې درلودل د خپلو پخوانيو عقايدو سره په مسيحيت کې شامل شوي ؤ، په دوی کې په ډير لوی تعداد کې د پولس (شاول) د محرف مسيحيت منونکي هم ؤ، د دې ترڅنگ څه هغه خلک هم موجود ؤ چې د اصلي مسيحيت تر اغيزې لاندې يې حضرت عيسى عليه السلام يوازې پيغمبر باله، د دې بيلا بيلو افکارو ترمنځ شديد اختلافات موجود ؤ، د بيلگې په توگه د اسکندريې د کليسا سره په مخالفت کې د مسيحيت يو عالم چې اريوس نوميده په دې عقیده وه

(۲) د حضرت عيسى عليه السلام اتباع يې په دې متهم کړل چې دوی د روما ښار سوځولی دی.



چې حضرت عیسیٰ علیه السلام خدای نه دی، کله چې د روم امپراطور قسطنطین د څه سیاسي ملحوظاتو له امله په ظاهري توګه مسیحیت قبول کړ<sup>۱</sup> نو دلته دا اختلافات را څرګند شول، د دې اختلافاتو د<sup>۲</sup> له منځه وړلو لپاره قسطنطین په ۳۲۵ م کال کې د مسیحي دیني مشرانو یوه اجتماع راوغوښتله چې د (مجمع نيقية) په نوم یادېږي، او هلته په بنسټیزه توګه د حضرت عیسیٰ علیه السلام د الوهیت قضیه بحث شوه، چې د مجمع اکثر غړي د اریوس نظر او رایه تاییدوله، خو څرنگه چې قسطنطین په خپله بت پرستی ته میلان درلود نو هغه پخپله د خپل اثر او رسوخ په نتیجه کې د هغه چا رای ته رسمي بڼه ورکړه چې د حضرت عیسیٰ علیه السلام په الوهیت یې ایمان درلود، په دې توګه هغه بت پرستي چې په مسیحت کې ننوتی وه رسمي بڼه غوره کړه، او د توحید اواز خفه کړی شو، د دې نظریې او د حضرت عیسیٰ د ابن الله د نظریې سره مخالفت لرونکو د کتابونو د سوزولو حکم ورکړای شو، څوک چې د توحید قائل ؤ، ملعون وګرځولی شول او د کلیسا څخه یې د شړلو حکم

(۲) چې د مسیحیت د اظهار په نتیجه کې یې غوښتل چې مسیحیان چې شمیر یې تر هغه وخته پوری ډیر زیات شوی وه له یوې خوا د ځان سره و دروی، او له بلې خوا چې کله یې دا ولیدل چې مسیحیان د خپلو مذهبي مشرانو څومره تقدیس او احترام کوی غوښتل یې چې دا احترام دی ته ترلاسه شی له له دی امله یې په ظاهري توګه مسیحیت قبول کړ مګر په حقیقت کې پری هغه پخواني پت پرستانه نظریات غالب وو چې د یونانیانو دین وه. وګوره: قصة الحضارة ج ۱۱ ص ۳۸۷ (دا په حقیقت کې د امپراطور لخوا د نصرانیت منل نه ؤ، بلکه د وثیت او نصرانیت ترمنځ یو ډول ایتلاف وه چې ددی په نتیجه کې رامنځ ته شو، ددی په نتیجه کې نصرانیت د ډیرو عقایدو څخه تنازل وکړ، او د پت پرستی ډیر عقاید یې ومنل).

صادر شو<sup>۱</sup>، په دې توگه ویلی شو چې رومیان په مسیحیت کې داخل نه شول بلکې د مسیحیت او روماني بت پرستی څخه یو نوی دین ایجاد شو، او دا د رومیانو او یونانیانو او په عامه توگه په غرب کې خپریدونکی دین وگرځیده<sup>۲</sup>، له همدې امله لوی مؤرخین په پوره اطمینان سره<sup>۳</sup> وایي چې دا مسیحیت په بشپړه توگه د قسطنطین د تاثیر لاندې وه، ولز وایي: *(والجلی الذی لاختفاء فيه ان قدرا کبیرا من تاریخ المسیحیه فی ذلک العصر یشف عن روح قسطنطین الکبیر بقدر ما یشف عن روح یسوع ان لم یزد)* هغه څرگند حقیقت چې هیڅ ډول پټه، غموض او خفاء پکښې نشته دا دی چې په هغه وخت کې د مسیحیت تاریخ د حضرت عیسی د روح څخه چې څومره نمایندګي کوي په هماغه اندازه د لوی قسطنطین د روح څخه نمایندګي کوي، دا (قسطنطین ونډه) که زیاته نه وي نو کمه خو نه ده<sup>۴</sup> او دا خو څرگنده خبره ده چې د قسطنطین کبیر روح د یوناني بت پرستی روح وه، او په غرب کې خپریدونکی نصرانیت د همدې روح څخه اغیزمن وه، چې دا په حقیقت کې د مسیحیت د تحریف دویم لوی لامل وه .

## همدا مسیحیت په اروپا کې خپور شو

(۲) ددی تفصیل لپاره وگورئ محاضرات فی النصرانیة د شیخ محمد ابو زهرة ص ۱۱۲ او له دی ورسته صفحات.

(۲) همدی دین ته کاتولیکي دین وویل شو (چې لفظی معنی یی عام دین دی) یعنې د امپراطورۍ رسمی او عام دین ایجاد شو.

(۲) معالم تاریخ الانسانیة مخکینې کتاب ج ۳ ص ۳۸.

تر پنځم قرن پورې همدا رسمي مسيحيت (کاتوليکي مذهب) د نړۍ اکثره سيمو ته خپور شو چې په کې د اروپا، افريقا او اسيا زياتې برخې شاملې دي<sup>(۱)</sup>، د مسيحيت د انتشار ترڅنگ د کليسا د واکمنانو سره د سياسي حاکميت د ترلاسه کولو تصور را پيدا شو، د بيلگې په توگه اغسطين د (۳۵۴-۴۳۰) په خپل ليکلي کتاب (د خداي مملکت) کې د کليسا د سياسي افکارو د تطور او خپرېدو انځور وړاندي کوي، هغه په خپل ياد شوي کتاب کې لوستونکي ته دا تصور ورکوي چې دا ټوله نړۍ د الله مملکت (د کليسا امپراطوري) گرځيدلی شي<sup>(۲)</sup>، له دې څخه څو لسيزې وروسته دا تصورات يوه ځانگړې سياسي نظريه وگرځيده، څه وخت وروسته چې بېلا بېل قومونه په مسيحيت کې داخلېدل نو پاپ د دې ادعاء کوله چې هغه د ټولي مسيحي نړۍ په بادشاهانو تسلط لري، ورو ورو دا تصور مستحکم شو او د يو څو پېړيو په دننه دننه کې پاپ په نظري او عملي لحاظ د مسيحي نړۍ مرکزي شخصيت وگرځيد، هغه هم ديني رهبر وه، هم قاضي او هم مقدس پادشاه او د پادشاهانو څارونکی وه، او په دې توگه کاتوليکي مذهب په غربي نړۍ خپل تسلط قائم کړ.

## د کليسا د ټولواکۍ مرحله پيل شوه

(۲) معالم تاريخ الانسانية ج ۳ ص ۳۹.

(۲) معالم تاريخ الانسانية ج ۳ ص ۴۱.

کله چې کلیسا د اروپا سیاسي، اجتماعي، اودیني ټولواکي ترلاسه کړه، او نور ټول ځواکونه ضعیف شول نو د دې په نتیجه کې د کلیسا د زور ځواکۍ او استبداد مرحله پیل شوه، او دا له دې امله چې د مسیحیت مشرانو له یو اړخ نه ځان ته د الله تعالی د نمایندگانو حیثیت ورکړ، او له بلې خوا په سیاسي لحاظ هم داسې کوم ځواک نه وه چې د کلیسا او د مسیحیت د مذهبي مشرانو واک محدود کړي شي، د دې ترڅنګ داسې څه عوامل او لاملونه هم و چې کلیسا یې د خلکو په اذهانو کې منفوره کړه، نو لکه څنګه چې په اروپا کې د همدې محرف مسیحیت او کلیسایي دین څخه پرته بل څه د دین په نوم نه پیژندل کیده، له دې امله هغه ټول نفرت چې د دې محرف مسیحیت او کلیسا سره ایجاد شوی وه، هغه د مطلق دین سره په نفرت باندې بدل شو، او په دې توګه د الحاد لپاره لاره هواره شوه، د اروپایانو غلطې داوه او تر اوسه پورې همدا ده چې پرته له دې چې څېړنه وکړي چې ایا هغه قابل نفرت عوامل چې د کلیسا پر ضد د نفرت لامل وګرځیدل په ټولو ادیانو کې مشترک دي او که یوازې په همدې محرف کلیسایي دین کې منحصر دي؟ ددی سوال لپاره د ځواب د لټولو پرته یې ټول ادیان یې یو ډول وانگیرل، او د ټولو ادیانو د مطلق ردولو دریځ یې غوره کړ، په داسې حال کې چې دا ممکنه وه چې د صحیح او درستې څېړنې په نتیجه کې د حق دین منلو ته رسیدلي وي، مګر دلته هم د کلیسا هغه متعصبانه تعامل چې د اسلام پر ضد یې اختیار کړی وه، داسې رول ولوباوه چې

اروپايان يې د اسلام او حق له منلو څخه محروم کړل، او هغه په دې توگه چې کله اروپايان د کليسا څخه د تنفر په حالت

کې ؤ او د دې امکانات پيدا شوي ؤ چې اسلام مطالعه کړي او دلچسپي په کښې واخلي، په دې وخت کې کليسا د اسلام په اړه داسې زهرجن تبليغات پيل کړل چې په نتيجه کې يې اسلام د مسيحيت يوه منحرفه فرقه، او يو خونخوار دين معرفي کړ، د دې ترڅنگ يې خپل ټول توان په دې مصرف کړ چې اروپايان په هيڅ ډول د عالم اسلام سره تماس ونه شي نيولی تر څو د کليسا د مشرانو په قبضه کې پاتې شي، په دې توگه ددوی دا کړه وړه صحيح دين ته په لار نه موندلو او د کليسا څخه تنفر په الحاد منتج شول، او د مطلق دين پر ضد يې بيرغ پورته کړ.

دلته په لنډه توگه هغه لاملونه په گوته کوو چې اروپا کې يې د کليسا پر ضد د خلکو نفرت راوپاروه.

## د کليسا يې نظام څخه د خلکو د تنفر لاملونه

ډير داسې عوامل پخپله کليسا برابر کړل چې د هغو د رد عمل په نتيجه کې يې د اروپا خلک د هغی پر ضد قيام ته وهڅول، او نه يوازې دا چې د کليسا د ټولواکي څخه يې ځانونه وژغورل، بلکې د مطلق دين انکار او الحاد ته يې اماده کړل، دا لاملونه او عوامل په لاندې ډول دي:

## لومړی: ديني استبداد

په حقيقت کې د کليسا لخوا ديني استبداد هغه وخت پيل شو، چې پاپ او د مسيحيت ديني مشرانو ځان ته هغه ټول صلاحيتونه ورکړل چې هغه د الله حق وه، د دې تر څنگ په خلکو د غير معقولو عقايدو فرض کول (تپل) لکه تثليث، العشاء الرباني<sup>(۱)</sup>، عقيدة الخطيئة الموروثة<sup>(۲)</sup>، د صلب او فداء<sup>(۳)</sup> عقيدة او داسې نور او دا خو واضح خبره ده چې په عقلي لحاظ دا باطل او بې معنی شيان دي، مگر کليسا د استبداد په نتيجه کې په دې اړه د تفکير څخه هم خلک منع کړل.

ځان يې د حلال او حرام گرځولو مصدر وگرځاوه، دا کار به کله د کليسا د مشر پاپ او يا هم د مسيحيانو د ديني علمي ټولنو (مجامعو) له لارې سرته رسیده، د بيلگې په توگه په لاندې چارو کې يې د دين حکم

(۲) د عشاء رباني څخه مراد هغه عقیده ده چې مسيحيان يې لري او هغه دا چې په کومه شپه حضرت عیسی عليه السلام نيول کيده هغوی د خپلو ملگرو سره يوځای د شپې ږوږی وخوره او شراب يې وڅښل، اوس چې څوک د هغې په یاد کې شراب وڅښي هغه د حضرت عیسی وینه بلل کيږي او کومه فتيړه ږوږی چې وخورى هغه د حضرت عیسی جسم او جسد بلل کيږي او کله چې د حضرت عیسی عليه السلام جسم او د هغې وینه د چا د بدن جزء وگرځي نو بيا هغه د جهنم اور نه سوځوی، همدا د عشاء رباني تصور دی.

(۳) د موروثي خطاء مفهوم دا دی چې مسيحيان عقیده لري چې هر انسان چې پيدا کيږي هغه په وراثت سره د هغه گناه يوه برخه په غاړه لري چې حضرت ادم عليه السلام يې په جنت کې د ميوی د خوړلو په شکل کې ارتکاب کړی وه، او حضرت عیسی عليه السلام د همدې خطاگانو او گناهونو د فديې او بدلي د ورکولو لپاره ځان قربانکړ او په صليب راوځړیده، دا وروستی عقیده د صلب او فداء په نوم يادېږي.

(۴) دا هم د پورته عقايدو پورې تړلی يوه عقیده ده چې حضرت عیسی عليه السلام چې - والعاياذ بالله - د الله ځوی وه په دار کړی شو تر څو د خپلو ټولو اتباعو د گناه فديې وگرځي.

په بشپړه توګه بدل او تحريف کړ، ختنه (ماشومان سنتول) په مسيحيت کې واجب ؤ، دوی حرامه وګرځوله، مرداره (الميته) خوړل حرام ؤ، دوی يې خوړل مباح وګرځول، خنزير مردار او خوړل يې حرام ؤ، دوی حلال وګرځاوه، تماثيل او بتان جوړول شرک او بت پرستي بلل کيده، او حضرت عيسى عليه السلام يې پر ضد مبارزه کوله، مګر دوی هغه د تقوی او د حضرت عيسى او د هغه د مور د ياد وسيله وګرځوله، د پاپانو او ديني مشرانو لپاره نکاح او واده جايز وه، دوی حرام وګرځاوه، د مسيحيت د منونکو مال اخيستل حرام ؤ، مګر وروسته د کليسا ټيکس فرض وګرځيده، او نور ډير داسې قضایا چې د دوی ديني مجامعو پکې حلال، حرام او حرام، حلال وګرځول.

بل مظهر يې د "رجل دين" تصور وه، کليسا ټول ديني مصادر په بشپړه توګه په خپل واک کې ساتل، هېچا ته د هغو د لوستلو اجازه نه وه، او د الله سره د ارتباط يواځينی وسيله همدا کليسا وه، هر هغه څه به حق ؤ چې کليسا مشرانو به حق وګڼل، او هر هغه شی به باطل ؤ چې کليسا به ورته باطل وويل، ځکه کليسا ځان د خطا او غلطۍ څخه معصوم باله، د کليسا مشران د الله تعالى نمايندگان ؤ، د هغوي خبره د الله تعالى خبره ګڼل کيده، د مقدس کتاب هر تفسير به چې دوی وکړ هغه به هماغسې مقدس وه لکه پخپله مقدس کتاب، خلکو به د رجال دين (دالله د نمايندگانو) په وړاندې د خپلو گناهونو اعتراف کاوه او بيا به د دې اعتراف په نتيجه کې هغوی ته د کليسا د مشرانو او رجال دين لخوا معافي ورکول کيده، دوي تر دې حده پورې ځانونه د الله تعالى

نمايندگان گرځولي چې د دوی د وسيلې څخه پرته چا د الله تعالی څخه د خپلو گناهونو مغفرت هم نشو غوښتلې.

د دې استبداد يوه بله نمونه هغه حقوق ځان ته ثابتول ؤ چې د الله جل جلاله څخه پرته د بل چا لپاره ممکن نه دي، لکه د حق الغفران، حق الحرمان (دا د کليسا په لاس کې داسې لويه او خطرناکه وسله وه چې د هر مخالف د ويرولو لپاره يې کفايت کاوه، له دې وسلې څخه د ډيرو خلکو پر ضد کار واخيستل شو لکه اريوس، لوثر، او ډير بادشاهان) يعنې هر چا به چې د قسيس پر وړاندې د گناه اعتراف وکړ هغه ته به قسيس گناه معاف کوله او هغه ته به يې د مغفرت چک ورکاوه چې دې ته صکوک الغفران<sup>(۳)</sup> ويل کيدل، او چا به چې د کليسا د کوم قانون او يا هم د کليسا د واکدارانو د کوم فرمان مخالفت وکړ هغه به يې د هر ډول حقوقو څخه محروماوه دی ته حق الحرمان ويل کيده، يعنې د کليسا د خوښۍ په نتيجه کې هر ډول لويه گناه معاف کيده او د کليسا د قهر او مخالفت په نتيجه کې انسان د هر ډول حق څخه محروميده.

يو بل خدايي حق چې کليسا د ځان لپاره اختيار کړی وه او د ديني استبداد يو مظهر وه، هغه (حق التحلة) وه، د دې حق معنی دا وه چې کليسا ته په ځانگړې توگه دا حق حاصل وه چې کله به د کليسا

---

(۳) په ځانگړې توگه به صکوک الغفران د مغفرت چکونه هغه چا ته ورکول کيدل چې په صليبي جنگونو کې به کومو ځوانانو گډون کاوه، هغه به چې هر څومره بذکرداره وه د قسيسانو لخوا به ورته د مغفرت چک ورکړ شو او ټول گناهونه به يې معاف کړي شول.



مصلحت د دې غوښتنه کوله چې د مسيحيت په تعليماتو باندې عمل ونه کړي نو په دې تعليماتو ورته عمل کول اړين او ضروري نه ؤ، په دې توگه ټول دين د هغوی د غوښتنو، خوښيو او ناخوښيو تر سيوري لاندې وه، که خوښه به يې شوه عمل به يې پری کاوه که خوښه به يې شوه په دی دليل به يې پری عمل پريښوده چې دا د کليسا د مصلحت غوښتنه ده او دوی ته حق التحلة تر لاسه دی.

د دې استبداد بل مظهر دا وه چې د مقدس کتاب نصوص د کليسا ملکيت ؤ، هيچا اجازه نه درلوده چې دې نصوصو ته لاس رسي ولري، او له بلې خوا د دې نصوصو د تفسير حق هم يوازې د کليسا د مشرانو او د کليسا د مجامعو (د کليسا د مذهبي شخصيتونو څخه تشکیل شوی شوراگانو) سره وه هيچا د دې اجازه نه درلوده چې د مقدسو نصوصو تفسير وکړي، او کوم تفاسير به چې د کليسا لخوا صادر شول هغه به هم همداسې مقدس گڼل کيدل لکه چې پخپله د مقدس کتاب نصوص گڼل کيدل، په دې توگه ډير داسې انساني تصورات او افکار د دين بنسټيزې برخې وگرځيدلې چې د دين سره يې هيڅ تړاو او اړيکې نه درلودې، ډير ځله به دا افکار او تصورات د داسې څه په باره کې ؤ چې د تجربې علومو سره به يې اړيکه درلوده، نو کله چې تجربوي علومو پرمختگ وکړ نو دا بشري تصورات او افکار چې د زماني په تيريدو سره د دين برخه گرځيدلي ؤ د دې تجربوي او ساينسي علومو د نتايجو

سره په ټکر او تضاد کې واقع شول، په دې توګه د علم او دين ترمنځ د  
تضاد قضيه<sup>۱</sup> رامنځ ته شوه. ۳

د دې استبداد بل مظهر دا وه چې هر چا به د رسمي کليسا سره  
مخالفت وکړ، او يا به يې د داسې څه په اړه د خپلې راي او نظر  
څرګندونه وکړه چې د کليسا د اعلان کړي دريځ او عقايدو سره به يې  
مخالفت درلود، د هغه د عقايدو تفتيش به کيده او محاکمه کيده به،  
او داسې سزاګانې به

ورکول کيدلې چې تصور يې هم د انسان غوني زيروي، او دا د دې لپاره  
چې بل څوک د کليسا د مخالفت تصور هم ونه کړای شي<sup>۲</sup>.

همدا راز په دې اړه د تفتيش د محاکمو قضيه چې اصلي موخه  
يې د اندلس د هغو مسلمانانو کړول ؤ چې مسيحييت به يې نه مانه. مګر  
وروسته بيا د کليسا د ټولو مخاليفينو پر ضد استخدام شوې، او د کليسا  
د تعليماتو هر مخالف او د هغې په غير معقولو خبرو اعتراض درلودنکی  
هر شخص به يې په ډيره وحشتناکه توګه تعذيبوه، چې د نورو لپاره يې د  
عبرت نښې وګرځوي.

---

(۳) دا يوه لوی فلسفي مشکل دی چې د دين او علم، او دين او فلسفې د تضاد او تناقض تر عنوان لاندې  
څېړل کيږي.

(۳) ددی لپاره وګورئ: الالحد وأسبابه (الصفحة السوداء للكنيسة)، ص: ۸۱ ومابعدها، أ.د زينب  
عبدالعزيز، دارالكتاب العربي، دمشق، والقاهرة، لومړی طبع ۲۰۰۴م، اومعالم تاريخ الانسانية  
ج ۳ ص ۱۷۹ وبعدها. محاضرات في النصرانية ص ۱۵۳.

د همدې کليسايي ارهاب په نتيجه کې کليسا هر ډول آواز خاموش کړ، او هر چا به چې د کليسا د محاکمو نوم واورېده له وېرې څخه به لږزېده، له همدې امله هېچا په ځان کې د دې توان نه درلود چې دا اظهار وکړي چې هغه په مسيحيت ايمان نه لري او يا هم د هغې کومه عقیده نه مني، ولو که دا عقايد او افکار به په بربنډه توگه د سليم عقل او منطق سره په تناقض او تضاد کې واقع و، تر دې چې لوی فلسفيان او علماء چې د کليسا پر ضد د انقلاب او د نوې نړۍ جوړوونکي شميرل کېږي، لکه: نيوتن، فرانسيس بيکون، دیکارت، کانت او داسې نورو هم د دې جرأت نه شو کولی چې ووايي چې دوی مسيحيان نه دي، او يا د کليسا پر هغو عقايدو چې په بشپړه توگه د عقل سره په مخالفت او تناقض کې واقع دي ايمان نه لري او يا هغه نقد کړي، د همدې استبدادي حالت يادونه برتنن په دې الفاظو کې کوي: "لم يكن بوسع الكثيرين من أفراد المجتمع الغربي أن يعترفوا صراحة وجماعة بالإلحاد أو اللادينية أو بمذهب الاتصال بالله أو بأية عقيدة أخرى غير المسيحية إلا خلال القرون القلائل الأخيرة، وقد كان الكفار الذين يجاهرون بكفرهم قلة نادرة في الألف سنة التي استغرقتها القرون الوسطى، ولما كان الناس جميعاً مسيحيين فلم يكن هناك مفر من أن تكون المسيحية هي كل شيء لكل الناس، فلقد كان القديس فرانسيس وإرازمس ولويولا وميكافيلي وباسكال ووزلي ونابليون وغلادستون وجون روكفلر جميعاً مسيحيين" <sup>(۳)</sup> د غربي ټولنې ډيرو خلکو دا توان نه لاره چې په صراحت

سره او د يو جماعت او ټولگي په شکل کې د الحاد، لا ادري مذهب، او الله سره د اتصال په مذهب او مسيحيت د عقيدې څخه پرته په کومه بله عقیده ايمان ولري، مگر په دې ورستيو څو پېړيو کې دا ممکنه شوه، د زرو کلونو په دوران کې چې منځنۍ پېړۍ تشکيلوي هغه کسان ډير نادر او کم ؤ چې په ښکاره به يې د خپل کفر اظهار کولی شو، نو کله چې ټول خلک مسيحيان ؤ نو له دې څخه پرته بله چاره نه وه چې مسيحيت دی، د هر چا لپاره هر څه وي، نو له دې امله (نه د قناعت پر بنسټ) فرانسيس، ارازمس، لويولا، ميکاولي، پاسکال، وزلي، ناپليون، گلاستون، او جان روکفلر ټول مسيحيان ؤ.

او دا ځکه چې د کليسا د استبداد په پايله کې بل کوم فکر او دين اصلاً وجود نه درلود، چې څوک يې قبول کړي، نو له دې امله دا ټول خلک سره له دې چې لوی مفکرين او شخصيتونه ؤ، او په فکري او عقلي لحاظ يې مسيحيت د عقل سره په تناقض کې گانډه مگر د مسيحيت په منلو مجبور ؤ، د هغی د منلو څخه يې پرته بله چاره نه درلوده. دې ديني استبداد خلک د کليسا څخه داسې متنفراو زړه توري کړل چې کله يې فرصت پيدا کړ، نه يوازې دا چې د کليسا دين يې مسترد کړ بلکې مطلق دين يې د همدې ډول استبداد مظهر وباله او مسترد يې کړ.

## دويم: سياسي استبداد

له بل پلوه کليسا په اروپا کې د داسې سياسي استبداد فضاء جوړه کړه چې يوازې کليسا پکې ازادي درلوده نور ټول خلک د کليسا د رحم او کرم لاندې و، پاپ به ځان په حقيقت کې د ټولو سلطاتو او قواو مصدر ګانه، او تصور يې دا وه چې بادشاهان بايد له دوی څخه خپل مشروعيت ترلاسه کړي، دا د پاپ (نقولا الأول) د هغه بيان څخه چې هغې په دې اړه يې صادر کړی وه ښه په څرګنده توګه ثابتېږي، هغه وايي: "إِن ابْنَ اللَّهِ أَنْشَأَ الْكَنِيسَةَ بَأْنْ جَعَلَ الرَّسُولَ بِطَرَسَ أَوَّلَ رَئِيسَ لَهَا، وَ أَنْ أَسَاقِفَةَ رُومَا وَرَثَا سُلْطَاتِ بِطَرَسَ وَاحِدَا بَعْدَ وَاحِدٍ فِي تَسْلُسَلِ مُتَصِل... (لذلك) فَإِنَّ الْبَابَا مِمَثِلِ اللَّهِ عَلَى ظَهْرِ الْأَرْضِ يَجِبُ أَنْ تَكُونَ لَهُ السِّيَادَةُ الْعَالِيَا وَالسُّلْطَانُ الْأَعْظَمُ عَلَى جَمِيعِ الْمَسِيحِيِّينَ؛ حَكَامَا كَانُوا أَوْ مُحْكُومِينَ" (د الله ځوی (حضرت عیسی علیه السلام) کليسا هغه وخت منځ ته راوړه، کله يې چې پطرس پيغمبر د هغې لومړی رئیس وټاکه، او دروم مذهبي مشرانو ته په پرله پسې توګه د پطرس همدا ځواک منتقل شو، ... نو له دې امله پاپ د ځمکې پر مخ د الله نماینده دی، نو بايد چې په ټولو مسيحيانو باندې - هغه که حاکمان دي او که ولس دی - هغه ته تر ټولو لوړ ځواک او مشري حاصله وي.

ددې سياسي استبداد لامل هم همدا بې ځايه او له حقيقت څخه ليرې کليسا يي محرف عقائد و، د همدې عقيدې پر بنسټ کليسا ځان ته دا حق ورکاوه چې څوک وغواړي هغه ته حکومت وسپاري او څوک چې وغواړي هغه د حکومت له چوکۍ څخه محروم کړي، او طبيعي خبره وه

چې د صلاح او فساد معيار هغه نه وه چې بايد وي، بلكې د صلاح او فساد معيار د كليسايي مشرانو خوښي او ناخوښي او د كليسا د گټو ساتل ؤ، هغه چا به چې د كليسا مشرانو ته په ظلم او زور اخيستل شوې پيسې وركولې او خلك به يې د ظلم او بربريت ښكار ؤ، هغوی به هميشه د كليسا د تاييد څخه برخمن ؤ، او کومو حاکمانو به چې له دې څخه سرغړونه کوله هغه به د كليسا او دكليسا د مشرانو د قهر مستحق گرځيدل.

په دې اړه د كليسا مشهور پاپ جريجوري السابع<sup>(۱)</sup> وايي: *إن الكنيسة بوصفها نظاماً إلهياً، خليفة بأن تكون صاحبة السلطة العالية؛ و من حق البابا وواجبه، بصفته خليفة الله في أرضه أن يخلع الملوك غير الصالحين و أن يؤيد أو يرفض اختيار البشر للحكم أو تنصيبهم حسب مقتضيات الأحوال*<sup>(۲)</sup> كليسا د يو الهي نظام په صفت د دې حق لري چې د نړيوالي سلطې او ځواک خاونده وي، او د پاپ دا حق هم دی او فرض يې هم دي - ځکه چې هغه پر ځمکه د الله تعالی نماينده دی - چې غير صالح او او د ناوړه کړو وړ څښتن پادشاهان له حکومت څخه معزوله کړي، او يا دا چې د حکومت لپاره څه خلك نا امله وگڼي او يا د حالاتو د غوښتنو سره سم د خلکو لخوا د چا د عدم اهليت او يا په حکومت باندې د گمارلو فيصله تاييد او يا يې رد کړي.

(۳) دی په صليبي جنگونو کې ډيره لويه ونډه درلوده.

(۳) قصة الحضارة ج ۱۴ ص ۳۹۷.

طبعاً دا دينی تسلط خلک هغه وخت تر يو حده پورې مني او تحمل کوي يې چې د دې سلطې لرونکي خلک د خپلو تعليمات نمونه وي، او هغوي پخپله پرې عمل وکړي، مگر د کليسا د مشرانو په اړه دا قضيه بالکل چپه وه، ځکه د کليسا مشران پخپله فاسد، ماده پرسته، په اخلاقي فساد کې اخته خلک و، مگر د نورو خلکو په اړه به يې داسې احکام صادرول چې دا وړ دی او دا وړ نه دی، د هغوي د فساد کومې کيسې به چې د هغه مغلق نظام څخه بيرون راوتلې، عام خلک به يې حيرانول، له دې امله دوی خپل اخلاقي لوړوالی او برتري له لاسه ورکړې وه، له همدې امله د کليسا د مشرانو لخوا به د حکامو او بادشاهانو په ټاکلو کې دا ډول لاس وهنه د هغه وخت د سياسي مشرانو او عامو وگړو لپاره د منلو وړ نه وه او په پرله پسې توگه د دې خلکو د مخالفت سره مخامخ کيدله، نو ځکه اډوارډ اول د انگلستان بادشاه، او د فرانسې بادشاه فليپ الحميل د دې جرأت وکړ چې ووايي: دا ضروري نه ده چې بادشاه دې د پاپ د لاس لاندې وي چې په آخرت کې جنت تر لاسه کړي، نو دې دواړو بادشاهانو د دې اراده وکړه چې په خپل مملکت کې سردار او مشر واوسيږي، او دا چې د هغه ملت هغه په ټوله معنی باندې تاييدوي (۱) .

۹

دداسې جرأت په نتيجه کې به د کليسا او حکومتونو ترمنځ شخړې راپيدا کيدلې، او کله به چې د بادشاهانو او کليسا ترمنځ مشکل پيدا شو

نو هميشه به بری د کلیسا په برخه وه او دا ځکه چې هغې په ټوله اروپا دینې او روحي اغیزه درلوده او او ښه تنظیم یې لاره، له دې امله هر هغه څه به چې کلیسا غوښتل دوی به سرته رسول، په دې توګه د کلیسا مالي غوښتنې ورځ په ورځ زیاتیدلې او دا ټول به د عامو خلکو او ملتونو په سر پریوتل، هغوی په دې توګه به ملتونو باندې د ظلم لپاره زمینه برابروله، کوم سیاسي نظام به چې د مالي ټیکسونو په ذریعه کلیسا خوشحال ساتله هغوی به بیا په خپل رعیت باندې د ظلم کولو لپاره ازاد ؤ، اوهر ډول ظلم به یې چې په غریبو خلکو کاوه، د کلیسا د تایید له امله به محفوظ ؤ، مګر چا به چې د کلیسا غوښتنې نه منلې هغه به د کلیسا د قهر سره مخامخ کیدل، په دې ډول د ظالمو واکمنانو، ظالمو سرمایه دارانو او د لویو لویو چایدادونو لرونکو او کلیسا ترمنځ یو ایتلاف رامنځ ته شو او په دې توګه کلیسا دخپل ځان پر ضد د قیام لپاره زمینه برابروله.

## دریم: د کلیسا د مشرانو د قول او فعل تضاد

په داسې وخت کې چې د کلیسا مشرانو به د خلکو څخه د دې غوښتنه کوله چې ټول خلک باید ځانونه په ټوله معنی دوی ته وسپاري او د دوي هر ډول قیادت او مشري ومني مګر پخپله هر ډول فساد کې اخته او ککړ ؤ، دوی به خلکو ته د رهبانیت درس ورکاوه او پخپله به یې د دې ادعاء کوله مګر دوی او د دوی د دیني مشرانو قاطع اکثریت تر غوږونو په اخلاقي فساد کې ککړ ؤ، دوی به د دنیوي جاه او جلال نفی کوله او د فقر دعوه به یې درلوده، خو په عملي لحاظ به دوی د هر چا په پرتله



زيات د دنيا او جاه او جلال غوښتونکي ؤ، په دې اړه يو غربي مورخ کرسون وايي: "کانت الفضائل المسيحية كالفقر والتواضع و القناعة والصوم والورع والرحمة كل ذلك خيرا للمؤمنين وللقسيسين وللقديسين وللخطب والمواعظ، أما أساقفة البلاد والشخصيات الكهنوتية الكبيرة فقد كان لهم شيء آخر: البذخ والأحاديث المتأنقة مع النساء والشهرة في مجالس الخاصة والعجلات والخدم، والأرباح الجسيمة والموارد والمناصب" (٤) د مسيحيت اخلاقي فضائل لکه فقر، تواضع، قناعت، روژه، تقوی او په خلکو شفقت او رحم کول دا د عامو مسيحيانو، وړو دينی شخصيتونو، او يوازې په خطبو او موعظو کې د اورولو لپاره ؤ، پاتې شول د کليسا مشران او لوی دينی شخصيتونه نو د هغوي لپاره څه نور شيان ؤ: بې اندازه مال او دولت جمع کول او مصرفول، د پرديو ښځو سره په ناز او اداء خبری، د مشرانو په مجالسو کې شهرت، د سپرلی لپاه خانگړی بگې، خدمتگاران، بې اندازه لويې لويې گټې، د پيسو پيدا کولو موارد او لوړ لوړ منصبونه.

دلته که يوازې د کليسا او د کليسا د مشرانو د مالي حالت په اړه څه حقائق وړاندې کړو نو معلومه به شي چې دوی څومره په خپلو دعوو کې ريښتيني ؤ، او څومره يې د قول او عمل ترمنځ تضاد موجود وه ؟ دوی چې د رهبانيت او ترک دنيا کومه دعوه کوله او خلک به يې ورته رابلل په هغی کې دوی څومره ريښتيني ؤ، کليسا په هغه وخت په اروپا

(٤) المشكلة الأخلاقية والفلاسفة ص ١٦٧، تاليف: کرسون، ترجمه: عبد الحليم حمود، القاهرة.

کې دومره جائدادونه او مالي موارد درلودل چې تقريبا د اروپا ټول مالي موارد د همدوی په لاس کې ؤ، هيڅ امپراطور، هيڅ کوم بادشاه او هيڅ کوم بل جهت د دوی سره په مالي لحاظ مقابله نه شوه کولی، د دوی مالي موارد او مالي حالت په لاندې ډول وه:

لومړی لوی لوی جاگيرونه: کليسا په اروپا کې لوی لوی جاگيرونه درلودل، په اروپا کې د کليسا د مخکې په لحاظ تر هر چا زيات سرمايه داره وه، بې شميره غلامان يې درلودل، ټولې ټولې سيمې او د هغې سيمې په مخکو کې کارکونکي او دهقانان ټول د کليسا ملکيت ؤ، ويل ديورانت په دې اړه پوره تفصيلات راټول کړي دي، هغه وايي: د (فلدا) کليسا د اطرافي منطقو د وړو قصرونو څخه د پنځلس زره قصرونو ملکيت درلود، د (سانت گول) کليسا په خپلو ځمکو کې د کار کولو لپاره (۲۰۰۰) تنه غلامان په خپل ملکيت کې درلودل، همدا راز په تور کې کليسا په مخکو د کارکونکو غلامانو څخه د شل زره تنو مالکه وه، دوی يوازې د مخکو او غلامانو مالکان نه ؤ بلکې هغه ټول خدمات به يې بادشاهانو ته وړاندې کول چې نورو خانانو او شتمنو به وړاندې کول<sup>(۴)</sup>.

دوهم اوقاف او عشرونه: د خپلو جاگيرونو او نوابو تر څنگ کليسا په اروپا کې ډير لوی وقفې مخکې هم درلودې، په دې اړه فشر د هغه وخت د مسيحي مصلحينو له قوله ليکي چې کليسا د انگلستان يوه په

---

(۴) د تفصيل لپاره وگورئ: قصة الحضارة ج ۱۴ ص ۴۲۵.

دری برخي ځمکه په خپل ملکیت کې لري، او د نورو مخکو څخه ډیر لوی لوی ټکسونه اخلي، (ویکلف) چې یو مسیحي مصلح وه هغی د دې وقفي ملکیتونو د لغو کولو غوښتنه کوله، او ویل به یی: (دوي (د کلیسا مشران) د پادشاهانو پیروان دي د الله تعالی پیروان نه دي) <sup>(۱)</sup>.

ددی ترڅنگ به کلیسا د مخکو د مالکانو څخه عشرونه هم اخیستل، په دې اړه ویلز وایي: کلیسا به ټکسونه راټولول، د خپلو لویو لویو ملکیتونو او ټکسونو د بې اندازې دخل او درآمد تر څنگ یې په خپل رعیت د عشر ټکس هم ټاکلی وه، او دا به یې د صدقې په شکل نه اخیسته بلکې خپل حق یې ګاڼه او د حق په حیث به یې غوښته <sup>(۲)</sup>.

دریم صدقات او خیراتونه: د کلیسا او کلیسایي مشرانو د درآمد یو بل لوی مصدر صدقات او خیراتونه هم و، څه خلکو به کلیسا ته د ځان د نږدی کولو، تملق، د کلیسا د قهر او غضب څخه د ځان ژغورلو په موخه او یا په ښه نیت ډیر صدقات او خیراتونه کلیسا ته وړاندې کول، دا هم دومره زیات اموال جوړیدل چې تصور یې هم نشي کیدلی <sup>(۳)</sup>. دا د کلیسا او د کلیسا د مشرانو حالت وه، د خلکو څخه به یې د رهبانیت او متواضع ژوند غوښتنه کوله او پخپله یې په داسې حالت کې ژوند کاوه، طبیعي خبره وه چې په داسې حالاتو کې خلک د دې پر ځای چې د کلیسا د پیروی او

(۴) دی لپاره وگوره: تاریخ اروپا، د فشر لیکنه، ج ۲ ص ۳۶۲-۳۶۴.

(۴) معالم تاریخ الانسانیة ج ۳ ص ۸۹۵ هـ. ج. ویلز، ترجمة: عبد العزيز توفيق جاوید، القاهرة ۱۹۶۷ م.

(۴) د تفصیل لپاره وگورئ: معالم تاریخ الانسانیة دریم جلد.

طاعت جذبه په کې پيدا شي دې حالاتو په خلكو کې د كليسا پر ضد د راولاړيدو جذبه يې پكې را ټوكوله.

## خلورم: فكري او علمي استبداد

د كليسا د دې ټول واكۍ په پايله كې ډير شديد فكري او علمي استبداد هم رامنځ ته شو، او دا په دې توگه چې كليسا حق د كليسا په تعليماتو كې منحصر وگانه، دا تعامل يوازې د ديني معارفو په اړه نه ؤ بلكې د دقيقو تجربې او ساينسي علومو په اړه هم د كليسا مشرانو خپل افكار او اراء د غلطۍ او صحت لپاره معيار گڼل، او د هر علمي كشف د صحت او درستوالي لپاره دا

شرط گڼل كيده چې هغه بايد د كليسا د محرف كتاب د تعليماتو او كليسا د مشرانو د نظرياتو سره برابر وي، او هر څه به چې د كليسا د تعليماتو سره برابر نه ؤ هغه به كه هر څومره په علمي معيارونو برابر ؤ هغه به نه د منلو وړ ؤ او نه به د هغې د اعلان چا جرأت كولى شو، او كه چا به د هغې د اعلان جرأت وگر هغه به په ارتداد (هرطقه) متهم كيده او خپل كيده به او يا به له منځه وړل كيده، د دې استبداد بنسټيز لامل دا وه چې كليسا خو له يوې خوا خپل مقدس كتابونه تحريف كړي ؤ، له بل پلوه يې هغه ټول علوم چې تر هغه وخت پورې بشريت ورته رسيدلى وه هغه د مقدس كتاب په شروحو كې داخل كړل، او دا شروح يې هم د مقدس كتاب په خير همداسې مقدس وگڼل، په دې توگه د هغه وخت په مسيحيت كې د هر څه لپاره تفصيلي معلومات موجود ؤ، او دا معلومات

تر هغه وخته پورې شايد ترټولو لوړ بشري معارف هم و مگر څرنگه چې د انسان علم د پرمختگ په حالت کې دی، نو دا معلومات د انساني علم اخيري پړاو نه وه، خو څرنگه چې دا د ديني تعليماتو برخه گرځيدلی وه نو د نورو الهي تعليماتو په څير نهائي گڼل کيدل، له دې امله يې هېچا ته د مخالفت اجازه نه ورکول کيدله، چې دا پخپله د شديد فکري او علمي استبداد لامل وگرځيده، يعنی دا په حقيقت کې د هغه ديني استبداد يوه طبيعي نتيجه وه چې د منځنيو پېړيو په اروپا کې حاکم وه، دې استبداد لاندې مظاهر درلودل:

لومړی: کليسا د علم او معرفت يوازېنی مصدر وه، چې څه به يې غوښتل خلکو ته يې وړاندې کول، او څه به يې چې نه غوښتل هغه په خلکو حرام گرځيدل، چا د دې جرأت نه شو کولی چې هغه حاصل کړي.

دويم: د کليسا علمي استبداد دې مرحلې ته ورسیده چې مطلق طلب علم يې جرم او کفر باله، په دې اړه يوه المانی ليکواله ليکي: "بينما ذهب رجال الدين النصارى آنذاك إلى أن طلب العلم والمعرفة بعد ما أنزل الإنجيل تجديد وكفر بالله، مثلما زعم من قبل ترتوليان وأغسطين اللذان لعنا حب الاستطلاع أو الفضول المريض واصفين إياه بأنه من أخطر صور الوسوسة والضلal مما يسلم الفضولي إلى الملاحقة والتعذيب"<sup>(٤)</sup>. د نصراني دين ديني مشران په هغه وخت کې په دې نظر و

(٤) الله ليس كذلك، زيفريد هونكه ص ٥٥.

چې د انجيل د نازلیدو نه وروسته د علم او معرفت طلب کفر او الحاد دی، لکه مخکې چې ترتولیان او اغسطين دا گمان درلود، او په حب استطلاع او مرضی پلټنې باندې يې لعنت ويلو، او دا يې د وسوسې او گمراهۍ يو خطرناک شکل باله چې دا مرضی پلټن کونکي د تعذيب او امنيتي پلټنې مستحق گرځوي.

دريم: هغه تفصيلی نظريات چې نصرانيت د فلسفي او د هغه وخت تجربوي او ساينسي علومو څخه ترلاسه کړي و کليسا را خپل کړل، له دې امله به هر هغه فکر چې د کليسا د دې تفصيلي اراو سره - چې په حقيقت کې بشري افکار و او د وحی سره يې هيڅ تړاو نه درلود، ديني او مقدس نظريات وبلل شول، او کليسا يې حقايق د هرې علمي نظريې لپاره معيار وبلل شول - مخالف و هغه به په ډير شدت سره خپل کيدل، او د کليسا د روحاني تسلط له امله تر ډيره وخته په دې وتوانيده چې د هر ډول علمي پرمختگ مخنيوی وکړي، او هر ډول علمي نظريات خنثی کړي، او په دې توگه يو ډول شديد فکري استبداد رامنځ ته کړي، د علمي پرمختگ مخه ونیوله شوه او د کليسا همدې حرکت ته د اصوليت<sup>(۱)</sup> (Fundamentalism) حرکت وويل شو.

(۴) دا کلمه چی پښتو کی ورته بنسټ پالي، فارسي کی ورته بنيادگرايي او په عربي ژبه کی ورته الأصولية او انگليسي کی ورته Fundamentalism وايي، تر نن ورځی پوری مسلمانانو ته استعمالیږي، او هدف يې دا دی چی د اروپا د خلکو په ذهنونو کی دا کښینوي چی اسلام هم په هغه څیر د بشري پرمختگ او تجربوي علم او ساينس خلاف دی لکه په منځنيو پيړيو کی چی کليسا يې نظام وه، دوي ددی لپاره د بنسټ پالی لفظ ځکه استعمالوي چی ددوي له نظره هر څوک چی په ديني نصوصو التزام کوي

د دې استبدادي فضاء د حاکمیت ترڅنگ کلیسا همیشہ د دې کونښن کاوه چې د اروپا اوسیدونکي د اسلامي نړۍ سره له اړیکو څخه لیرې وساتې، او هر چا به چې عربي علوم ترلاسه کول او یا به یې هغه په ښه نوم یادول هغه به زندیق او مرتد بلل کیده او کلیسا به ورسره دښمني کوله، بلکې کلیسا د هر هغه څه سره دښمني درلوده چې مسلمانانو ته به منسوب و، یو کلیسایي مشر (بتراک) په دې اړه خپل یو دوست ته داسې وایي: *أرجو منك فيما هو خاص بي ألا تعتمد على عربك، وأن تعدهم كأنهم لم يكونوا، فأنا أمقت هؤلاء القوم و أعرف أن بلاد الروم أنجبت علماء و بلغاء وفلاسفة و شعراء و رياضيين و خطباء، و هناك ولد الطب أيضا، و أما أطباء العرب فعلي أن أعرف من هم؟ و أما أنا فإنني أعرف شعراءهم فلا يمكنني أن أتصور من هو أكثر منهم تخنثا و ارتخاء و هجرا... ولا أكاد أحمل على الاعتقاد بإمكان صدور ما هو صالح عن العرب، ومع ذلك فبأي حق لا أدريه أيها العلماء تغمرونهم بمذائح لا يستحقونها* (۱).

هغه به هرو مرو د علمي پرمختګ مانع او سرسخت مخالف وي، حال دا چې دا خبره قطعا غلطه او بې بنسټه ده، ځکه هغه څوک چې په واقعي اسلام چې هغه د الهي وحي څخه عبارت دی پوهیږي او التزام پری کوي هغه هیڅکله هم د بشري پرمختګ او علم (ساینس) مخالف نشي کیدلی، اسلام په دې باب هیڅکله هم د کلیسا په محرف دین نشي قیاس کیدلی، ځکه هغه د بشري افکارو مجموعه او دا الهي پیغام دی.

(۴) ارنست رینان، ابن رشد والرشدیة ص ۳۳۸-۳۳۹، ترجمة عادل زعيتر، دار احیاء الکتب العربیة - عیسی البابی الحلبي وشرکاؤه القاهرة ۱۹۵۷ م.

يعنی له تا څخه مو طمع او اميد دا دی چې د هغه څه په باره کې چې په ځانگړې توگه ما پورې اړه لري په خپلو عربو اعتماد ونه کړې، او په دې اړه عرب داسې وانگيره چې گويا اصلا وجود نه لري، ځکه زه دوی ډير بد گنم او کرکه مې ترې کيږي، زه خبر يم چې د روم سيمې لوی لوی علماء، بليغ او فصيح شخصيتونه، فلسفيان او شاعران زيږولی دی، په همدې سيمه کې طب زيږيدلی دی، او پاتې شول عرب طبيبان نو بايد زه يې وپيژنم چې دوی دي څوک؟ زه خو د هغوی شاعران پيژنم، له دوی څخه زيات مخنث، سست، بيکاره او زيات چټيات ويونکي خلک راته بل څوک نه دي معلوم! ... زه دا تصور هم نشم کولی چې عربان دې کوم داسې کار هم وکړی شي چې گټور وي! نو ای علماوو تاسې په کوم حق ددوی هغه تعريفونه کوی چې دوی يې په هيڅ لحاظ مستحق نه دي، بيا په اخر کې وايی: څوک چې زما په موجوديت کې د عربو توصيف کوي هغه لکه ما چې په چاره وهي، او يا مې په زړه زړه کې په چاقو وهي.

دا هغه حساسيت وه چې د کليسا مشرانو د هغه اسلامي افکارو او علومو سره درلوده، د همدې کرکې او حساسيت په نتيجه کې کليسا د هغه افکارو چې د اسلامي نړۍ څخه د اندلس له لارې اروپا ته ننوتل، د مقابلي لپاره دوی توماس الاکوينی او د هغې په څير نور خلک گومارلي و چې هغه افکار په فلسفي طريقې سره رد کړي تر څو د اروپا اوسيدونکي ددې اسلامي افکارو د اغيزی څخه وساتي، خو دا کار کله ممکن دی، او کله څوک د فکر په مخ کې بند اچولی شي.





# دويم فصل

## د کليسايي دين پر ضد

### پاخون

## د کليسا د استبداد پر ضد د پاڅون مباشر لاملونه

د کليسا او کليسايي مشرانو<sup>(۴)</sup> دې هر اړخيز استبداد فضاء دې ته برابره کړه چې خلک د کليسا پر ضد قيام وکړي او له تسلط څخه يې ځان وژغوري، په دې وخت کې څه نور داسې لاملونه هم موجود شول چې د خلکو دې احساساتو ته جهت ورکړي او داسې يو موج ترې جوړ کړي چې د کليسا د استبداد څخه د ځان ژغورنې په خوځښت بدل شي، دا عوامل او لاملونه په لاندې ډول و.

### لومړی: اروپا ته د اسلامي ثقافت ننوتل:

د اندلس له لارې د مسلمانانو ليکوالانو کتابونه په اروپا کې خپاره شول، او د دې ثقافت تاثير دومره زيات و چې کليسايي مشرانو ترې ډير سر ټکاوه، او په حقيقت کې يې دا د کليسا د تسلط لپاره انتهايي لوی تهديد باله، د قرطبي مسيحي مشر (القارو) وايي: *(ان كثيرين من أبناء ديني يقرؤون أساطير العرب ويتدارسون كتابات المسلمين من الفلاسفة وعلماء الدين ليس ليدحضوها، وإنما ليتقنوا اللغة العربية، ويحسن*

---

(۴) چې دا د حقيقي مسيحيت سره پرته له نوم څخه نور هيڅ تړاو نه لري، له له دی امله په اروپا کې پاڅون د دين پر ضد نه وه بلکه د هغه انساني افکارو پر ضد وه چې هغه د زمانې په تيريدو سره د دين برخه گرځيدلی وه، او خلک ورته په تقدس قائل وو، سره له دې چې دی افکارو د انساني افکارو په حيث هيڅ عصمت نه درلود بلکه غلطې یی د تجربې په رڼا کې بالکل څرگنده وه.

التوسل بها، وأين نقع اليوم على النصراني من غير المتخصصين الذي يقرأ التفاسير اللاتينية للإنجيل؟ بل من ذا الذي يدرس منهم حتى الأنجيل الأربعة، والأنبياء ورسائل الرسل؟.. واحسرتها! إن الشبان النصراني جميعهم اليوم الذين لمعوا وبذوا أقرانهم بمواهبهم لا يعرفون سوى لغة العرب والأدب العربي! إنهم يتعمقون في دراسة المراجع العربية باذلين في قراءتها ودراستها كل ما في وسعهم من طاقة، منفقين المبالغ الطائلة في اقتناء الكتب العربية وإنشاء مكتبات ضخمة خاصة، ويذيعون جهرا في كل مكان أن ذلك الأدب العربي جدير بالإكبار والإعجاب! ولئن حاول أحد إقناعهم بالاحتجاج بكتب النصراني فإنهم يردون باستخفاف ذاكرين أن تلك الكتب لا تحظى باهتمام! ... وامصيبتاه! إن النصراني قد نسوا حتى لغتهم الأم، فلاتكاد تجد اليوم واحدا في الألف يستطيع أن يدبج رسالة بسيطة باللاتينية السليمة، بينما العكس من ذلك لا تستطيع إحصاء عدد من يحسن منهم العربية تعبيرا وكتابة وتحبيرا، بل إن منهم من يفرضون الشعر بالعربية حتى لقد حذقوه وبذوا في ذلك العرب أنفسهم<sup>٤</sup>.

زما دين ته منسوب ډير وگړي د عربو قصي لولي، د مسلمانو علماوو او فلسفيانو ليکنې په خپل منځ کې سره تدریسوي، د دې لپاره نه چې هغه رد کړي بلکې د دې لپاره چې عربي ژبه زده او ښه استفاده ترې وکړي شي.

(٤) الله ليس كذلك زيفريد هونكه ص ٤٢.

مگر نن هغه غير متخصص نصرانيان چېرته دي چې د انجيل هغه تفاسير ولولي چې په لاتيني ژبه ليکل شوي دي؟ بلکې هغه خلک چېرته دي چې دا څلور گوني اناجيل، د انبياوو (په نوم رسائل) او د رسولانو رسائل ولولي؟ ای افسوس! نن چې کوم نصراني ځوانان د خپلو استعدادونو له امله د نورو څخه وړاندې دي هغوی د عربي ژبې او عربي ادب څخه پرته په بل څه نه پوهیږي، دوی د عربي مراجعو او کتابونو په لوستلو کې د تعمق څخه کار اخلي د دې په لوستلو او څیړلو کې خپل اخيري توان مصرفوي، د کتابونو په لاس ته راوړلو او خاصو لویو کتابخانو د جوړولو لپاره بی دریغه پیسې مصرفوي، او په هر ځای کې په څرگنده توگه اعلان کوي چې عربي ادب د تعظیم او احترام وړ ادب دی! او که څوک د دې کوښښ وکړي چې د نصاراوو په کتابونو د استدلال کولو قناعت ورته ورکړل وغواړي، په ډیره سپکه لهجه ځواب ورکوي او وایي: دا کتابونه د پاملرنې وړ نه دي.

ای افسوس! چې نصاراوو خپله مورنۍ ژبه هم هیڅ کره، نن په زرو کې یو تن هم داسې نشته چې په صحیح لاتینی ژبه یوه وره رساله ولیکي، او د دې برعکس د هغه کسانو شمیر نشته چې د عربي ژبې په لیکلو او لوستلو ښه پوهیږي، بلکې داسې خلک خو هم شته چې په عربي ژبه شعر وایي، او تر دې حده یې عربي زده کړې چې په دې کې پخپله د عربانو څخه هم وړاندی دي.

د دې عبارت څخه دا په څرگنده توگه معلومېږي چې د عربي ثقافت تائير په هغه وخت کې په ځوانانو څومره وه، له يوه پلوه د کليسا له لوري په هر ډول علمي کار بنديز لگيدلی وه او له بله پلوه عربي ثقافت هر هغه څه خلکو ته وړاندې کول چې هغوی ورته اړتيا درلوده، له دې امله خلک عربي ثقافت ته رامات شول، او په دې توگه دې ثقافت خپل تائير په اروپايي نړۍ باندې پريښوده.

## دويم: صليبي جنگونه

په داسې حال کې چې په يوولسمه پېړۍ کې د کليسا مشرانو ټوله اروپا د مسلمانانو پر ضد په داسې توگه راوپاروله چې هر مسيحي وگړی يې د مسلمانانو د وينو تېری کړی وه، په ځانگړې توگه د کليسا مشر اوربان الثاني چې غوښتل يې د پخواني کليسايي مشر پاپ جريجوري السابع هغه نيمگړی هدف تکميل کړي چې مسيحيان به يې په دې راپارول چې د حضرت مسيح عليه السلام قبر '!' د کفارو (مسلمانانو) په لاس کې او د وړانيدو د خطر سره مخامخ دی، هغې به په دې ټکو د مسيحي وگړو احساسات د مسلمانانو پر ضد راپارول ويل به يې: (عليکم أن تطهروا الأرض المقدسة التي يعيش فيها إخوانکم المسيحيون من أولئك الرعايا) تاسې باندې فرض دی چې هغه پاکه ځمکه چې ستاسې مسيحي وروڼه پکې اوسيږي د دې پستو (سپکو)

---

(ه) سره له دې چې حضرت عیسیٰ علیه السلام د هغوی په عقیده هم د وژل کیدو او په دار باندی دراز زړول کیدو او د دری ورځو پوری په قبر کی د پاتی کیدو نه وروسته اسمان ته ختلی دی!!.

خلکو څخه پاکه کړې، همدا راز به يې ويل: (أي خزي يجللنا، وأي عار لو أن هذا الجنس من الكفار الذي لا يليق به إلا كل احتقار، والذي سقط في هاوية التعري عن كرامة الإنسان جاعلا نفسه عبدا للشيطان قد قدر له الانتصار على شعب الله المختار)<sup>(۱)</sup> يعنی موږ ته به څومره لويه رسوايي، عار او شرم وي که چېرې دا کفار (هدف يې مسلمانان دي) چې د حقارت نه پرته د بل شي لياقت نه لري، هغه قوم چې د انساني کرامت نه يې ځان لوڅ کړی دی، هغه ډله چې ځان څخه يې د شيطان بندگان جوړ کړي دي، که چېرې دې کفارو ته د الله تعالی په برگزیده ملت (نصاراو) باندې غلبه تر لاسه شي.

په ۲۷ نومبر کال ۱۰۹۵م کې د کلیسا همدې مشر (اوربان الثاني) د فرانسې په کلیر مونت کې د لومړي صليبي جنگ اعلان وکړ، د همدې جنگ په نتیجه کې صليبيانو بیت المقدس ونيوه او د اروپايي مورخينو د وينا سره سم يې په هغه مقدس ښار کې هغه څه وکړل چې قلم يې د ليکلو څخه عاجز دی<sup>(۲)</sup> د همدې صليبي جنگ په نتیجه کې په بیت المقدس کې مسيحي حکومت قائم شو، او د همدې څخه د صليبي جنگونو لړۍ پيل شوه، دوهم صليبي جنگ په کال ۱۱۴۴م کې وشو او حمله ناکامه شوه، بيا په کال ۱۱۸۷م کې سلطان صلاح الدين ايوبي بيرته بیت المقدس د صليبيانو څخه ازاد کړ، له دې وروسته هم

(۵) الله ليس كذلك زيجريد هونكه ص ۲۳.

(۵) الله ليس كذلك ص ۲۱ - ۲۲.

صليبيانو متعددي حملي وکړې چې په بشپړه توگه د شکست سره مخ شوي، دې ناکاميو دوه پايلې درلودې:

لومړی: دا چې خلک د کليسا په دين بې باوره شول، او دې نتيجې ته ورسيدل چې که د کليسا دين حق وي نو په دې توگه به د شکست سره نه وی مخامخ شوی.

دوهمه: دا چې د دې جنگونو په نتيجه کې چې د مسلمانانو او اروپايي مسيحيانو ترمنځ کوم تعامل رامنځته شو د هغې په نتيجه کې اروپايي مسيحيانو ته د مسلمانانو او اسلام له نږدې څخه د مطالعې زمينه برابره شوه، چې دې کار په اروپا کې د مسيحيت او کليسا پر ضد د پاڅون زمينه لا برابره کړه، په دې اړه زيجريد هونکه وايي: "وفي النهاية حلت الهزيمة الكاملة بالصليبيين، واستقرت الصدمة في كيان الغرب، وراح البعض يتساءل: أليس قضاء الله وحكمه الذي أنزل العقاب بالنصاري؟ .. ألم يكتب الله النصر لأتباع محمد على الدين النصراني؟ .. ألم يكن ذلك هو الخزي والهوان الذي حاق بهم والذي كان البابا أخشى ما يخشاه، واصفا إياه بأنه العار الذي لا عار بعده؟ .. ألم يكتب الله انتقاماً منه وغضباً النصر لمحمد على المسيح؟ .. ألم يحكم بأن أولئك المحترقين "عبدة الشيطان" "الكفرة الفجرة" بأنهم على حق؟ .. ويمضي ريكولدوس دي مونت كروكس متسائلاً: ألم تهزم بركات محمد وهديه بلا



مراء هدي المسيح؟ .. ویتما دی شاعر الفروسية "أوستورك" في شعره  
الاستنكاري متسائلا: أما آن لنا أن نؤمن بمحمد بعد؟! " (۱)

یعنی په پای کې صلیبیان په بشپړه توګه د شکست سره مخامخ شول، او لويديځ د ډیرې لویې صدمې سره مخامخ شو، او یو شمیر خلکو دا ډول سوالونه مطرح کول پیل کړل: ایا دا د الله فیصله او تقدیر نه دی چې په مسیحیانو یې عذاب نازل کړ؟ ایا الله تعالی د محمد پیروانو ته په مسیحیت باندې برلاسی او غلبه ورنه کړه؟ دا څه باندی چې دوی (مسیحیان) اخته شول ایا هغه شرم او سپکاوی نه دی چې پاپ به ترې تر هر څه زیات وپریږده؟ ایا د الله له لوري د غضب او انتقام په توګه الله تعالی محمد ته په مسیح باندې غلبه او برلاسی ورنکړ؟ ایا دا د دې دلیل نه دی چې کومو خلکو ته به چې پاپ (د مسیحیانو مذهبي مشر) حقیران او د شیطان بندګان، کافران او فاجران ویل هم هغوی حق دي؟ ریکولدوس خو له دې هم مخکې ځي او دا سؤال مطرح کوي: ایا د محمد برکتونو او هدایت بې له شکه د مسیح لارې ته شکست ورنه کړ؟ او انقلابي شاعر اوستورک خو په خپل شعر کې لږ نور هم وړاندې ځي او وایي: ایا تر اوسه د دې وخت نه دی رارسیدلی چې موږ په محمد ایمان راوړو؟

دا عبارت په څرګنده توګه دا وایي چې په صلیبي جنگونو کې د شکست په پایله کې په اروپا کې یو خوځښت پیل شو، هلته خلک د

کلیسا په حقانیت بی باوره شول، د هغوي په ذهنونو کی د کلیسا د عظمت هغه ټول ځلي ونړیدل چی د کلونو کلونو خواربو په نتیجه کلیسایي مشرانو تعمیر کړي و، د اروپا وگړي د اسلام مطالعې ته راغب شول او دې ته تیار شول چې اسلام مطالعه کړي، او دا د کلیسا لپاره یوه بی ساری لویه صدمه وه، ځکه د اسلام د مطالعې په نتیجه کې د کلیسا حقیقت خلکو ته څرگندیده.

### دریم: رشدي فلسفه

هغه بل لامل چې اروپا کې د کلیسا پر ضد د پاڅون لامل وگرځیده هغه اروپا ته د ابن رشد د فلسفې ننوتل و، په لومړیو کې کلیسایي مشرانو ابن رشد د کفر او الحاد نماینده او د هغې افکار یې کفر، الحاد او زندقیت وبلل، تر څو په دې توگه وتوانېږي چې د دې افکارو په مخ کې بند واچوي، او په اروپا کی یې له خپریدو څخه مانع شي، په حقیقت کې خو نه ابن رشد لادینه او سیکولر وه، بلکې پخپله د مسیحیانو د مدرسي فلسفیانو په څیر د ارسطو پیرو او تمجید کوونکی وه، مگر توماس الاکونیني او نورو مسیحي مفکرینو د هغې افکار او اراء یوازې له دې امله رد کړي چې هغه یې د اسلام سره تړلي گڼلي، او هغه یې په کفر، الحاد او زندقیت باندې متهم کاوه، چې په دې توگه هغه د عربي فکر او ثقافت د نماینده په توگه وړاندې کړي، او دا ثابته کړي چې (د کلیسا د خود ساخته دین په خلاف) د کفر، الحاد او زندقیت خوځښت او حرکت د شرق څخه را وارد شوی حرکت دی، ترڅو په دې

توگه وتوانېږي چې د دې افکارو پر ضد د هغه حساسیتونو، تعصباتو او دېښمنیو څخه گټه واخلي چې د عربي ثقافت او فکر په وړاندې د غرب او اروپا په مسیحي نړۍ کې له پخوا څخه موجودې وې.

د ابن رشد اروپایي اتباعو او په اروپا کې هغه نوی راپورته شوی عقلاني خوځښت چې د کلیسا او د هغې د هر اړخیز استبداد پر ضد یې د پاڅون اراده کړې وه، او د عربي ثقافت څخه اغیزمن وه په ډیرې خوشحالی د ابن رشد هغه تصویر قبول کړ چې کلیسا د خلکو په ذهنونو کې ترسیم کول غوښتل (چې هغه د کلیسا د نظام پر ضد د کفر او الحاد نماینده دی) د ابن رشد څخه اغیزمنو ځوانانو او پوهانو وویل که د ابن رشد افکار کفر او الحاد وي نو دوي دی کفر او الحاد منلو ته تیار دي، او په دی توگه یې همدا د کلیسا پر ضد د وسلې په حیث استعمال کړ، او ویی ویل چې دوي د کلیسا په عقایدو باندې د ایمان پر ځای د کفر او الحاد منلو ته ترجیح ورکوي، په دې توگه د ابن رشد افکار دوه ځله د تحریف سره مخامخ شول:

لومړی د کلیسا له پلوه، چې هغه یې په کفر او الحاد<sup>۵</sup> متهم کړ، او دوهم ځل د هغې سره د متعاطفینو او د هغې د اتباعو له پلوه چې

---

(۵) کلیسا ابن رشد ددی لپاره په کفر، الحاد او زندقه باندې ددی لپاره متهم کړ چې د افکارو څخه یی خلک متفر کړي، مگر ددی پرځای چې خلک د ابن رشد د == افکارو څخه متفر شي، د هغوي زړونو کی د الحاد، کفر او زندقې محبت ځای ونیوه، او دا یی وویل که کفر او زندقه او الحاد هغه وي چې ابن رشد یی بیانوي نو دوي هغی ته د کلیسا په دین باندې ترجیح ورکوي.

۵

غوښتل يې د هغې<sup>۱</sup> افکار د وسلې په حيث د کليسا پر ضد استعمال کړي، او د کليسا د استبداد څخه پرې ځان وژغوري، دوي دا قبول کړل چې ابن رشد يو ملحد دی، او دوي ته د کليسا د نظام په مقابل کې همدا الحاد د قبول وړ دی چې ابن رشد يې په دی روښانه فکر نمائندگي کوي، کله به چې خلکو د ابن رشد افکار (چې د دوي له نظره د الحاد نمائندگي يې کوله) د کليسا د فکر سره مقايسه کاوه نو په طبيعي توگه به دوي ته د ابن رشد عقلاني فکر راجح او غوره معلومیده، چې دا د کليسا يي فکر په مقابل کې د را ولاړ شوي خوځښت لپاره د ستر تقويت لامل وگرځیده، او د همدې مقاييسې له امله خلکو د تدین پرځای الحاد ته ترجيح وکړه چې د ابن رشد په څير يو علمي شخصيت يې نمائندگي کوي.

په دې توگه ابن رشد او د هغې (د تحريف سره) ترجمه شوي افکار د کليسا د مخالفت رمز او سمبول وگرځيدل، او په ډير سرعت او تيزۍ سره خپاره شول، په دې توگه رشدي فکر په علمي مراکزو او لويو پوهنتونونو او جامعاتو کې د رهبرۍ او سيادت مقام ترلاسه کړ، لکه په ايټاليا کې د (بادوفا) پوهنتون چې وروسته بيا د رشدي فکر اساسي مرکز وگرځيد<sup>۲</sup>، رشدي فکر په هغه وخت کې په اروپا کې هغه حيثيت غوره

(۵) اوس هم يو شمير غرب مشرېه ليکوالان ابن رشد د همدې الحادی، او د مطلق دين پر ضد د يو انقلابي فکر په حيث وړاندې کوي، چې دا په حقيقت کې د هماغه اروپايي فکر تر تاثير لاندې صورت نيسي او سرته رسېږي چې په منځنيو پېړيو کې رائج وه.

(۵) تاريخ الفلسفة الحديثة يوسف کرم ص: ۱۰.

کې چې نن سبا په عالم اسلام او دريمه نړۍ کې اروپايي نوگرايي او سيکولر فکر غوره کړی دی<sup>(۱)</sup>، لکه څنگه چې هغه چا ته چې د غربي نوگرايي او سيکولر فکر سره نا اشنا وي هغه د غرب گرايانو په نزد وروسته پاتې بلل کېږي، همدا راز په هغه وخت کې به په علمي اوساطو کې هغه څوک چې د ابن رشد د افکارو سره به اشنا نه وه متخلف او وروسته پاتې بلل کيده، دا د هغه محاورې څخه په بشپړه توگه په ډاگه کېږي چې د (بترارک) او د ابن رشد د افکارو د يو پيرو ترمنځ پېښه شوې، کله چې بترارک د پولس په څه خبره استدلال وکړ نو د ابن رشد هغه پيرو په ډيرې استهزاء سره ورته وويل: (احتفظ لنفسك بهذا النوع من المعلمين، وأما أنا فلي معلمي، و أعرف من أعتقد ... ايه! ابق نصرانيا صالحا، و أما أنا فلا أومن بواحدة من جميع هذه الأساطير، ولم يكن پولسك، و أغستنك (أوغسطين) وجميع هؤلاء الناس الذين تقيم لهم وزنا غير ثرائين، آه! ليتك كنت قادرا على مطالعة ابن رشد فتعرف ما هو أعلى من هؤلاء المجان)<sup>(۲)</sup>.

۸

ته دې دا ډول معلمين خپل ځان سره وساته، پاتې شوم زه نو زما خپل معلم او راهنما دی، او زه پوهېږم چې په چا عقیده ولرم ... ته پخپله صالح نصراني اوسه، پاتې شوم زه نو زه له دې خرافاتي کيسو څخه په

(۵) خو په دومره توپير سره چې د رشدې فکر په مقابل کې د کليسا خرافاتي افکار و، او دلته ددې غربي فکر په مقابل کې متور په علمی معيارونو ولاړ د الهی وحی پر بنسټ ولاړ اسلام دی، چې د حقيقي مقاييس په وخت کې هيڅکله هم نشي دريدلی.

(۵) ارنست رينان، ابن رشد والرشديه ص ۳۴۱.

هيڅ شي هم ايمان نه لرم، ستا پولس او ستا اوغسطين او هغه ټول خلک چې ته ورته ډير اهميت ورکوي د خبرلوځانو څخه پرته بل څه نه و، کاشکي چې تا د ابن رشد د افکارو د مطالعې توان درلودی چې د دې بې حيثيته خلکو (د افکارو) څخه ډيرو ښو او اعلى افکارو ته دې لاسرسې پيدا کړې وي.

په دې توگه د ابن رشد افکار په هغه بڼه چې د اروپايانو له پلوه ترجمه شوي و د کليسا د مخالفينو لپاره د راجمع کيدو بنسټ وگرځيدل، او پخپله ابن رشد د دې فکر محور وگرځيده.

د ابن رشد فلسفه خو سره له دې چې د ارسطو د فلسفې تفسير وه، او د نوې زمانې فلسفيان د دې فلسفې پر ضد شديد مخالف جذبات او احساسات درلودل او دا ځکه چې دا فلسفه کليسا يي دين خپله کړې وه، بلکې د خپلو عقايدو برخه يې گرځولې وه، مگر څرنگه چې په عين وخت کې ابن رشد د دې کليسا يي يا توماسي (توماس اکويني) فلسفې د مخالفت رمز بلل کيده له دې امله د نوي فکر لپاره يې هم د يو رمز رول ولوباوه.

او کله چې اروپايانو د کليسا پر ضد د پاڅون فيصله وکړه نو د ابن رشد افکار يې د تحريف سره ترجمه کړل په داسې توگه چې هغه يې د

لادينيت<sup>(۱)</sup> رمز وگرځاوه، په دې توگه رشدی فلسفه او د رشدی فلسفې اروپايي اتباعو د کليسا پر ضد د پاڅون لپاره لاره هواره کړه.

## خلورم: ظلمونه، وژنې او دتفتيش محکمې

يو د هغه لاملونو او اسبابو څخه چې په اروپا کې يې خلک د کليسا پر ضد راوپارول هغه ظلمونه، وژنې او د عقائدو د تفتيش او پلټنې محکمې وې چې د کليسا له لوري سرته رسيدلی، د عقائدو د اختلاف له امله د خلکو محاکمه کولو خو له پيل څخه په نصرانيت کې وجود درلود مگر تر کال ۱۲۳۱م پورې دا کار په انفرادي توگه د کليسا ديني مشرانو کاوه، خو چې ثقیل پرې تمام شو نو په هم دې کال پاپ د دې لپاره يوه ځانگړې مؤسسه و ټاکله چې وروسته هغه د عقائدو د پلټنې د محکمې (د تفتيش محکمې) په نوم ياده شوه، يو څيړونکی (ريبوني) وايي: دې محکمو د يو ميليون څخه زيات هغه کسان ووژل او له منځه يې يوړل چې د مسيحي عقائدو د مخالفت، سحر او کوډو تهمت پرې پورې وه او يا هم هغه يهودان او مسلمانان چې مسيحيت کې خوداخل کړی شوي و مگر د هغوي په ولاء او اخلاص کې شک وه<sup>(۲)</sup>، دا ډول محاکم د مسيحيانو ټولو فرقو درلودلی، په دې کې د کاتوليکيانو او پروتستانتیانو فرق نه وه، د عقائدو د پلټنو دا محکمې به د ديني شخصيتونو له خوا

---

(۵) د کليسا نه منل لادينيت بلل کيده، او ابن رشد خو دا کار کړی دی، مگر دا نسبت ابن رشد ته درست نه دی چې هغه د مطلق دين نه منه.

(۶) الاحاد و اسبابه ص ۸۱، د. ا. زينب عبد العزيز.

تنظيميدلې او كله به چې په چا فيصله وشوه، پوليسو ته سپارل كيدل چې حكم پرې نافذ كړي، په ۱۲۵۱م كې دې محاكمو ته اجازه وكړل شوه چې د متهمانو څخه د اعتراف اخيستلو لپاره هر ډول تعذيب استعمال كړي، د دې په نتيجه كې كليسا فيصله وكړه چې د ۱۴ كلنو هلكانو او په جنكيو كې ۱۲ كلني پوري د تعذيب استعمال قانوني دي، بيا په هسپانيا كې دا تفريق هم ختم شو، او هلكانو او نجونو دواړو لپاره د تعذيب د استعمال لپاره د لس كلنۍ عمر وټاكل شو، او كه كوم ماشوم به له دې څخه وړوكی وه، مشرانو ته به يې په محكمه كې د حاضريدو اجازه ورکول كیده، ډير ځله په ۷ كلنۍ كې هم ماشومان تعذيب كړی شوي، محاكمه شوی او اعدام شوي دي.

د دوي په اصطلاح د ملحدينو ماشومان به د خپلو پلرونو د تبعيت په بنسټ ملحد بلل كيدل، او كه عمرونه به يې د تعذيب او محاكمې نه و، نو د گرمو اوبو په لوبښو كې به واچول شول، لاسونه به يې وتړل شول، او بيا به يې د هغوي د مړوندونو رگونه پرې كړل چې د وینې د ضائع كيدو په نتيجه كې له منځه ولاړ شي، د دې محاكمو له نظره د ژوندي سوزولو څخه دا ډول وژل د رحم تعامل بلل كیده.

ددې محاكمو په نتيجه كې د مسيحي عقائدو سره مخالفت كوونكي، په سحر او جادو باندې متهم خلك، هغه مسلمانان او يهودان چې په نصرانيت مجبور كړی شوي و مگر په اخلاص كې يې شك وه، همدا راز ساينس پوهان او د علمي فلسفې خپرونكي تعذيب كړی شول،



دلته د يو څو مشهورو علماو او شخصيتونو يادونه کوو چې د کليسا لخوا د الحاد په تور وژل شوي دي:

✘ جيو فروي فالیه د فرانس يو پهرمان چې په کال ۱۵۷۴م کې د الحاد په تور اعدام کړی شو، سره له دې چې هغه په الوهيت ايمان درلود، مگر د اديانو سره يې دښمني لرله ځکه چې د هغې له نظره اديان د انسان په زړه کې ويره او خوف اچوي، له دې سره يې د دې څخه انکار کاوه چې حضرت عیسی عليه السلام دې د اقتداء وړ شخصيت وي<sup>(۱)</sup>.

✘ جيوردانو برونو د فلکیاتو يو عالم وه چې د کوپرنیک فلکي نظريه يې خپله، او اعلان يې کړه، د دې ترڅنگ يې طبيعت د الله د تجلی

يوازنی مظهر وباله، بلکې د دې قائل وه چې دا طبيعت او الله يو شی دی، د درې گونو اقانيمو انکار يې وکړ حضرت عیسی عليه السلام يې يو دجال معرفی کړ، په کال ۱۵۴۸م کې کليسا اعدام کړ<sup>(۲)</sup>.

✘ په کال ۱۵۸۷م کې بومبو نيو راستیکو په روم کې اعدام شو، ځکه چې د هغې رایه دا وه چې په مقدس کتاب کې راغلې

---

( ۶ ) الاحاد فی الغرب ص ۱۶ رمسيس عوض، مؤسسة الانتشار العربي، بيروت، و سينا للنشر، القاهرة،

مصر، لومړی طبع ۱۹۹۷م.

( ۶ ) همدا مصدر ص ۴۷-۴۹.

کيسې د استهزاء او استخفاف څخه پرته د بل څه مستحقې نه دي' .<sup>۳</sup>

✧- بارټو لوميو ليکات په کال ۱۶۱۲م کې اعدام کړی شو ځکه چې هغه د حضرت عیسی علیه السلام د الوهیت انکار کاوه، او هغه یې یو انسان ګاڼه' .

✧- په همدې کال ۱۶۱۲ کې یو بل شخص ادورد وایټمن هم اعدام شو ځکه چې هغې د تثلیث انکار کوه، او د دې انکار یې کاوه چې الله دی د دری اقایمو څخه مرکب وي، د عشاء رباني د قدسیت انکار یې کاوه او د اطفالو د تعمید (په مسیحیت کې د شاملو مراسم) مخالف وه' .

✧- په کال ۱۶۱۹م کې جوليو سیراز فانیني د الحاد په تور اعدام کړی شو' .<sup>۶</sup>

✧- په کال ۱۶۴۴م کې په فرانسه کې فیرانت بالا فیسینو په دې اعتراض اعدام کړی شو، چې کلیسا علم او معرفت احتکار کړي دي، او خلک جاهل ساتل غواړي، او دا یې رایه وه چې جنسي بې لاريتوب یو طبیعي کار دی' .

---

( ۶ ) همدا مصدر ۲۷.

( ۶ ) همدا سابقه مصدر ص ۶۷.

( ۶ ) الاحاد فی الغرب ص ۶۸.

( ۶ ) همدا سابقه مصدر ۲۷.

( ۶ ) همدا مصدر ص ۲۹.

❧ په کال ۱۶۵۱م کې جون اسکاټلندي له دې امله اعدام کړی شو چې د تثليث او د حضرت عیسی د الوهیت انکار، او په اديانو پورې به یې استهزاء کوله<sup>(۱)</sup>.

په اروپا کې د مثقفو خلکو او اهل فکر شخصیتونو اعدامونه ډیر زیات و دا څو مو د نمونې په توګه وړاندې کړل، لورنټي (د تفتیش د محاکمو سکرتر) وایي چې په دوه کلونو کې د ۱۷۹۰م څخه تر ۱۷۹۲م پورې څه نا څه دیرش زره تنه ژوندي سوځول شوي دي<sup>(۲)</sup>، د اروپا وګړو د دې اعدامونو څخه د ځان ژغورلو یوازنی لاره د دین څخه ځان خلاصول بلل، له دې امله یې د کلیسا پرضد خوځښت پیل کړ.

## د ذکر شوو لاملونو اغیزی او د تیرو مباحثو

### لنډیز

د ذکر شوو لاملونو په پایله کې له هر څه وړاندې د کلیسا د فکري، علمي او معرفتي استبداد پر ضد پاڅون رامنځ ته شو، او دا ځکه چې د هغه تحریفاتو په نتیجه کې چې په نصرانیت کې په بیلا بیلو وختونو او د بیلا بیلو لاملونو له امله رامنځ ته شوی و ډیر داسې څه د کلیسایي دین برخه ګرځیدلي و چې یوازې د انسانانو اراء او افکار و، یوازې دا نه بلکې د علم په بیلا بیلو څانګو او په ځانګړې توګه د تجربوي

(۱) همدا سابقه مصدر ص ۱۱۱.

(۲) التاريخ الأسود للكنيسة، دي روزا ص ۱۲۰.

او ساينسي علومو په ډيرو تفصيلي قضايو کې د مقدس کتاب او د هغې د شارحينو تفصيلي اراء موجودی وی، چې د زمانې په تيريدو سره د دين داسې برخه گرځيدلی وی چې نه منل يې کليسا ته د دين څخه د انکار سره مترادف ښکاريدل، حال دا چې هغه يا خو د ارسطو، بطليموس او نورو يوناني او روماني فلسفيانو په نظرياتو ولاړې وې او يا هم د نورو انسانانو افکار او اراء و چې هيڅ ډول قداست يې نه درلود، بلکې د دين او فلسفې ترمنځ د توافق د پيدا کولو په غرض د مسيحي مجامعو او د کليسا د علمي او ديني شخصيتونو لخوا تبني شوی او خپلی کړی شوی وی چې په دې توگه د هغه وخت د فلسفي نظرياتو سره د مخالفت له امله په مسيحيت اعتراض ونه کړی شی، له دې امله د دې لاندې دوه لاملونو له امله د علم او کليسا ترمنځ شديد اختلاف رامنځته شو:

لومړی: هغه انساني افکارو ته د تقدس په سترگه کتل چې د وخت په تيريدو سره د دين برخه گرځيدلي و، د بيلگې په توگه د عناصر اربعه<sup>(۷)</sup> تصور، او دا چې د دې کائناتو مرکز ځمکه ده، همدا راز هغه طبي تصورات چې په خرافاتو ولاړ و او د مرض علاج د يو لړ ځانگړو ديني مراسمو په جوړولو، د حضرت مريم عذراء عکس او يا د صليب نښه د مريض سرته په ايښودلو کې لیده.

---

(۷) پخوانی فلاسفه په دې يقين وو چې په کائناتو کې هر ډول ماده د نسبتونو په تفاوت سره له څلورو عناصرو څخه جوړه ده چې هغه عبارت دی د اوبو، اور، خاوره، او هوا څخه، په طبيعي توگه کله چې علماو وليدل چې عناصر يې شميره دی نو ددی او داسې نورو علمی قضايو چې د دين برخه گرځيدلی وی د خلکو په اذهانو کې د دين په باب شکوک را پيدا کړل.

دوهم: دداسې قضايوو په اړه په ټولو خلکو داسې تسلط قائمول چې هغه د کليسا د مکلفيتونو څخه په يقيني توگه خارجي (وې، د بيلگې په توگه په تجربوي او ساينسي علومو کې خلک دې ته اړ کول چې د خپلو تجاربو نتايج پرېږدي او د هغې پر ځای د کليسا په خرافاتو ولاړ نظر او خبره ومني، ځکه د هغوی په نزد د صحت او خطاء معيار يوازې او يوازې کليسا گڼل کيده.

په دې اړه شيخ ابو الحسن علي الندوی چې د بشریت په تاريخ باندې ډير ژور نظر لري داسې وايي: په اروپا کې د ديني مشرانو د لويو غلطيو او په خپل ځان باندې د لويو جنايتونو او په هغه دين باندې - چې دوی يې نمايندگي کوله - د لويو ظلمونو څخه تر ټولو لوی ظلم او لويه غلطي دا وه چې دوی په خپلو ديني کتابونو کې انساني معلومات، او د تاريخ او جغرافيا او طبيعي او ساينسي علومو په اړه د هغه زماني مسلمات ور داخل کړل، کيدلی شي چې دا هغه معلومات وي چې په هغه زمانه

---

(۷) يو سمير خلک په غلطه همدې ته سيکولريزم وايي چې د تجربوي او ساينسي علومو په تفصيلو کې شريعت او نصوص دخل ونه لري، او وايي چې په هغه وخت کې کليسا ددې مسايلو څخه ليرې ساتلو ته سيکولريزم وويل شو، دا درسته خبره نه ده، او په حقيقت کې دا سيکولريزم هم نه دی، بلکه دا د تخصص احترام دی چې شريعت پرې ټينگار کوي، قرآن کریم په همدې اړه فرمايي: **رَأْبُ مَبْهَبٍ مَبْهَبٍ مَبْهَبٍ** [النحل: ۴۳] مگر په دې کې هم شرعي نصوص تردی حده مداخله کوي چې ساينس او علم هم د هغه اخلاقياتو پابند وساتي چې شريعت يې په ټولو چارو کې التزام لازم گڼي، دا د کليسا د نادرت او احمقانه تعامل يوه نمونه وه چې د هغې له امله خلک د هغې پر ضد راوپاريدل، سيکولريزم په بشپړه توگه يو بل مفهوم دی چې وروسته به به کوم ځای کې پرې بحث وشي.

کې ورته د انسان علم رسيدلی وي، او دا د هغه زمانې داسې حقائق وي چې د هغې زمانې خلکو په کې يوه ذره هم شک نه درلود، خو دا په هغه زمانه کې د انساني علم انتها وه، که چېرته دا په هغه وخت کې د انساني علم وروستۍ پايلې وي نو بيا هم په کې تعارض او تغيير رامنځ ته کيدلی شي، ځکه چې د انسان علم خو په تدرج سره مخ ته ځي او ترقي او پرمختگ پکې راځي، نو څوک چې په داسې څه د خپل دين ټول بنسټ دروي نو دا د داسې چا په څير دی څوک چې د شکو په غونډۍ لويه کلا جوړول غواړي.

کيدلی شي دوی دا کار په ښه نيت کړی وي، مگر دا ددوی لخوا په خپلو ځانونو او په خپل دين تر ټولو لوی جنايت او ظلم وه، ځکه چې دا د علم (ساينس) او دين ترمنځ د هغه نا مبارک اختلاف او جنگ لامل شو، هغه جنگ چې په اخر کې په کې هغه دين شرمناک شکست وخوړ چې هغه د انساني علم سره گډ شوی وه چې په هغې کې حق او باطل، او خالص او کوټه (ناخالص) دواړو ډولو شيانو وجود درلود. رجال دين (دیني مشران) داسې ولويدل چې بيا پکې د راپورته کيدو توان نه وه، او د دې ټولو څخه بدتره او خرابه خبره دا چې اروپا بې دينه او ملحده شوه.

رجال دين (دیني مشرانو) يوازې په هغه څه اکتفاء ونه کړه چې په خپلو کتابونو کې يې شامل کړي و، بلکې هر هغه جغرافيايي، تاريخي، او مادي (ساينسي) معلومات به يې مقدس گڼل چې د خلکو په منځ کې مشهور شوي،

او د تورات او انجيل څه شارچينو او مفسرينو به ذکر کړي ؤ، د ديني ښه به يې ورکوله، او د دين د هغه تعليماتو او اصولو څخه يې شميرل چې بايد خلک پرې عقیده ولري او څه چې د دې مخالف وي هغه خلک پرېږدي، په دې اړه يې کتابونه وليکل، او دا جغرافيا يې (د بيلگې په توگه) چې الله تعالى هيڅ کوم دليل پرې نه دی نازل کړی مسيحي جغرافيا يا د کتاب مقدس جغرافيا بلله، او په بشپړه توگه يې خپله کړه او هر چا چې دا د خپل دين برخه نه گرځوله هغه به يې کافر گانې (۱).

په داسې حالاتو کې چې د کليسا د دې تعامل په نتيجه کې کليسا يې دين خپل اعتبار له لاسه ورکړ، او هغه څه چې د وحی اومقدس کتاب په نوم په ټولنه کې حاکم ؤ د لارښوونې مصدر پاتې نه شول او د اروپا خلک د داسې نوو مصادر په لټه کې ؤ چې دمقدس کتاب پرځای ترې لارښوونه ترلاسه کړي، همدا وخت وه چې د اروپا خلک د هغه علومو او معارفو په نتيجه کې چې د اسلامي نړۍ نه هلته په بيلا بيلو طريقو او لارو منتقل کيدل د ژور خوب څخه را بيدار شول او هغه منهج او طريقه يې ياده کړه چې اسلام يې په اساس او بنسټ د تجربی علومو سره تعامل کوي، او هغه دا چې هر هغه تجربوي علم چې د بشریت لپاره مفيد او گټور وي هغه درست گڼي، د تجربوي علومو په اړه تفصيلي اراء هم په خلکو نه ورتپي او نه يې پرې فرض کوي بلکې خلکو ته د دې فرصت ورکوي چې خپل عقول استعمال کړي او نوي او گټور شيان استنباط کړي، او بشریت ته د هوسا ژوند د پرابرولو لپاره هلې ځلې

(۷) ماذا خسر العالم بانحطاط المسلمين ص ۱۵۷، طبع مکتبة الايمان، المنصورة، امام جامعة الأزهر، القاهرة.

وکړي، د انسان په وړاندې پرتو ټولو مشکلاتو او ستونزو لپاره د حل لارې ولټوي.

په دې وخت کې مطبعه هم ايجاد شوه چې د علم او معرفت په نشر کې يې ډير مهم رول ولوبوه، دې ټولو پرمختگونو اروپايان دې ته وهڅول چې د کليسا د غير معقولو تصوراتو او په ځانگړې توگه د هغه کليسايي معلوماتو چې د تجربوي علومو سره يې اړيکې لرلې پر ضد عکس العمل څرگند کړي او د منلو څخه يې انکار وکړي، مگر د دې پر ځای چې کليسا خپلو دې اشتباهاتو ته متوجه شي په خپلو نظرياتو يې ټينگار وکړ، او هغه څوک چې په علمي ميدان کې به يې د تجربوي او ساينسي علومو په بنسټ نظريات قائلول او د مسلمانانو د علومو څخه به يې استفاده کوله تر سخت فشار لاندې ونيول، هغوی لپاره يې ځانگړې تفتيشي محکمې وټاکلې، چې دې کار د علم او کليسايي دين<sup>(۷)</sup> ترمنځ کشمکش نور هم شديد کړ، د کليسا لپاره له بده مرغه تر ټولو وړاندې دا تضاد او کشمکش په طبيعي علومو کې پيل شو، په پيل کې خو کليسا د

---

(۷) چې په فلسفه کې د مطلق دين او علم ترمنځ د کشمکش او تضاد د عنوان لاندې راوړل کېږي، حال دا چې علم د مطلق دين سره په تضاد کې واقع نه دی بلکه د کليسايي دين سره په تضاد کې واقع دی بلکه د هغه څه سره په تضاد کې واقع دی چې هغه د پخوانيو انسانانو افکار دی چې د وخت په تيريدو سره د نصراني دين برخه گرځيدلې دی، او داځکه چې علم پرمختگ کوي په هغه وختونو کې علم دومره پرمختگ نه وه کړی کله چې دا نظريات راپيدا شول او د دين برخه وگرځيدل، نو اوس چې کله علم پرمختگ وکړ نو هغه پخوانی نظريات د علم سره په ټکر کې واقع شول، او هغه نظريات چونکه د دين برخه گرځيدلي وه نو خلکو داسې وانگيرله چې دين د مطلق علم او په ځانگړې توگه د تجربي علم سره په تناقض کې واقع دی.



استبداد څخه کار واخيست او ډير علماء او پوهان يې وځپل او ووژل، مگر په پای کې د کليسا په مقابل کې د تجربوي او ساينسي علومو څخه د دفاع کوونکو تله درنده او کليسا مغلوبه شوه.

خو دلته يوه لويه اشتباه چې رامنځ ته شوه، او هغه دا وه چې د کليسا د احمقانه تصرفاتو په مقابل کې چې کوم عکس العمل را ښکاره شو هغه د دې پر ځای چې د کليسا او د کليسا يي دين د محرفو افکارو په مقابل کې منحصر پاتې شوې وې، په کلي توگه يې د دين په مقابل کې حساسيت پيدا کړ، بلکې د عقل په تقدیس او د هر هغه څه په انکار باندې منتج شو چې د مادي موجوداتو تر څنگ د ماوراء طبيعي موجوداتو اقرار کوي، يعنې وحی او هغه څه چې عقل او تجربه يې نه ثابتوي هغه يې د خرافاتو او بې بنسټه کيسو څخه پرته بل څه نه بلل، او په دې توگه اروپا په بشپړه توگه د الحاد په غېږ کې ولويده، دلته د دې امکان موجود وه چې اروپا د بشپړ الحاد په طرف د تللو پرځای هغه درست دين ته رجوع کړې وي، چې هغه په وحی مبتني دی، د عقل او علم فيصلو ته اهميت ورکوي، تخصص ته احترام لري، او دا کائنات يوازې په مادي وجود کې منحصر نه گڼي، مگر په منځنيو پېړيو کې د دې دين (اسلام) پر ضد د کليسا يي نظام د ناروا او نادريستو تبليغاتو له امله دا کار تر سره نه شو، او فلسفيانو او ساينس پوهانو د دې پر ځای چې اسلام مطالعه کړي د هماغه تبليغاتو په نتيجه کې اسلام هم د کليسا په محرف دين باندې قياس کړ، او په ډيره نادريسته او غلطه توگه يې تصور دا وکړ چې ټول اديان په جوهر کې په يو ډول دي، له دې امله يې د ټولو اديانو پر ضد يو ډول دريځ غوره کړ، او د الحاد په لور يې

حرکت وکړ، په اجمالي توګه همدا د اوسنۍ اروپا سرگذشت وه اوس لږ په تفصيل سره ګورو چې دا کار په کوم تدريج سره سرته ورسيد، او څنګه اروپا په ورو ورو د الحاد لمن ته پريوته.

څرنگه چې د کليسا پر ضد په لومړي سر کې رشدي فلسفه (د ابن رشد لاتيني ته ترجمه شوي فلسفي افکار) د وسيلې په حيث استعمال شول، او بيا فوري وروسته ورته د کوپرنیک د فلکي نظرياتو مرګوني گذارونه متوجه کړل، نو په ورستيو پيړيو کې علم (ساينس) او فلسفې دواړو په ګډه د کليسايي دين پر ضد دريځ غوره کړ، او څرنگه چې فلسفه هم په دې ورستيو پيړيو کې په بشپړه توګه د علم (ساينس) تر اغېز لاندې وه له دې امله په عامه توګه په غرب کې مؤثرو فلسفي مدارسو او ساينس پوهانو يو ډول دريځ غوره کړ، او څرنگه چې علم (ساينس) په مادي لحاظ ډيرې لاس ته راوړنې هم درلودې چې خلک يې د افراط تر حده مغروره کړي ؤ نو دې غرور ورو ورو خلک د الحاد لور ته وهڅول، او تصور يې دا وکړ چې ساينس او تجربوي علومو په الله تعالى باندې د ايمان درلودلو اړتيا له منځه وړې ده، ځکه دوي تصور درلود چې په ماوراء طبيعي موجوداتو باندې د ايمان ترټولو لوی او بنسټيز لامل د حوادثو د منځ ته راتللو په حقيقي لاملونو نه پوهيدل دي، او دا جهالت د ساينس او تجربوي علومو د منځ ته راتللو په نتيجه له منځه ولاړ، نو په دې چې کومه نتيجه بناء وه چې هغه په الله تعالى او په ماوراء طبيعي موجوداتو د ايمان درلودلو اړتيا وه هغه هم له منځه ځي، سره له دې چې درسته خبره دا وه چې دا يې ويلي وې چې تجربوي او ساينسي علومو د هغه خرافاتو د منلو اړتيا ختمه کړېده چې په کليسايي دين کې ننوتې ؤ، مګر

دوی دا په داسې توگه تعميم کړه چې د الله تعالی د وجود څخه په انکار منتج شوه او د مطلق غیبی وجود څخه یې انکار وکړ او په دې توگه غرب د بشپړ الحاد په لمن کې پریوت، دا څرنگه تر سره شول؟، تفصیلات یې دا دي:

## لومړی: د رینیسانس (Renaissance) خوځښت

د کلیسا پر ضد چې لومړی کوم حرکت پیل شو هغه د رینیسانس خوځښت وه چې په اټالیا کې په ۱۴ میلادي پېړۍ کې د مديچي کورنۍ (د اټالیا د پادشاهانو یوه کورنۍ) په وخت کې پیل شو، دا حرکت په طبیعي توگه د مدرسي فلسفي (په منځنیو پېړیو کې د مسیحیت فلسفه چې په اروپا کې یې رواج درلود) په مقابل کې پیل شو، ددوی بنسټیز هدف دا وه چې پخوانی یونانی ثقافت راژوندی کړي، دا په حقیقت کې کوم ولسي خوځښت نه وه بلکې د یو شمیر مثقفو خلکو حرکت وه، په دې خوځښت کې اصلا د انسان په اختیار باندې ډیر ترکیز شوی، ځکه چې انسان په منځنیو پېړیو کې یو د فاقد اختیار (بی اختیاره) موجود حیثیت غوره کړی وه، همدا راز په دې خوځښت کې د انسان او د خدای ترمنځ د واسطې په نفي ډیر ترکیز کیده، همدا راز د دوی له نظره د بشریت د سعادت یوازنی لاره د پخوانیو یوناني علومو، فنونو، اخلاقو او نظامونو او سیستمونو ژوندي کول ؤ، او نظري علوم لکه ما وراء الطبیعت او داسې نورو شیانو باندې بحث کول یې نادرست او ناروا بلل ځکه دا ډول مباحث د انسان په عملي ژوند باندې کومه اغیزه نه لري، د دې

عصر د مشهورو شخصيتونو څخه ميكاوولي، ليوناردو دافينشي، ميكلانگلو، ارازموس، رابليه او مونتيني و، خو د خپلو افكارو په لحاظ د كليسا د مخالفت لومړی خوځښت بلل كيږي.

## دويم: د ديني اصلاح (Religious reform)

### خوځښت

دويمه لويه معارضه د كليسا پر ضد د ديني اصلاح خوځښت وه، دا خوځښت په لويديځه اروپا کې په ۱۶ پيړۍ کې د کاتوليکي کليسا په داخل کې د يو اصلاحي خوځښت په حيث پيل شو چې وروسته يې د يو عقيدوي خوځښت بڼه غوره کړه او د پروتستانتي فرقې په نوم مشهور شو، د كليسا پر ضد د دې ډول خوځښتونو پيل خو له ډير پخوا راهيسې شوی، د بيلگې په

توگه په ۱۴ پيړۍ کې د (جون ويکليف) خوځښت، بيا وروسته هغه خوځښت چې (جان هوس) يې مشري کوله، خو د رينيسانس د حرکت او نورو عواملو په نتيجه کې زمينه دې ته برابره شوه چې دا خوځښت په پوره قوت سره پيل شي، همدا وه چې کله مارتن لوتر په ۳۱ اکتوبر ۱۵۱۷م کال کې خپل ۹۵ مادي غوښتنې د فيتنبرگ په کليسا راوړولې، چې بنسټيزې غوښتنې يې دا وې چې بايد د مغفرت ورقي نورې د کليسا د مشرانو لخوا په خلکو ونه ویشلې شي، خلک بايد پخپله مقدس کتاب ولولي او د مقدس کتاب د تفسير حق يوازې د کليسا سره

په احتکار کې نه وي، او په دې توګه يې د کليسا بنسټيز عقايد نقد او د هغې علني مخالفت يې پيل کړ، چې بيا د دې په نتيجه کې ډير جنگونه رامنځ ته شول، خو کليسا ته يې يو مضبوط گذار ورکړ، او د کليسا د واک لپاره يې يو چلنج رامنځ ته کړ.

## دريم: د علمي فلسفې او کليسا ترمنځ کشمکش

بيا وروسته د کليسا او ساينس ترمنځ هم داسې کشمکش را پيدا شو چې په نتيجه کې يې د دې دواړو څخه يو بايد پاتې شي، څرنگه چې علم چې په هغه وخت کې د طبيعي فلسفې په نوم يادېده خلکو ته داسې څه تقديم او وړاندې کړل چې هغوي ورته اړتيا درلوده، د هغوي مشکلات يې حل کول، او تر ټولو مهمه دا چې د عقل سره برابر و نو له دې امله خلکو د کليسا پر ځای علم ته ترجيح ورکړه چې په نتيجه کې کليسا او کليسا يي دين دا معرکه هم بايلوده او په دې توګه يې هر څه له لاسه ورکړل، چې د دې تفصيل په لاندې ډول دی.

## کوپرنیکي انقلاب

کليسا په دې عقیده درلوده چې ځمکه د دې کائناتو مرکز دی، او دا ځکه چې په دې باندې دويم اقنوم عيسی متجسد شوی دی، په همدې باندې د فداء او خلاص عمليې ترسره شوې، په همدې عشاء

رباني خوړل کيږي، او په مقدس کتاب کې راغلی دی "الأرض قائمة أبد الدهر والشمس تشرق، والشمس تغرب، وتسرع إلى موضعها حيث تشرق" <sup>٥</sup> ځمکه د همیش لپاره قائمه او دائمه ده، همدا لمر دی چې راخيژی او پريوزی، او په ډیر سرعت سره هغه ځای ته ځان رسوي له چېرته نه چې راخيژی، دا عقیده کلیسا د بطلیموس د نظریې څخه اخیستی وه او بیا یې د تقدس وصف ورکړی وه تر دې چې د دې مخالفت یې د مقدس کتاب مخالفت باله، سره له دې چې د دې عقیدې د مقدس کتاب او دین سره هیڅ اړیکې نه وې <sup>٦</sup>.

د کلیسا بله عقیده دا وه چې دا ځمکه کروي شکل نه بلکې مسطح شکل لري او دا ځکه چې دا خو ډیره د بې عقلۍ خبره ده چې څوک دا عقیده ولري چې څه داسې انسانان شته چې د هغوی پښې د سرونو دپاسه وې، همدا راز دا هم د پوره بې عقلۍ خبره ده چې څوک دا عقیده ولري چې څه ونې او بوټي ښکته لور ته د نمو او غټیدو په حال کې دي <sup>٧</sup>، او دا یې هم ویل که دا

رښتیا شي چې دا ځمکه کروي شکل لري نو بیا خو دا ضروري او اړین دي چې مسیح علیه السلام د مځکې هغه بل مخ ته هم ورشي او هلته باید په دار کړی شي چې هغوی ته هم (خلاصی) او نجات تر لاسه

(٧) النزاع بين الدين والفلسفة ص ٢٠٣ د توفيق الطويل ليکنه.

(٧) الاحاد في الغرب، ٤٥-٤٦، رمسيس عوض، سيناء للنشر، القاهرة، الطبعة الأولى عام ١٩٩٧م.

(٧) دوی خو چونکه د کشش ثقل د قانون څخه خبر نه وو نو دا یې تصور نشو کولی چې ښکته او پورته شاته مځکی او داسې نور نسبي جهتونه دي، حقیقي جهتونه نه دي، یعنی څوک چې د مځکې په بل اړخ دی دا ضروري نه ده چې زموږ ښکته دی د هغوی لپاره هم ښکته وي.

شي ( ) په دې احمقانه استدلالونو دوی د مخکې د کرويت قضيه نفی کوله.

د لومړي ځل لپاره يې چې کليسا ولړزوله هغه په همدې اړه د (نيکولس کوپرنیک) (Nicolaus Copernicus) نظريه وه چې په کال ۱۵۴۳م کې يې را ښکاره کړه او لنډيز يې دا وه چې ځمکه د دې کائناتو مرکز نه دی، بلکې پخپله ځمکه د لمر تر شا او خوا څرخيږي او دا چې ځمکه مسطحه نه بلکې بيضوي شکله ده، سره له دې چې د کوپرنیک څخه د مخه هم څه خلک داسې ؤ چې د کليسا د عقيدې په خلاف يې دا رای درلوده چې د مخکې نور اړخونو هم اباد دي او ځمکه مسطحه نه ده مگر کوپرنیک هغه څوک وه چې دا يې وليکل، د دې کتاب ليکل دې لپاره کافی وه چې هغه د تفتيش د محاکمو لخوا په سختې سزا محکوم کړی شي مگر د هغې طالع په دې کې وې چې د کتاب د انتشار څخه وروسته ډير ژر وفات شو، مگر د دې سره سره کليسا د هغې کتاب چې (د فلکی توکو حرکت) (Revolutions of the heavenly bodies) نومیده ممنوع اعلان کړ، او ويې ويل چې دا د داسې شیطاني وسوسو څخه ډک دی چې د انجيل د روح سره په تناقض کې واقع دی ( ).

کليسا داسې فکر کاوه چې د کوپرنیک په مرگ به دا مسأله سره او له منځه به ولاړه شي، مگر دا درسته نه وه، ځکه چې د هغه د وفات څخه

(۷) النزاع بين الدين والفلسفة ص ۱۶۷.

(۷) کتب غيرت وجه العالم ص ۲۱۵ - ۲۳۳ د (رابرت ب - داونز) ليکنه او د (امين سلامة) ترجمه، طبع الهيئة المصرية العامة للكتاب، کال ۱۹۷۷م.

لږ کلونه وروسته دفلکیاتو یو بل ایټالوي عالم او فیلسوف چې جیوردانو برونو (Giordano Bruno) نومیده دا بیا را پورته کړه، او کله چې کلیسا ونيوه نو پخپله خبره یې اصرار وکړ له دې امله د کلیسا لخوا په کال (۱۶۰۰م) کې ژوندی وسوځول شو.

لږ وخت وروسته (ګالیلو) تلسکوپ جوړ کړ او د تجربې په بنسټ یې هغه څه ثابت کړل چې کوپرنیک او نورو مخکې خلکو په نظري توګه ویل، سره له دې چې عمر یې (۷۰) کالو ته رسیدلی وه بیا هم د کلیسا د تفتیش د محکمې لخوا ونیول شو، او د یوې اوه کسيزې محکمې لخوا په زندان محکوم شو، او تر درې کالو پورې هر هفته یو وار د توبی د (مزامیرو) په لوستلو محکوم کړی شو، کله یې چې د دې احساس وکړ چې ژوند یې د جیوردانو په څیر خاتمه پیدا نه کړي نو د محکمې په وړاندې یې داسې اعتذار وړاندې کړ: *(أنا جاليليو وقد بلغت السبعين من عمري سجين راکع أمام فخامتک: والکتاب المقدس أمامي ألمسه بيدي، أرفض وألعن وأحتقر القول الإلحادي المخطئ بدوران الأرض)* 'زه ګالیلو یم د خپل عمر اويا کلنې ته رسیدلی یم، زه بندي او ستاسې محترم په وړاندې سرتیټې ولاړ یم، مقدس کتاب می مخ ته ایښی دی په خپل لاس یې لمس کوم، زه هغه نادري او الحادي نظر چې د مخکې د خرخیدو قایل دي ردوم، حقیر یې ګنم او لعنت پري وایم.

---

(۷) قصه النزاع بين الدين والفلسفه ص ۱۹۷-۱۹۸، وکواشف زيوف في المذاهب الفكرية المعاصرة ص ۴۸ د شيخ عبد الرحمن حسن جنكة الميداني ليکنه.



دا دعلم او هغه څه په اړه چې د تجربې په بنسټ ثابت شوي ؤ د کليسا او کليسايي دين د مشرانو دريځ وه، د کليسا دې دريځ او همدا راز هغه علمي لاس ته راوړنو چې کوپرنیک، جيوردانو او گاليلو درلودې په اولسمه پيړۍ کې په علماوو او ساينس پوهانو ډيرې ژورې اغيزې پرېښودې، چې يو لړ يې په لاندې ډول خلاصه کولي شو:

لومړی: د حقيقت مطلقه تصور چې د کليسا تر اغيزې لاندې اوسيدونکو اروپايانو په ذهنونو کې د پيړيو پيړيو راهيسي ترسيخ شوې وه له منځه ولاړه، په دې معنى چې ډير داسې شيان ؤ چې هغې ته به اروپايانو د ثابتو حقايقو په سترگه کتل، او دهغې د مناقشې امکان وجود نه درلود، د هغې په اړه چا د شک اظهار هم نه شو کولى، په ځانگړي توگه هغه څه چې د کليسا لخوا ورته د عقايدو درجه ورکړ شوې وه چې په دې کې د مخکې په اړه د هغوي عقايد هم شامل ؤ د کوپرنیک او د هغې د اتباعو لخوا دا ډول حقايق بې حيثيته شول، او په دې توگه د مطلقو حقايقو تصور له منځه ولاړ، چې پخپله يې د شکاکيت لپاره لاره هواره کړه.

دوهمه اغيزه: دا وه چې د کوپرنیک او په ځانگړي توگه د گاليلو تجربوي لاس ته راوړنو د مثقفو خلکو په ذهنونو کې د کليسا اعتبار په بشپړه توگه له منځه يوړ، او دا ځکه کله چې په علمي لحاظ او د تجربې په بنسټ د کليسا يو لړ معتقدات غلط ثابت شول نو د مثقفو خلکو سره د کليسا د ټولو معتقداتو او د هغه ټولو معلوماتو په اړه چې مصدر يې کليسا

وه همدا تصور ايجاد شو چې دا ټول د اعتبار څخه لويديلي شيان دي، په دې توگه كليسا بلکې مطلق دين د مثقفينو له نظره بې اعتباره وگرځيده، او د اروپا مثقف وگړي دې نتيجه ته ورسيدل چې د كليسا مقدس کتابونه او نصوص د علم لپاره د اعتماد وړ مصادر نه دي.

دريمه اغيزه: ددې معارضې دريمه اغيزه دا وه چې ددې مثقفو خلکو په نزد حقيقت ته د رسيدلو يواځينی لار عقل او تجربه وگرځيده، له دې څخه وړاندې د هر ډول معلوماتو يواځينی سرچينه كليسا او د مقدس کتاب محرف نصوص ؤ، خوڅرنگه چې په فوري توگه دا ممکن نه وه چې د مقدس کتاب پر ځای د علم او معرفت مصدر عقل او تجربه وگرځي نو يوه فتره او موده داسې وه چې خلکو د شکاکيت په حالت کې تيره کړه، ځکه چې خلک د کليسا يي مصادر و څخه ترلاسه شوو هر ډول معلوماتو بې اعتماد شول، او د معلوماتو لپاره نوي داسې کوم موثق مصادر نه ؤ چې اعتماد پرې شوی وي.

# دريم فصل

## د ساينس او کليسا ترمنځ

### تصادم

## د ساينس پوهانو، فلسفيانو او كليسا ترمنځ كشمكش

په اولسمه پېړۍ كې د تجربوي علم (ساينس) او د مقدس كتاب د نصوصو ترمنځ كشمكش يو بل شكل غوره كړ چې هغې ته د دين او عقل ترمنځ د كشمكش عنوان وركړ شو، په پيل كې د كليسا او د تفتيش د محاكموله ويرې چا ددې څرگندونه نه شوه كولي، بيا ورو ورو په انفرادي توگه ساينس پوهانو او فلسفيانو هغه بنسټونه تر نقد لاندې ونيول چې د كليسا د نظام عمارت پرې ولاړ وه، د همدې انفرادي هلو ځلو په پايله كې بيا عقلاني موج په بشپړ قوت سره د كليسايي دين پر ضد ودریده، دا عقلاني خپه يواځې د كليسايي دين سره په مخالفت كې پاتې نه شوه، بلكه د مطلق دين د مخالفت په څپې بدله شوه، چې په نتيجه كې يې د مكمل الحاد شكل غوره كړ، په دې پېړۍ كې زيات مؤثر

شخصيتونه علماء او فلسفيان موجود ؤ چې د كليسا د نظام بنسټونه يې نقد كړل، او په ورستيو زمانو يې خورا زياتې اغيزې درلودې، ددوى له جملې څخه لاندې شخصيتونه ډير مهم دي:

## فرانسيس بيكون (۱۵۶۱-۱۶۲۶)

د منهج او تگلارې له پلوه فرانسيس بيكون د نوي علم بنسټ ايښودونكى بللى شو، سره له دې چې فرانسيس بيكون نه په عملي لحاظ كومې د ملاحظې وړ كاميابۍ ترلاسه كړې او نه په علمي لحاظ، مگر د هغه اهميت په دې كې دى چې د لومړيو هغه كسانو له جملې څخه وه چې د ارسطويي فلسفې (چې د كليسا لخوا د خپلولو له امله هغه په منځنيو پېړيو كې مسيحي فلسفه گرځيدلې وه) او افلاطوني فلسفې پر ضد بيرغ پورته كړ، بيكون د ارسطويي منطق په اړه ويل: چې دا په هيڅ شكل د نوي اختراع لپاره وسيله نشي گرځيدلى، د دې منطق دلايل خو موږ د نتيجې په منلو مجبوري مگر هيڅكله هم كوم نوى شى نشي اختراع كولى، دا تجربه د ځان پسې راكارې لکه هغه چې په قيد او بند كې وي! يعنى د دې پر ځاى چې دا د تجربې تابع وي تجربه خپله تابع گرځوي.

بل كوم شديد نقد يې چې ارسطويي او قديمي يوناني فلسفې ته متوجه كړ هغه دا وه چې د علم او معرفت د هدف په ټاكلو كې يې بدلون راوست، په پخوانۍ يونانۍ فلسفه كې د علم او معرفت اصل هدف د

شيانو غايت او غرض په اړه سوالونه مطرح کول و، بيکون دې ته ستره ضربه متوجه کړه، د هغې نظر دا وه چې د علم او معرفت هدف د شيانو د غرض او غايت بيانولو پر ځای بايد په کائناتو د انسان تسلط وټاکل شي، د بيکون په عقیده د هغې د لوی اصلاحي خوځښت موخه او هدف دا وه: (معرفة الأسباب والحركة الخفية للأشياء، وتوسيع حدود المملكة الانسانية توسيعاً من شأنه أن يتيح لنا التأثير في كل الأشياء الممكنة)<sup>(۱)</sup> د اسبابو، علتونو، او د شيانو د پټو حرکتونو پیژندل او ادراک، او د انساني تسلط دومره پراختیا چې په ټولو ممکنو شيانو باندې اغیزه ولرلی شو.

بيکون چې بل کوم تمیز درلود هغه د ده استقرائي منهج وه، دا منهج د واقع، حادثې، او موجود حالت په ملاحظې پیل کېږي او د هغې واقع په اړه د طبیعي قوانینو په استنباط بشپړ او سرته رسیږي، چې د هرې پدیدې او واقعې په اړه درې فهرسونه جوړوي، په یو فهرس کې هغه مثالونه راجمع کوي چې د بحث او نظر وړ حادثه تائیدوي، په دویم فهرس کې د هغې واقع مخالف مثالونه راجمع کوي، او په دریم فهرس کې بحث او نظر لاندې حادثې داسې مثالونه راټولوي چې په درجه کې متفاوت او مختلف وي، او د دې درې واړو فهرسونو د مقارنې په نتیجه کې د هغې پدیدې طبیعي قانون ته رسیږي<sup>(۲)</sup>، سره له دې چې د

(۱) الموسوعة الفلسفية المختصرة. زکی نجیب محفوظ ص ۱۴۹.

(۲) الموسوعة العربية الميسرة ج ۲ ص ۸۸۷.

فرانسيس بيكون دا استقرائي منهج د شديد نقد سره هم مواجه شو مگر په هغه وخت کې يې د ارسطويي منهج پر ضد يو گام پورته کړ، او له همدې امله فرانسيس بيكون د جديد علم (ساينس) د مؤسس په حيث پيژندل کيږي، د ارسطو د منهج په نقد او د هغې د ستنو د نړولو په ذريعي فرانسيس بيكون مدرسي فلسفې ته - چې مسيحي فلسفه بلل کيده - او ورسره کليسا ته ستره ضربه متوجه کړه.

## ديکارتی انقلاب (۱۵۹۶-۱۶۵۰)

په اروپا کې په شپاړسمه پيړۍ کې په فکري لحاظ يو د اضطراب کیفیت حاکم وه، شک خپلي پنځي کلکي کړي وي، د کوپرنیک او گاليلو او نورو د علمي څيړنو په نتيجه کې کليسا يې دين، او د هغوی مقدس کتاب خپل اعتبار د لاسه ورکړی وه، او د هغې په اساس بناء شوی ايمان د نړيدو په حال کې وه، همدا راز د ارسطو فلسفې او منطق (چې مسيحيانو خپله کړې وه، او نوم به يې خلکو د سند په حيث منلو) او د منځنيو پيړيو مدرسي فلسفې د فرانسيس بيكون (۱۵۶۱-۱۶۲۶) د استقرائي منهج په نتيجه کې ستره ضربه وليده، او تر هغه وخت پورې علمي منهج هم په بشپړه توگه مستقر شوی نه وه، او تجربوي منهج خپل افاديت هم تر هغه وخته پورې نه وه ثابت کړی چې د يوازيني منهج په حيث راڅرگند شی، د اضطراب او بي باورۍ په دې فضاء کې دیکارت پيدا شو او د نوې فلسفې بنسټ يې کينډوده چې د يوه لوري يې د شک د مذهب پر ضد مبارزه پيل کړه او له بل پلوه يې د کليسا د فکري

استبداد څخه د نړۍ د ژغورلو دنده په غاړه واخيسته، له همدې امله ورته ابو الفلصفه الحديثه (د نوي فلسفې پلار او موجد) ويل كيږي.

هغې د منهجي شك<sup>(۱)</sup> په بنسټ د خپلې فلسفې بنياد كينېدو، او د هغه عقل څخه پرته \_ چې حدس او بدهات (Intuition) يې بولي بل هر مسصدر او مرجع يې مسترد كړه، او يواځې همدا ډول عقل يې د هر حقيقت لپاره يواځينې معيار او مصدر وگاڼه، او حقيقت ته د رسيدلو لپار يې دوه مرحلې وټاكلې:

لومړي حدس او بدهات (Intuition): ددې څخه د ديكرات مطلب هغه تصورات دي چې په نفس سليم كې د يو فطري او طبيعي نور څخه راپيدا كيږي او انسان ته د بسيطو افكارو د فهم توان وربښي.

دوهم استنباط (Deduction): دې ته استدلال هم ويلى شو، او دا هغه فكري نشاط او خوځښت ته ويل كيږي چې په نتيجه كې يې د مجهول شي علم د معلوم شي څخه په لاس راځي.

ديكرات د خپلې عقلي اتجاه د تاكيد په خاطر د رياضي منهج ضوابط وضع كړل، او دا يې د هر ډول حقيقت د كشف كولو يواځينۍ لاره وبلله، په دې منهج كې لومړنۍ قاعده (يقين) وه، ددې قاعدې معنى

---

(۸) سره له دې چې ډير علماء او پوهان وايي چې دا منهج يې د امام غزالي رحمه الله څخه اخيستی وه، او د لږ څه تعديل او تغيير سره يې په نوي قالب كې وړاندې كړ، نو په حقيقت كې (د نوي فلسفې موجد) د لقب اصلي حق دار امام غزالي دى.



دا وه چې يو باحث او څيړونکی بايد هيڅ يو شي هم د حقيقت په حيث قبول نه کړي تر څو چې د ازاد عقلي (چي د هر ډول ميتافيزيکي قيودو څخه ازاد وي) بحث او څيړنې په نتيجه کې په داسې توگه ثابت نه شي چې د هيڅ ډول شک او شېبې مجال په کېني نه وي.

د دې قاعدې په نتيجه کې هغه ټول معارف او احکام چې دکليسا لخوا د مقدس کتاب او يا په کوم بل شکل کې خلکو ته رسيدلي و، او يا يې په وړکتوب کې د کوم عقلي بحث څخه پرته په ذهن کې ترسيڅ شوي و، او يا هم هغه افکار چې عقل د هغې په اړه کامل يقين ته نه وه رسيدلی داسې ټول معارف د دیکارتي منهج او تگلارې په نتيجه کې د سوال لاندې راغلل او خپل حيثيت يې د لاسه ورکړ، او مرجعيت يې بایلوډه.

له بل پلوه دیکارت هم يو د مادي مذهب لرونکو فلسفيانو له جملې څخه وه او د نړۍ په اړه يې ماشيني نظريه درلوده، او تصور يې دا وه چې ټول کائنات د درې موجوداتو څخه عبارت دی، لومړی: ماده، دوهم: نفس، او دريم: الله، د نفس او الله څخه پرته نور د هر څه په باره کې د مادي او ماشيني نظريې قائل وه .

د دیکارت دې نظرياتو کليسا يي نظام ته داسې مستحکمه ضربه متوجه کړه چې په پای کې د هغې د له منځه تللو لامل وگرځيدل، همدا کافي وه چې دیکارت د کليسا د تعذيب د پنځې لاندې راشي، مگر څرنگه

چې دیکارت له یوې خوا غوښتل چې د هغې فلسفه په اروپا کې د ارسطو د فلسفې ځای ونیسي، او له بلې خوا یې غوښتل چې په اطمینان سره خپل علمي بحث او څېړنو ته ادامه ورکړي او د تفتیش د محاکمو په لاس د هغه انجام سره مخامخ نه شي چې (جیوردانو بورنو) او د هغې په څیر نور ډیر خلک ورسره مخامخ شوي و، او دا یواځې هغه وخت ممکن وه چې کلیسا او د کلیسا واکداران خفه نه کړي<sup>(۱)</sup>، له دې امله یې هر هغه څه چې د کلیسا واکداران پرې خفه کیدل یا خو اصلاً نه نشرول او یا به یې د خپل نوم څخه پرته په بدل نوم نشر ته سپارل.

## کلیسایي عقائد د عقل څخه لوړ دي!

د همدې ملاحظې له امله دیکارت د خپل منهج لومړۍ قاعده په ټولو معارفو تطبیق کړه او یواځې وحی او دین یې ددې قاعدې څخه مستثنی وگرځول، د خپل شک اجراء یې د عقیدې په مباحثو کې نه کوله، ویل یې چې عقیده د عقل د مجال څخه بیرون شی دی، او ایمان یې د ارادې د افعالو له جملې څخه باله، نه د ذهن او عقل د افعالو څخه، او عقل یې په فلسفي بحث کې منحصر ګاڼه، او ویل به یې: ایماني او دیني مباحث د عقل په دایره کې نه راځي بلکې دا د عقل د دایرې څخه پورته شیان دي، هغه زیاتوي: نو دا هیڅکله د حکمت

---

(۸) مگر ددې ټولو کوشنانونو سره سره هغه د کلیسا د غضب څخه بچ نه شو، په الحاد متهم کړي شو او په ژوند او مرګ د کلیسا د غضب څخه بچ نه شو، دې لپاره وګوري: قصه النزاع بین الدین والفلسفه د.

توفیق الطویل ص ۱۷۳-۱۷۶

غوښتنه نه ده چې دا عقايد موږ خپلو ضعيفو عقلي استدلالونو ته وسپارو او د هغې تابع يې وگرځوو، او دا ځکه چې په دې اړه بحث يواځې او يواځې د اسماني مدد (وحي) په ذريعې ممکن دی، چې الله تعالی يې په خپلو خاصو بندگانو نازلوي، او کله چې دا وحي راشي نو دفعتاً پرته د عقلي استدلال څخه عقيدې داسې مرحلې ته پورته کړي چې هغه معصومه وي او د غلطۍ هيڅ احتمال په کې نه وي (۱).

ديکارت په حقيقت کې د علم او دين په اړه د ازدواجيت قائل وه، او دا به يې ويل چې کيدلی شي چې يوه قضيه د علم په معيار په بشپړه توگه نادرسته او غلطه وي خو هماغه حکم د دين له نظره درسته او صحيح وي او په دې کې هيڅ ډول تناقض نشته او دا ځکه چې د دين او علم د بحث ميدانونه مختلف دي، په دې اړه اميل بوترو وايي: (يفرض ديکارت مبدأ الاستقلال المتبادل بين الدين والعلم، فميدان العلم الطبيعية؛ وموضوعه استغلال القوى

الطبيعية، و أدواته الرياضة والتجربة، ويختص الدين بمصائر الناس في العالم الآخر، ويعتمد على اعتقادات معينة في غاية البساطة، ولا صلة لها بدقائق اللاهوت المدرسي، فلا مضايقة بين العلم والدين، ولا سلطان لأحدهما على الآخر، لأن نموهما الطبيعي والمشروع لا يجعلهما يلتقيان، ولقد مضى الزمن الذي كان الدين يفرض نتائجه على الفلسفة التي كان

(۸) د ديکارت د دې نظرياتو لپاره وگوري: قصه النزاع بين الدين والفلسفه ص ۱۶۵ - ۱۷۱.

من واجبها أن تبرهن على تلك النتائج وتشرح أصولها، كما كان الحال في العصر الوسيط، فلكل من العلم والدين استقلاله الذاتي<sup>(٨)</sup>.

ديکارت د علم او دين ترمنځ د استقلال په اصل تاکيد کوي، چې د علم ميدان طبيعت دی، او موضوع يې د طبيعت د قوتونو څخه استفاده ده، او وسائل يې تجربه او رياضي منهج دی، او دين په آخرت کې د خلکو د انجام څخه بحث کوي، او په يو څو ځانگړو او ډيرو بسيطو او ساده عقايدو ولاړ دی چې د (منځنيو پيړيو د مدرسي الهياتو) سره هيڅ تړاو نه لري، نو د علم او دين ترمنځ هيڅ مناسبت او دتعارض مجال نشته، او د دواړو څخه يو هم د بل تر تسلط لاندې نه دي، نو که دا دواړه (علم او دين) په طبيعي او روغه توگه پرمخ ولاړ شي نو هيڅ کله به هم يو بل سره په ټکر کې واقع نه شي، او هغه زمانه تيره شوه چې دين به خپل نتايج په فلسفې باندې مسلط کول، او د فلسفې کار به يواځې دا وه چې د هغې د اصولو لپاره دلايل ولټوي او اصول يې شرح کړي، لکه په منځنيو پيړيو کې به چې کيدل، نو علم او دين په ذاتي توگه يو د بل څخه مستقل شيان دي.

يو شمير څيړونکي وايي چې د ديکارت دا نظر هم په حقيقت کې د کليسايي عقايدو په اړه د دې څرگندونه وه چې دا ټول عقايد د عقل سره مخالف دي، مگر څرنگه چې د کليسا د عقائدو په اړه د مطلق ايمان څخه د

---

(٨) العلم والدين في الفلسفة المعاصرة ص ١٩ - ٢٠ تأليف اميل بوترو، ترجمة: د. أحمد فؤاد الأهواني، الهيئة المصرية العامة للكتاب، عام ١٩٧٣.

مطلق عقلانيت او د هغې پر بنسټ بيا د مطلق الحاد په لور د انتقال لپاره د يوې انتقالي زمانې يافتري اړتيا وه نو د علم او دين (وحي) د ازدواجيت<sup>(۸)</sup> په اړه د ديكارت او د هغه په خير د نورو فلسفيانو دا رای په حقيقت کې همدا انتقالي زمانه ده، ددې ترڅنگ ديكارت ددې هڅه هم كوله چې داسې څه ترې څرگند نه شي چې د كليسا د واکدارانو قهر راوپاروي، د همدې لپاره يې دا ويل چې ديني عقائد د عقل څخه لوړ دي، او د علم او دين د ازدواجيت قائل وه، او دا ځكه كه د كليسا عقائد يې د خپلو علمي قواعدو لاندې راوستي وي، او دا عقائد يې د دې قواعدو په بنسټ نقد كړي وي نو حتما به د كليسا د محاسبې لاند راته او عقائد به تفتيش كيدل.

## (ب - پاييل (B - Payle) ۱۷۰۶م)

يو له هغو فلسفيان څخه چې د كليسا له ويرې يې خپل اصلي افكار نه شو څرگندولی، خو تر پردې لاندې او استهزائي اسلوب کې يې د كليسا پر دين

(۸) په دې معنى چې يو قضيه كيدلي شي چې د عقل او علم له نظره بالكل نادرسته او غلطه وي مگر د دين له نظره هغه بالكل صحيح او درسته وي، د ازدواجيت دا تصور هغه وخت صحيح كيدلي شي چې هېڅ مفهوم ته خارجي واقعيت ثابت نه كړي شي او هغه يواځي نفسي قضايا وبلل شي لكه سوفسطائيان چې وايي، او كه څوك چې د ديني معتقداتو لپاره هم د خارجي وجود په شتون عقیده ولري نو بيا دا خبره هېڅكله هم نه صحيح كيږي چې دوه متضاد شيان دي صحيح او درست وي، د بيلگي په توگه مخكه دې په يو وخت كې متحرکه او ساكه وي، او يا دې په يو وخت كې مسطحه او بيضوي الشكله وي.

په ډيره ژوره توگه نقد کړی، (ب - پایل) دی، دا فیلسوف هم په فرانسه کې زیږېدلی دی، او بیا د کلیسا لخوا هالینډ ته تبعید شوی دی، تر ټولو وړاندې یې د انجیل د دې آیت چې (أجبروهم علی اعتناق دینکم...) او په همدې اړه د کلیسا د یو پخواني ستر مشر اؤغسطين په اقوالو د رد او د دیني تسامح د اثبات لپاره د (په ایت (أجبروهم...) تر سرلیک لاندې کتاب ولیکه، دا کتاب په کال ۱۶۸۶م کې خپور شو، بیا یې (قاموس فلسفي) ولیکه، په دې کتاب کې یې هغه ټول اعتراضات راټول کړل چې د نصرانیت او د دې دین د بنسټیزو عقایدو د ابطال او ردولو لپاره ترې د اروپا خلکو استفاده کوله، د دې ترڅنګ یې کله چې د هغو کیسو او خرافاتي واقعاتو په اساس چې د حضرت داود علیه السلام په اړه په مقدس کتاب کې راغلي په ډیر صراحت سره ولیکل چې دا (چې مقدس کتاب یې د الله حبیب گڼي) داسې څوک دی چې ته ورسره مصافحه کول هم نه تحمل کوي! او کله چې له دې امله د خلکو غصه را وپاریدله نو هغه د ځان خلاصولو لپاره وویل: دا د عقیدې مسائل دي او عقل باید د عقیدې څخه لرې وساتل شي.

پایل دا هم وایي چې که یو څوک د عقل او منطق پر بنسټ مسیحي عقائد ومني نو هغه حقیقي مسیحي نه دی، حقیقي مسیحي هغه وخت انسان کیدلی شی چې هغه څه ومني چې د عقل او منطق څخه اوچت وي، او هر څومره چې انسان د عقل او منطق څخه لیرې او مستبعد شيان ومني هومره یې د ایمان قدر او قیمت زیات وي، په ظاهر

خو پایل په دې توگه د ایمان او عقیدې څخه دفاع کوله خو په حقیقت کې یې د کلیسایي دین اود عقل او منطق ترمنځ تضاد ثابتوه.

همدا راز د دې اعتراض په ځواب کې چې هغه په خپل فلسفي قاموس کې د هغه چا ډیر تعریفونه کړي چې هغوی د الله تعالی د وجود څخه انکار کوي، پایل وایی: که ما داسې ملحد پیدا کړی وای چې د الله د وجود څخه انکار کوي، او کردار یې هم خراب وی نو ما به د هغه ډیر زیات مفاسد بیان کړي و، خو ما د تاریخ په اوږدو کې داسې څوک پیدا نه کړ، خو بالعکس هر هغه مجرم چې د هغه گناهونه او فساد انسان لږزوي هغوی ټول د الله په وجود ایمان لري، او دا د دې دیني عقیدې طبیعي نتیجه ده چې وایي شیطان دی چې انسان گناهونو ته هڅوي، بیا وایي: په دې توگه انسان د ابلیس سره شباهت لري - ځکه هغه هم د الله د وجود انکار نشي کولی او دا متدین ظالم انسان هم همداسې دی - او آیا دا د الله د لوی حکمت دلیل نه دی چې په تاریخ کې په لویو گناهکارانو کې یو هم ملحد نه وه، او د څومره ملحدینو واقعات او حالات چی موږ ته رارسیدلی دي هغوی ټول د مروت او شرافت خاوندان و، او دا په دې خاطر چې الله انسان د لوی فساد څخه وساتي، ځکه که الحاد او گناهونه دواړه سره په یو چا کې یوځای شوی وای نو دا دنیا به د گناهونو طوفان پرمخ اخیستی وای<sup>(۸)</sup>.

(۸) قصة النزاع بين الدين والفلسفة ص ۱۷۸-۱۸۰

په دې ډول پايډل د کليسايي نصرانيت او عقل او منطق ترمنځ تناقض هم ثابت کړ، او د کليسايي عقيدې برجونه يې هم ونړول، او دا ټول کار يې له کليسايي عقيدې څخه د دفاع په نوم کاوه، نو په دې توگه وتوانيد چې ځان د کليسا او تفتيشي محاکمو د تهديد او محاکمې څخه هم وساتي او خپله خبره هم وکړي.

### توماس هوبز (۱۵۸۸ - ۱۶۷۹ م)

يو د هغه فلسفيانو څخه چې کليسايي دين ته يې ضربه متوجه کړه توماس هوبز وه، هوبز د انگلستان اوسيدونکی وه، او د يونان د پخوانۍ مادي فلسفې (د ديموقريطيس او ابيقور د فلسفې) را ژوندی کوونکی بلل کيږي، هغه وايي چې دين اصلاً په حقايقو ولاړ شوی نه دی، بلکې د دين بنسټ د مجهولو قوتونو او مرگ څخه د انسان په ويره ايښودل شوی دی، او خدای ته چې موږ کوم صفات ثابتوو هغه په حقيقت کې څه بهي حقيقتاً اوصاف دي چې زموږ په عجز باندې دلالت کوي، يعنې کله چې موږ هغه نه پيژنو نو له دې امله هغه ته دا ډول صفات ثابتوو، او هدف مو په کې دا وي چې موږ هغه مجهول قوت په داسې صفاتو وستايو چې عظمت يې پکې بيان شوی وي ترڅو هغه له موږ څخه خوشحاله شي<sup>۱</sup>. د دين په اړه د توماس هوبز نظر دا وه چې دا په سياسي لحاظ گټور دی، او د حاکم په لاس کې په خلکو باندې د

(۸) تاريخ الفلسفة اليونانية، يوسف کرم، ص ۴۰، قصة الفلسفة ول ديورانت ص ۳۱۷.



حکومت کولو يوه وسيله ده، نو بناء پکار دا ده چې د عقيدې، عبادت، او د مقدس کتاب د تفسير پورې تړلي ټول مسايل د حاکم پورې اړه ولري، او د هغې خبره په کې نهائې وي، په دې توگه هغه دې نتيجې ته رسيږي چې دين يوازې د بانفوذ اشخاصو او حکومتونو د اهدافو د لاس ته راوړلو لپاره يوه وسيله ده<sup>(۸)</sup> همدا راز هوبز د اخلاقو په اړه په بشپړه توگه د ابيقور (پخوانی يونانی فلسفی) تابع وه، اخلاق د هوبز په نزد د لذت او انانيت په بنسټ ولاړ دی، او هر انسان د بل لپاره داروونکی حيوان دی، هغه اخلاق د يوې وسيلې په حيث

معرفي کوي او ماديت او نفعيت يې بنسټ گڼي<sup>(۹)</sup>. په دې توگه هوبز دين ته په عامه توگه او کليسايي دين ته په ځانگړې توگه داسې گذار متوجه کړ چې په فکري لحاظ يې اروپا د الحاد لور ته نوره هم ورنږدې کړه.

## جان لاک (J. Locke) ۱۷۰۴م

جان لاک چې يو انگرېز پروتستانتی فيلسوف ؤ سره له دې چې د خپل پروتستانتی مذهب څخه يې کلکه دفاع کوله، او په دې اړه يې يو کتاب هم ليکلی چې بنسټ يې دا دی چې وحی او مسيحي دين د عقل سره هيڅ تناقض نه لري، او د دين او فلسفې ترمنځ توفيق او همغږي هم آسانه او ساده کار دی، د دې کتاب نوم (The Reasonableness of

(۸) وگورئ: الله في الفلسفة الحديثة ص ۱۴۰.

(۹) تاريخ الفلسفة الحديثة، يوسف کرم ص ۵۵-۵۶.

Christianity) يعني (د عقل سره د مسيحيت تطابق) وه . مگر دوه داسې آراء يې غوره کړل چې هغه کليسا او د هغه وخت د کليسا يي دين د ځان لپاره خطرناک بلل، دا دوه مسایل په لاندې ډول و:

لومړی: د حکومت او وحی د تسلط څخه د عقل آزادي: جان لوك په ډيره کلکه توگه د عقل څخه دفاع وکړه او هغه يې د (حکومت) او (نقل) يعنی نصوصو او وحی د تسلط څخه د ژغورلو لپاره سخته مبارزه وکړه، په دې اړه يې خپل مهم فلسفي اثر (Essay on Human Understanding) يعنی "د انساني عقل او فهم په اړه يو مضمون" وليکه، په دې کتاب کې يې د دې خبرې د اثبات کوښښ کړی چې تجربه د هر ډول معرفت منبع او مصدر دی، يوازې احساس دی چې د هغې څخه موږ ته د موجوداتو بيروني صورتونه ترلاسه کېږي، او يوازې د عقلي تأمل او تفکر له لارې موږ ته ذهني صورتونه په لاس راځي، نو په دې توگه يې معرفت او علم د حکومت له تسلط څخه ازاد کړ، او علمي حقيقت يې د هغه وخت د خرافي دين د قيودو څخه وژغوره، او دا په طبيعي توگه د کاثوليکي دين لپاره يوه لويه ضربه په دې وه چې هغوی د هر معرفت مصدر يوازې او يوازې د خپل مقدس کتاب نصوص بلل، او نور هر ډول معرفت او علم ته د هغوی په اند بايد د مقدس کتاب په رڼا کې وکتل شي، که چېرته د هغې سره موافق وي نو د منلو وړ به وي او که د هغې سره مخالف وي نو که د هرې لارې او هر دليل په اساس ثابت شوی وی هغه نادرست بلکې کفر او هرطقه بلل کيده.

ددې ترڅنگ سره له دې چې جان لوك پخپله مسيحي وه مگر په دې يې تصريح كوله چې كه وحى د عقل سره په تعارض او تناقض كې واقع شي، نو بايد وحى مسترد كړاى شي، او په هيڅ ډول بيا د منلو وړ نه ده، او دا ځكه چې د وحى څخه ترلاسه شوى علم او معرفت په هغه درجه قطعي نه دى په كومه درجه چې د عقل څخه ترلاسه شوى علم او معرفت يقيني او قطعي وي، هغه په دې اړه وايي: (ومن استبعد العقل ليفسح للوحي مجالا فقد أطفأ نور كليهما، وكان مثله كمثل من يقنع إنسانا بأن ينفقاً عينيه ويستعيض عنهما بنور خافت يتلقاه بواسطة المرقب من نجم سحيق!) 'څوك چې عقل يو طرف ته كوي چې د وحې لپاره ميدان خالي كړي په حقيقت كې دا انسان د عقل او وحې-دواړو- نور او رڼا له منځه وړي، او مثال به يې د هغه چا په څير وي چې بل انسان ته په دې قناعت وركوي چې خپلي سترگې پندې كړي او د هغو په بدل كې په هغې تې رڼا باندې اكتفاء وكړي چې د يو بې نهايته لرې ستوري څخه موږ ته د كوم تلسكوپ په ذريعه را رسېږي!.

---

(۹) قصة النزاع بين الدين والفلسفة ص ۲۰۷، دا فکرة اصلا د مسلمانو متکلمينو په کتابونو کې موجوده ده، خو هغوي ددی څخه انکار کوي چی عقلي قطعي او د وحې قطعي دلايل دی سره په تناقض کی واقع شي، خو کله چی د وحې ظنی د عقلي قطعي سره په تعارض کی واقع شي نو بیا به د ظني نص تأویل کیږي، همدا راز دا فکرة چی عقل د بصارت حیثیت لري او وحې د لمر د رڼا حیثیت لري، که

==

== څوک درست منزل ته ځان رسول غواړي نو باید له دواړو څخه استفاده وکړي، دا فکرة امام غزالي د خپل

کتاب الاقتصاد فی الاعتقاد په مقدمه کې ذکر کړی ده.

دوهم: د اعتقاد آزادي: دوهمه مسأله چې جان لوک مطرح کړه او کلیسا او کلیسایي تفکیر ته یې پرې گذار متوجه کړ هغه د عقیدې د آزادی قضیه وه، د جان لوک څخه وړاندې د کلیسا د استبدادي نظام تصور دا وه چې هیڅوک د اعتقاد په غوره کولو کې ازاد نه دی، بلکې هر چا به خپل ځان په دې مجبور ګانه چې مسیحیت ومني، د دې ترڅنګ کله چې توماس هوبز دا ولیدل چې د کلیسا مشرانو هغه واک او اختیار چې هغوی ته حاصل وه غلط او نادرست استعمال کړ نو د دې غوښتنه یې وکړه چې دا واک باید د کلیسا له مشرانو څخه واخیستل شي او حاکمې طبقې ته دې وسپارل شي، او دا ځکه چې دوی د خپل عادل استبداد په ذریعه په دې توانېږي چې هغه دیني مسایل کنټرول کړي چې هغه د جدل لامل ګرځي، نو له دې امله دوی ته دا حق حاصل دی چې خپل رعیت د هغه دین په منلو مجبور کړي چې دوی یې غواړي، مګر د دې دواړو نظریاتو برعکس، جان لاک د عقیدوي آزادی قائل وه، چې باید عقیده نه د دولت او نه هم د کلیسا د تاثیر لاندې وي، او دا ځکه چې عقیده د قناعت په نتیجه کې انسان خپلوي او دا قناعت د زور له لارې نه شي مسلط کیدلې<sup>(۹)</sup>. د جان لاک دا او داسې نور نظریات ددی لامل وګرځیدل چې د کلیسا تسلط راکم کړي او هغی ته خطر متوجه کړي.

## پیندکت سپینوزا (Spinoza)

(۹) د تفصیل لپاره وګورئ: قصة الصراع بين الدين والفلسفة ص ۲۰۶-۲۰۸.

يو د هغه فلسفيانو څخه چې نصرانيت يې نقد کړ، يو يهودي مشر به فيلسوف وه چې سپينوزا نومیده، سپينوزا د وحدة الوجود قائل وه، هغه الله او طبيعت يو شی گڼل، هغی به دا (الله چې د ده په نزد د طبيعت دوهم نوم دی) حقيقي ازلي موجود گانه، او هغه غير متناهي جوهر به يې باله چې پخپله قائم دی او په خپل وجود کې کوم علت ته اړتيا نه لري، لانهاى تفکیر د هغې د اعراضو څخه دی، بشري نفوس او محسوس اجسام د هغې احوال بلل کيږي، په دې توگه سپينوزا د خالق او خلقت تصور مسترد کړ چې ټول اديان پرې اعتراف کوي، او رايې يې دا وه چې ټول کوني ظواهر د الله څخه صادريږي<sup>۹</sup>.

همدا د وحدة الوجود د مذهب له امله سپينوزا د نصرانيت او همدا راز د نورو اديانو د بنسټيزو قواعدو نه انکار وکړ، هغه-سره له دې چې په تاريخي لحاظ يې په حضرت مسيح عليه السلام ايمان درلود، مگر د الله تعالى د عنايت<sup>۱۰</sup> او رحمت منکر وه، په آخرت کې د بيرته راژوندي کيدو، ارواحو او پريستو انکار يې کاوه، د غائي علتونو<sup>۱۱</sup> څخه يې انکار کاوه، د الله اختيار او آزادي يې مستبعده گڼله، د نصرانيانو د مقدس

(۹) په صدور او خلقت کې فرق دی، او هغه داچې صدور له ارادې پرته صورت نيسي، او خلقت په ارادې پورې تړلی دی.

(۹) د الهی عنايت تعريف فلاسفه داسې کوي: (العناية هي علم الله بما ينجي أن يكون عليه الوجود حتى يكون على أحسن نظام وأكمله) المعجم الفلسفي، د. جميل صليبا ج ۲ ص ۱۱۰.

(۹) غائي علت تعريف داسې کوي: هي التي يكون وجود الشيء لأجلها يعني علت غائي هغه څه ته ويل کيږي چې د يو شی وجود د هغی له امله منځ ته راځي، دی ته علت العلل هم ويل کيږي، دی لپاره وگوري المعجم الفلسفي ج ۲ ص ۹۶.

کتاب ظاهر يې نه قبلوه، ځکه چې په هغه کې داسې څه ؤ چې د هغه ذهن پرې نه قانع کيده، لکه د الله صفات او داسې نور. په دې توگه سپينوزا لکه (ولف) چې وايي: د خپل وخت دوه مقتدر نظريات او عقائد يې مسترد کړل، لومړی په حرفي توگه د مقدسو نصوصو فهم او په هغې التزام کول، او دوهم معجزات او خارق العاده کارونه.

د لومړي عقيدې په اړه يې نظر دا وه چې اصلا عقل د هر څه د حاکميت څخه ازاد دی، که هغه مقدس کتاب وي او که هر بل څه، په عين وخت کې مقدس نصوص تاريخي وثيقي دي، او د ټولو تاريخي او ادبي وثيقو په څير دا هم په استعاراتو او مجازاتو مشتمل دی، او دا هم د حکمت له امله، ځکه چې د دې اصل هدف دمشاعرو راپارول دي، نو که دا په ظاهر باندې حمل کړای شي دا به درست نه وي، بلکې دې کې بايد داسې تاويل وکړل شي چې د عقل سره هم برابر شي او د فهم وړ هم وگرځي.

همدا راز يې د مقدس کتاب په اړه د نقد پيل وکړ او د متن په لحاظ يې نقد کړ، او ثابته يې کړه چې کوم کتاب چې حضرت موسی عليه السلام ته منسوب دی هغه د حضرت موسی عليه السلام د وخت نه ډير وروسته ليکل شوی دی، ځکه په هغه کې د حضرت موسی د مرگ تذکره ده او د هغه له

مرگ څخه وروسته د هغه مړينې (ويرنې) دي، دا په سفر التثنیه کې دی او له دې وروسته د دې کتاب ليکوال وايي: (د موسی عليه السلام نه

وروسته د هغه په خير بل پيغمبر نه دی راغلی) همدا راز اسپينوزا دا ثابته کړې چې په تورات کې د ځايونو داسې نومونه راغلي چې هغه د حضرت موسی عليه السلام د وفات نه ډیر وروسته په هغه ځايونو باندې ايښودل شوي دي<sup>٦</sup>. په دې توگه اسپينوزا په هغه وخت د کليسا يي تصور سره په ټکر کې واقع شو ځکه کليسا دا تصور درلود چې په مقدس کتاب کې وارد شوي ټول نصوص په ظاهر باندې حمل دي او هيڅ تاويل په کې درست نه دی، او عقل په دې نصوصو حاکميت او تسلط نه لري، بلکې عقل بايد د دې تابع وي، ځکه د علم او معرفت يوازنی مصدر د مقدس کتاب نصوص دي.

همدا راز يې له معجزاتو او خارق العاده کارونو انکار وکړ ځکه کله چې د هغه په نزد الله او طبيعت د يو شي نوم دی نو د خوارکو د اثبات څخه د طبيعي حوادثو او د الله تعالی د فعل ترمنځ تناقض او تعارض لازميږي، او دا درست کار نه دی، ځکه چې د الله په عجز باندې دلالت کوي، له دې امله يې دا عام تصور مسترد کړ چې د خوارق عادت په اثبات د الله تعالی عظمت ثابتيږي او د نفي له امله يې د الله تعالی انکار لازميږي<sup>٧</sup>.

(٩) دی لپاره وگورئ د اسپينوزا کتاب رساله فی اللاهوت والسياسة ترجمة دکور حسن حنفی او په ځانگړی توگه اوم فصل تفسير الکتاب، او اتم فصل البرهنة علی أن الأسفار الخمسة ليست صحيحة ص ٣٣٢ او له دی وروسته، طبع دار التوير للنشر والطباعة والتوزيع، بيروت، لومړی طبعه کال ٢٠٠٥م تقديم د. فؤاد زکریا.

(٩) دتفصيل لپاره وگورئ رساله فی اللاهوت والسياسة ص ٢١٣ شپږم فصل المعجزات.

## اسحاق نيوټن (Sir Isaac Newton) (۱۶۴۲-۱۷۲۷م)

يو له هغو شخصيتونو څخه چې په دې پيړۍ كې پيدا شو او سره له دې چې پخپله يې د الله تعالى په وجود قوي ايمان هم درلود مگر علمي كار يې د الحاد په غير كې د اروپا د غورځولو لپاره بشپړه زمينه برابره كړه هغه اسحاق نيوټن وه (چې په كال ۱۶۴۲م كې پيدا شوي) بلكه د كليسا پر ضد راپاڅيدونكو د هغې علمي اكتشافات ددې هدف لپاره استعمال كړل، اسحاق نيوټن چې كله د كوپرنيك، جيوردانو برونو او گاليلو د اكتشافاتو په رڼا كې د جاذبيت نظريه وړاندې كړه او دا يې د رياضي په يو شامل قانون باندې ثابته هم كړه نو دې كار هغه خلك چې د كليسا د استبداد په نتيجه كې د دين څخه بيزاره شوي و دې نتيجه ته ورسول چې (د طبيعي ظواهرو تفسير د يو بل سره د ارتباط<sup>(۹)</sup> په وركولو او علت او معلول د قانون له مخې ممكن دى، نو له دې امله دې ته اړتيا نشته چې انسان په دې ايمان ولري چې په كائناتو كې كوم داسې قوت (يعنې الله) هم مداخله كوي چې هغه د دې كائناتو جزء نه

---

(۹) په دې توگه چې هره پدیده د بلې لپاره مباشر علت وي او يا د بلې پدیدې معلول وي، ددوی د نظر سره سم نور نو په الله باندې ايمان ته اړتيا نشته ځكه دوی په الله تعالى ځكه ايمان درلود چې د دنيوي ظواهرو تفسير ورته مشكل وو او بايد دا ظواهر يې ما وراء الطبيعي قوت ته منسوب كړي، خو دوی چونكه په دې نه پوهيږي چې د كومې پدیدې د مباشر علت د معلوماتولومعنی دانه ده چې غاڼي علت (چې هغه الله تعالى دى) انسان تجاهل كړي، ځكه چې په دې كائناتو كې بلكې د علت او معلول ددې قانون په اېښودلو كې مؤثر او حقيقي قوت يواځې او يواځې الله تعالى دى.



وي) ' همداد نيوتن نظريه او د هغی علمي اکتشافات و چې په حقيقت کې يې (طبيعي دين) ته لاره هواره کړه او دې نظريې ته په بشپړه توگه ظروف اماده کړل چې دا کائنات د يو مشين په څير د کوم غيبي قوت د مداخلې څخه پرته حرکت کوي، دا نظريه د ( ميکانيکي نظريې) په نوم يادېږي.

## د نيوتن د نظريې اغيزې

کله چې نيوتن د جاذبيت نظريه وړاندې کړه نو د کليسا يي دين مخالفينو - چې د کليسا دغلط او نادرست دريځ په نتيجه کې د مطلق دين مخالفين گرځيدلي و - د داسې يو بري احساس وکړ چې اوس نو په دې کائناتو کې پيښيدونکې هره پيښه د دې قانون په اساس تفسيريدلای شي، له دې امله نو د کوم داسې غيبي قوت په وجود ايمان ته اړتيا نه ليدل کيږي چې مخکې به خلکو د دې پيښو نسبت هغې ته کاوه، همدا راز د کليسا، علم او فلسفې ترمنځ په روان کشمکش کې د علم او فلسفې دريځ قوي شو، د کوپرنیک، جيوردانو برونو او گاليلو نظريات هم صحيح ثابت شول، او د کليسا ضعيف او کمزوری دريځ نور هم ضعيف شو، له همدې امله سره له دې چې نيوتن د الله په وجود باندې ايمان درلود - او دا يې د نظريې برخه وه چې الله دا کائنات جوړ کړي او دا د يو ساعت په څير د جاذبيت د قانون سره سم حرکت کوي، او د الله مداخلې ته هغه

وخت اړتيا پيدا کيږي چې کله کومه سياره د خپل مدار څخه ووځي، چې هغه يې بيرته خپل مدار ته راوړي - مگر کليسا د هغې پر ضد ودریده او هغه يې تهديد کړ، د کليسا دليل دا وه چې د نيوتن دا نظريه به د الله د وجود څخه په انکار باندې تمامه شي، او دا ځکه چې هغه قوانين چې دوی وضع کړل هغه ددوی په نظر حتمي ؤ، يعنې په هغه کې هيڅ ډول بدلون ممکن نه وه، نو له دې امله دا ناممکنه خبره وه چې هغه سائنس پوهان او رياضي پوهان چې د نيوتن په فيزيک يقين ولري هغه دې د کومې معجزې او کوم خارق العاده شي په وقوع، او يا د کوم غيبی قوت وجود ته په اړتيا ايمان ولري، د نيوتن د نظريې سره سم د معجزاتو زمانې چې خلکو به پکښې په غيبی موجوداتو ايمان درلود هغه زمانې ولاړې، بلکې د دې اړتيا هم د هغوی له نظره له منځه ولاړه چې د دې کائناتو د چلولو لپاره دې د الله تعالی او يا کوم غيبی قوت ضرورت او اړتيا وي، او دا ځکه چې دا کائنات - د نيوتن د نظريې سره سم - کله الله تعالی جوړ کړل، او د جاذبيت قانون يې وضع کړ نو بيا هر څه پخپله د همدې قانون سره سم حرکت پيل کړ پرته له دې چې د کوم غيبی قوت يا خداي مداخلې ته اړتيا ولري، نيوتن خو د کائناتو د حرکت د پيل لپاره د الله تعالی د وجود په اړتيا ايمان درلود مگر وروستني ساينس پوهانو دې ته هم اړ نه گڼلو، بلکې د هغوی په نزد انسان د الله تعالی په وجود ايمان ته هغه وخت اړتيا پيدا کوي چې کله په کائناتو کې د داسې څه سره مخامخ شي چې د الله تعالی د موجوديت څخه پرته يې تفسير ممکن نه وي، او کله چې په کائناتو کې هر څه په مادي لحاظ او د نيوتن د

قوانينو سره سم تفسير كيدل ممكن شو نو بيا د الله تعالى په وجود باندې ايمان ته هيڅ اړتيا پاتې نه شوه<sup>(۱)</sup>.

په دې توگه دا ويلي شو چې د اولسمې پېړۍ د نورو فلسفيانو د افكارو ترڅنگ د نيوتن دې نظريې په وروستيو پېړيو يعنې اتلسمه او نوولسمه پېړۍ كې د اروپا د لرليد د تشكيل په اړه ډيرې خطرناكې پايلې درلودې، همدا نظريه د (Naturalism) او د كائناتو په اړه د ماشيني نظريې، او بالاخره د بشپړ الحاد په لور لومړۍ گام او بنسټ ثابت شو، همدې نظريې عقلي مذهب تقويه كړ، او د اروپا د اوسني الحادي فكر بنسټ يې كېښود، دا ټول سره له دې چې پخپله نيوتن د الله تعالى د وجود قائل وه.

## د ډارون (۱۸۰۹-۱۸۸۲) نظريه او د هغې پايلې

د نيوتن نظريې خو د فلكياتو د حركت په اړه مادي نظريه وړاندې كړه نو اروپا - چې د كليسايي مسيحيت د استبداد او ظلم څخه په تنگ شوې وه، او اروپايان چې د هر ډول علمي پرمختگ سره د كليسا د بشپړې دښمنۍ له امله د كليسا او كليسايي دين څخه بيزاره شوي و - دا يو فرصت وباله چې د مطلق دين سره يې د مخالفت وسيله وگرځوي،

---

(۱) مگر دوي دا له ياده وباسي چې دا قوانين چې انسان يې قطعي گڼي او دا نړۍ او كائنات د هغې په

بنسټ تفسيروي دا قوانين د الله جل جلاله څخه پرته چا په دې مادي نړۍ كې اېښي دي؟.

بلکې د الله د وجود څخه د انکار فرصت يې وېولي، او ووايي چې له دې مخکې خلکو د الله په وجود ځکه ايمان درلود چې د افلاکو او سياراتو حرکت يې د الله د وجود څخه پرته نشو تفسیر کولی، مگر اوس دا د نيوتن د قوانينو په نتيجه کې ممکن شوه نو له دې امله د الله په وجود باندې ايمان لرلو ته اړتيا پاتې نه شوه، او په دې توگه دا د الحاد په لور يو لوی گام وگرځيده.

د دې ترڅنگ چې کله ډارون (Charles Robert Darwin) د موجوداتو په اړه عموماً او د ژونديو ژوو په اړه په ځانگړې توگه خپله نظريه وړاندې کړه، دی - سره له دې چې دی نظريي هيڅ علمي بنسټ او اساس هم نه درلود - د اروپايانو هغه الحادي ذهني تونه دې ته وهڅول چې د بشپړ الحاد په لور يو بل گام هم اوچت کړي، د ډارون د ساينسي فرضيې<sup>(۱)</sup> لنډيز دا وه چې:

لومړی: ټول ژوندي موجودات په پرله پسې توگه د يو ارتقائي عمل (پرمختگ) څخه تيريږي، په داسې توگه چې ادنی په اعلى او اعلى د هغې څخه په اعلى بدليږي، او دا چې انسان د دې ارتقاء او پرمختگ وروستی شکل او منتهی ده<sup>(۲)</sup>.

---

(۱) د علم په ژبه کې فرضيه هغه افتراض ته ويل کيږي چې د نورو افتراضاتو په منځ کې خو راجح وي مگر تجربې او علمي دليل په اثبات نه وي رسولی.

(۲) خو دلته هر څوک دا پوښتنه مطرح کولی شي چې د ارتقاء عمل ولې په انسان پای ته رسيږي، ولې له دې څخه مخکې نه ځي؟.

دويم: د ژوو او حيواناتو د څه انواعو پاتې كيدل او د څه نورو له منځه تلل په حقيقت كې د هغې مقابلي او كشمكش نتيجه ده چې د بقاء او پايښت لپاره د دې انواعو ترمنځ موجود ده، او دا ځكه چې يوازې هغه انواع باقي پاتې كيږي چې له نورو څخه بهتر او په دې مقابله كې ځان د بقاء وړ ثابت كړي، او كوم ډول (نوع) حيوانات چې د بقاء لپاره هڅې نه كوي نو هغه ضعيف كيږي او په پايله كې له منځه ځي.

دريم: او د حيواناتو په جسم كې چې كوم غړی مهمل پاتې شي او كومه ټاكلی دنده ونه لري، هغه غړی هم ضعيف كيږي او په پای كې له منځه ځي، تر دې چې كله خو يې هيڅ اثار هم پاتې نه شي، او كله كله يې بيا يو څه اثار پاتې وي چې په هغې دلالت كوي.

دا په اصل كې د ژونديو حيواناتو په اړه د ډارون نظر وه بيا دا ټول مادي وجود ته تعميم كړی شو، او وويل شو چې دا ټول كائنات د غازي كتلي څخه د همدې طبيعي تطور او پرمختگ د قانون سره سم رامنځته شوي دي، دا كهكشانونه، ستوري، سيارات، بيا د تطور په نتيجه كې هغه مواد چې د ژوند صلاحيت په كې وه، بيا دا په نباتاتو بدل شول، او بيا يې د يو حجري حيوان شكل غوره كړ، او بيا ترې نور حيوانات رامنځته شول، او په دې توگه (تطور او ارتقاء) فرضيې د يو مذهب شكل غوره كړ<sup>(۱)</sup>.

۳

(۱) مگر عجيبه خبره خو دا ده چې كله يو ډول حيوانات ترقي وكړي بيا خو بايد د هغې نسل له منځه ولاړ شي او په دې نوي شكل باقي پاتې شي مگر د دارون د قانون سره سم بيزو هماغسې بيزو هم

د الحادي تصور پلويانو دا بې سره او پښو فرضيه د يوې علمي نظريې په حيث وړاندې كړه او دومره يې ترويج كړه چې ډير پوه خلك<sup>(۱)</sup> يې هم د تاثير لاندې راوړل، او موخه او هدف يې د اوه غچې د دې په بنسټ دوى د دې كائناتو خلقت توجيه كړى شي او دا ادعاء وكړى شي چې د كائناتو موجوديت انسان دې ته نه اړ كوي چې د الله په وجود دې ايمان ولري، او دا ځكه چې دا ټول كائنات - د دوى په اند - د طبيعي تطور د قانون سره سم د يو بسيط غاز د كتلې (غونډوسكي) نه پيدا شوى دى، په دې توگه چې دا بسيط غاز لومړى په مركبو غازونو بدل شو، بيا ترې كهكشانونه او سياري او ستوري جوړ شول<sup>(۲)</sup>، بيا ترې هغه مواد پيدا شول چې د ژوند صلاحيت يې درلود، او بيا ترې حيوانات راپيدا شول<sup>(۳)</sup>، په دې توگه دا نظريه د اوسنۍ زمانې د الحاد لپاره يو بنسټ وگرځيده.

پاتې ده او انسان هم ترې جوړ شوى دى!! او اوس خو لرغون پوهانو د داسې حشراتو جسمونه لاس ته راوړي دي چې په ډبرو كې ډبرې شوي دي يعنې په زرگونه كاله پرى تير شوي دي مگر د خپل موجوده حالت سره يوه ذره هم توپير نه لري، يعنې لرم په هماغه شكل لرم دى هيڅ بدلون پكې نشته او نه هيڅ ارتقاء پكې شته، له له دى امله ټول شواهد دا بى سر وپا فرضيه ردوي.

(۱) تر دې چې ددې فرضيې په نتيجه كې يو شمير مسلمانو علماو ددې څخه انكار وكړ چې آدم عليه السلام دې ابو البشر وي، او وې ويل چې د آدم عليه السلام څخه دمخه هم په نړۍ كې د انساني تهذيب او تمدن آثار ليدل شوي دي.

(۱) دا تقريبا د لاپلاس سحابي نظريه ده.

(۱) خو دا فكر نه كوي چې دا د كوم طبيعي قانون سره سم سرته ورسېدل، هغه كوم طبيعي قانون دى چې د يو جامد جسم څخه دى ذى روح موجود منځ ته راشي، كه داسې كوم قانون وجود ولري دا

سره له دې چې يو شمير ليکوالان په دې نظر دي چې ډارون د ذاتي تولد او تطور قائل نه وه بلکې په دې يې ايمان درلود چې په ماده کې الله تعالى دا ځانگړتيا او خاصيت اچولی دی چې هغه تطور کوي، اسماعيل مظهر په خپل کتاب ملقى السبيل فى مذهب النشوء والارتقاء کې د ډارون د کتاب (اصل الأنواع) څخه داسې ډير نقول راوړي دي چې پکې د الله په خالقيت ايمان ترې په څرگنده توگه واضح کيږي، د هغه کتاب د پنځلسم فصل څخه د ډارون د عبارت داسې ترجمه نقل کوي: (هناك مؤلفون من ذوي الشهرة و بعد الصيت مقنعون بالرأي القائل بأن الأنواع قد خلقت مستقلة، أما عقليتي فأكثر التثاما مع المضي فيما نعرف من القوانين والسنن التي بثها الخالق في المادة...) يعنى يو څه مشهور ليکوالان په دې قانع دي چې د حيواناتو مختلف ډولونه (انواع)

په جلا جلا شکل خلق شوي دي، مگر زما عقليت د هغه کشف کړی شوو قوانينو سره تر ټولو زيات اړخ لگوي چې خالق ذات<sup>(۱)</sup> په ماده کې ايښي دي... د دې او داسې نورو عبارتونو څخه دا څرگنديږي چې هغه پخپله د الله په وجود ايمان درلود او په مسيحيت باندې ټينگ وه او دا يو

قانون اوس ولې عمل نه کوي؟ فرضا که دا ټول کارونه په همدې شکل سرته رسيدلي هم وي نو دا خو نور هم د الله په قدرت دلالت کوي.

(۱) دلته ډارون د خالق ذات د وجود قائل دی، او دا مني چې دا د تطور قانون - چې د هغې عقل ورسره ډير اړخ لگوي - هم په ماده کې الله تعالى ايښی دی.

شمير خلک دا راجح هم گڼي او دا ځکه چې هغه د (لاهوټي زده کړو) لرونکی وه .

مگر يوسف کرم وايي: چې ډارون په پيل کې د الله په وجود ايمان درلود بيا ورو ورو پکې بدلون او تطور رامنځته کيده تر دې چې په دې يې د افسوس اعلان کاوه چې د عامه خلکو له ويرې يې د خلق او خالق الفاظ استعمال کړي دي، بيا له دې وروسته (لا أدري) مذهب ته ورسیده، چې نه د الله په قدرت او عنايت قائل وه او نه يې د تصادف خبره کوله، او اخيري خبره يې دا وه: چې دا مسأله د انساني عقل له دائرې څخه بيرون ده، مگر انسان دا کولی شي چې خپل فرض اداء کړي<sup>(۱)</sup>.

۸

د ډارون اصل مذهب او رايې چې هر څه وي، خو دا يو حقيقت دی چې د نيوتن او ډارون د نظرياتو په نتيجه کې - سره له دې چې نيوتن خو په قطعي توگه د الله په وجود پوخ ايمان درلود او د ډارون په اړه هم همدا ويل کيږي چې د الله په وجود يې ايمان درلود - په اروپا کې د الحاد لپاره لاره هواره شوه، او يو شمير ملحدينو دا دواړه نظريات د دې لپاره استعمال کړل چې د عليت د قانون په بنسټ چې د الله په وجود

(۱) ددې لپاره وگوره تاريخ الفلسفة الحديثة د يوسف کرم ص ۳۵۴-۳۵۵.







# خلورم فصل

## اروپا د الحاد پہ غیر کی

### پریوتہ

## په اتلسمه پيړۍ کې د (تنوير) د مرحلې دوهم

### پيل

په اولسمه پيړۍ کې د ديكارت عقلاني فلسفې - سره له دې چې هغې د الله د وجود او وحى ته احترام درلود - خپلې اغيزې درلودې، د ديكارت ليكنو د كليسا ميتافيزيك (ما وراء طبيعي فلسفې) ته ضربه وركړه، مگر په اتلسمه پيړۍ کې د ديكارت عقلاني فلسفي اتجاه د جون لاک په تجربوي اتجاه بدله شوه، نو تجربې د عقل ځاى ونيوه، چې په نتيجه کې (كوندياڪ) Condillac او لا مټري (La Mettrie) چې د ماشيني انسان (Machine man) په نوم كتاب يې ليكلى، همدا راز بفون (Buffon) چې د طبيعي تاريخ (Natural History) په نوم يې په ۳۶ مجلدو کې يوه موسوعه ليكلې، او ريمور (Reaumur) او لاپلاس (Laplace) او داسې نور ساينس پوهان او فلسفيان را پيدا شول چې د هغوى د كوښښونو په نتيجه کې د تنوير (روشنگرۍ) فلسفه را پيدا شوه، او عقل په يو تجربوي عقل<sup>(۱)</sup> بدل شو، او د دې ترڅنگ يو بل بت چې د (طبيعت) په نوم ياد شو را پيدا شو، له همدې امله دا مقوله مشهوره ده چې د اتلسمې پيړۍ فلسفې د ديكارت د عقلاني مذهب څخه استفاده وكړه بلكې په دې کې يې دومره مبالغه وكړه چې د كليسا يې دين لپاره د

(۱) چې وروسته يې د ابزاري عقل بڼه غوره كړه.

ديکارت په فلسفه کې چې کومه نرمه گوښه موجوده وه هغه هم له منځه ولاړه او په ډيره برېښه توگه يې په کليسا يي دين بريدونه پيل کړل، په همدې پيړۍ کې څرنگه چې د کليسا پر ضد پيل شوی علمي او عقلاني خوځښت داسې مرحلې ته رسيدلې وه چې نور يې هدف يوازې د کليسا د استبداد څخه د خلکو ژغورل نه ؤ بلکه د دې ترڅنگ يې غوښتل د ديني او کليسا يي مرجعياتو پر ځای بايد داسې مرجعيات ايجاد کړي شي چې د مطلق دين څخه په عامه توگه او د کليسا د دين څخه په ځانگړي توگه خلکو ته بدیل مهيا کړي، له دې امله د دې زمانې فلسفيانو د دې بدیل په توگه لاندې دوه مرجعيات معرفي کړي:

لومړی: عقل بلکه تجربوي عقل

دوهم: طبيعت

همدا دواړه د دې عصر د نوو خدايانو په حيث معرفي کړای شول، تر څو د مطلق دين او په ځانگړي توگه د کليسا يي دين د پرېښودلو په نتيجه کې د مرجعيت په اړه رامنځته شوې خلا ډکه کړي، او په دې توگه د غربي نړۍ لپاره په بشپړه توگه د الحاد په لمن کې د پرېوتو زمينه برابره شوه، په دې اړه (سول) وايي: "صار لزما على الذين نبذوا الايمان بالله كلية أن يبحثوا عن بدیل لذلك ووجدوه في الطبيعة" ( هغه خلکو چې په بشپړه توگه يې پر الله تعالى باندې ايمان پرېښوده

چې بايد د بدیل په تلاش کې شي او هغوی دا بدیل د طبیعت په شکل کې ومونده.

دلته نور هر څه د تجربوي عقل په تله تلل کیدل پیل شول، یوازې هغه څه د منلو وړ ؤ چې تجربوي عقل به منل، او هره هغه عقیده چې د علم (ساینس) او عقل سره په ټکر کې واقع وه، او یا د علمي (ساینسي او تجربوي) منهج له لارې د اثبات قابل نه ؤ هغه خلکو ته د منلو وړ پاتې نه شوه، له همدې امله د تثلیث عقیده او د بشریت د گناه د فدیې په شکل د حضرت عیسی علیه السلام په دار باندې راځړول، رهبانیت ... همدا راز ټول معجزات خرافات وبلل شول، او د دې پر ځای چې د اروپا خلک درست دین ته مخه کړي د الحاد خوا ته ولاړل، او دا ځکه چې د کلیسا واکمنانو او مستشرقینو د صحیح دین (اسلام) پر ضد - چې هیڅ هغه شیانو په کښې وجود نه لري چې د هغې له امله د عقل خاوندان د کلیسا پر ضد را پاڅیدلي ؤ - داسې منفي تبلیغات کړي ؤ چې خلک یې ترې خوابدي کړي ؤ، له بله پلوه هغه خلکو چې د کلیسایي دین پر ضد را پاڅیدلي ؤ هغوی ټولو ادیانو ته د کلیسایي محرف دین په سترگه کتل، او تصور یې دا وه چې ټول ادیان په جوهر کې سره مشترک او ګډ دي، حال دا چې دا قضاوت په بشپړه توګه غلط او ناسم وه، او دا ځکه چې د کلیسا دین په انساني تصوراتو<sup>(۱)</sup> په بنسټ ولاړ دین وه، او اسلام د

---

(۱) چې هم په کې استبداد وه، هم پکې انسان د انسان غلام وه، او هم د علم او معرفت سره دښمني، او د خرافاتو څخه هم ډک وه چې دا ټول هغه صفونه دي چې په اسلام کې ددی نوم او نښان هم نشته بلکه اسلام ددی د له منځه وړلو لپاره رالېږل شوی دی.

الهي وحی په بنسټ ولاړ دين دی، خو څرنگه چې اروپايان د تجربوي او ساينسي منهج د کاميابيو په نتيجه کې د داسې غلط فهمۍ ښکار شوي و چې هر هغه څه چې د تجربوي ساينسي منهج او علمي تگلاری په بنسټ ثابت نه شي هغه ورته د منلو وړ نه دي، چې دا پخپله د مادي فلسفو د ډيرو ناوړه اغيزو له جملې څخه يوه اغيزه وه، له همدې امله يې د عقيدو په معقوليت ترکيز نه کولو بلکې د تجربوي منهج په اساس او بنسټ به يې تللې، او د عقائد ردول او نه منل ددې تعامل يوه طبعي نتيجه وه ځکه چې کوم عقائد چې مادي نه وي هغه خو په عقلاني منهج ثابتيدلی شي مگر په هيڅ ډول د تجربوي علمي منهج او تگلاری تابع گرځول يې ممکن نه دي.

د دې پېړۍ فلسفيانو او ساينس پوهانو د کليسا د دين او هغه الحادی دين چې دوی عقل او طبيعت د هغې دين د خدايانو په څير خلکو ته وروپيژندل ترمنځ مقايسه کوله چې کوم دين د منلو وړ دی، دوی به دا مقايسه داسې کوله:

د کليسا يي دين خداي حاکم او ظالم دی ځکه نو ټول بشریت ته يوازې له دې امله سزا ورکوي چې د دوی پلار او لومړی انسان (حضرت ادم عليه السلام) د هغه (الله تعالی) د باغ (جنت) څخه ميوه خوړلې وه، او د همدې لپاره يې خپل زوی (د کليسا د عقيدې سره سم) هم په دار کړ، تر څو د دې گناه کفار ه اداء کړي.

د کليسا يي دين خدای يو تنگ نظری خدای دی ځکه چې انسانانو باندې يې داسې قيود ايښي دي چې انسانان يې سرته هم نشي رسولی، د بيلگې په توگه رهبانيت<sup>۱</sup> په دنيا کې خپلو نمايندگانو ته (د کليسا د عقيدې سره سم د کليسا کشيشان د خدای نمايندگان دي) په ډير ذلت د خلکو تابع گرځول چې په هره توگه يې استغلال کولی شي.

د دې برعکس د طبيعت خدای پراخه سينه لري، نه کوم عبادتځای لري، نه کومه کليسا، نه په انسان کومه پابندی لگوي، او نه يې څوک نمايندگان او کشيشان شته چې خلک غلامان کړي، بالعکس له انسان څخه دا غواړي چې د يوه طبيعي انسان په توگه ژوند وکړي، او خپلې طبيعي غوښتنې په بشپړې ازادۍ او صراحت سره ترسره کوي!.

همدا راز دا دين نه کوم اسرار لري، د (روسو، ولتير، او ديدرو) په څير خلک د دې نمايندگي کوي، او ددوی ليکلي کتابونه لکه (العقد الاجتماعي) (دائرة المعارف) او (روح القوانين) د دې دين دساتير دي.

د جاذبيت طبيعي قانون، او د نيوتن د حرکت قوانين دا کائنات د يو مترابط او منظم عالم په حيث وړاندې کوي، همدا راز طبيعت د بشريت لپاره داسې طبيعي قانون ټاکلي دي چې د انسان لپاره بشپړ سعادت تأمينوي، او دا انساني نظامونه او اديان دي چې دا قانون يې بې

---

(۱) چې انسان بايد د هر ډول دنيوي لذتونو څخه ځان لرې وساتي، او هر څومره چې چټل او په بد حالت کې وي هومره به الله ته نږدې وي.



رنگه کړی او له منځه یې وړی چې په نتیجه کې یې انسان د شقاوت کندی ته پرې وتی و<sup>۱</sup>، په دې توګه طبیعي تالیه یا د طبیعي دین خوریدلو ته لاره هواره شوه، طبیعي تالیه یا طبیعي دین څه شی دی؟

## لومړۍ: د الحاد لومړی پړاو یا (Deism)

طبیعي دین (ربوبیت<sup>۲</sup>) هم په حقیقت کې د هغه دیني او مذهبي تسلط پر ضد یو عکس العمل وه چې کلیسا به ترې په منځنیو پیړیو کې د خلکو پر ضد کار اخیسته، د طبیعي تالیه یا طبیعي دین مفهوم<sup>۳</sup> دا دی چې کله په علمي لحاظ (په ځانګړې توګه د نیوټن د حرکت د قوانینو او د دوی په زعم د ډارون د نشأت او ارتقاء د فرضیې په رامنځته کیدلو سره) د دې کائناتو تفسیر ممکن شو نو د یو شمیر فلسفيانو له نظره د دې اړتیا پاتې نشوه چې د کائناتو د تفسیر او یا هم د هغه څه د تفسیر لپاره چې پخوا به یې خلک په اسبابو نه پوهیدل په معجزاتو او خارق العاده کارونو اعتماد وکړي شي، ځکه ددوی له نظره د

(۱) که له دوي څخه اوس څوک دا پوښتنه وکړي چې ایا دی نوي دین (د طبیعت دین) د انسان لپاره هغه سعادت ترلاسه کړ چې په هغه وخت کې دعوه درلوده؟ نو د اوسني زمانې د ټولنپوهانو په ژبه حتمي ځواب دا وي چې هیڅکله هم نه، که په مادي لحاظ بشریت ډیر پرمختګ کړی دی خو په همدې پرمخ تللو ټولنو کې د بشریت د سعادت او نیک بختۍ وسایل مهیا نه دي.

(۲) په دې وجه ورته (ربوبیت) یا (الهي دین) هم ویل کیږي چې یواځې په ربوبیت یا د الله په موجودیت ایمان لري او نور په هیڅ دیني عقایدو باندې ایمان نه لري، او ځان په ژوند کې آزاد ګڼي چې د خپل ځان لپاره قانون وټاکي.

(۳) ددې لپاره وګوره: المعجم الفلسفید جمیل صلیبا ج ۱ ص ۲۳۱ د التالیه د اصطلاح لاندې.

طبيعت قوانين حتمي دي، او په دې قوانينو کې تغيير ناممکن دی نو له  
 ۷ دی امله د عادت<sup>(۱)</sup> خلاف هم ناممکن دی او خارق العادت شيان  
 هيڅکله هم نشي واقع کيدلی.

څرنگه چې ددوی له نظره خارق العاده کار او معجزه په حقيقت  
 کې د هغه ټولو اديانو اصل او اساس دی چې په نړۍ کې موجود دي  
 ځکه دوی د معجزې په ذريعه نبوت ثابتوي او د نبوت په ذريعه وحي او  
 بيا په دې توگه د الله تعالی وجود ثابتوي، نو چونکه ددوی له نظره د  
 طبيعت د قوانينو د اکتشاف په نتيجه کې د معجزاتو امکان له منځه ولاړ  
 نو له دی امله هر هغه څه چې په وحي بناء دي هغه هم بايد له منځه  
 ولاړ شي، چې هغه د نبوت، مقدسو کتابونو عباداتو او د هر هغه څه نه  
 عبارت دي چې په دې وحي کې راغلي دي.

همدا راز څرنگه چې مسيحي دين او د دې مقدس کتاب په  
 داسې څه باندې مشتمل وه چې په هغه عصر کې - چې د عقلانيت او  
 تنوير عصر بلل کيږي - په هيڅ ډول د خلکو لپاره د منلو وړ نه ؤ د بيلگې  
 په توگه د تثليث (د درې گونو خدايانو) عقیده، د حضرت عیسی عليه  
 السلام د الوهيت عقیده او همدا راز د هغه ټولو مشکلاتو سره چې په  
 مقدس کتاب کې موجود دي، د دې کتاب په عصمت او تقدس باندې  
 ايمان درلودل، دا او داسې نورې هغه ټولې عقيدې او د دې ټولو ترڅنگ  
 چونکه د دوی له نظره د الله په وجود باندې ايمان درلودل هم ضروري او

(۱) د عادت څخه مراد دلته د طبيعي قوانينو هغه طبيعي روند دی چې په عادي توگه جريان لري.

اړين ؤ، نو له دې امله د دوی له نظره بايد خلک په داسې يو دين باندې ايمان راوړي چې هغه کې د خداى وجود د وحى او خارق العاده کارونو او معجزاتو پر ځاى يوازې په طبيعي دلايلو اثبات شوى وي، او په هغې کې نه د معجزاتو او خارق العاده کارونو تصور وي، او نه د نبوت او ديني نصوصو او نه دين په نوم کوم بل تسلط او نه په کې د رجال دين تصوروي، نه د هغه عقايدو تصور وي چې د عقل په تله برابرې نه وي، او حتى چې په کې په دې کائناتو کې د الله د تدبير او ارادې د مداخلت وجود هم نه وي، داسې يو دين دوى طبيعي دين يا (Deism) وباله.

په دې توگه د طبيعي دين منونکي د يو داسې خداى وجود خو مني چې هغه د خير، حکمت او صلاح په صفتونو متصف دى، خو په عين وخت کې د اسمان څخه د نازل شوي دين څخه انکار کوي، او تصور يې دا دى چې کله الله تعالى د کائناتو د خلقت او پيدا کولو څخه فارغ شو، نو نور يې د کائناتو په چارو کې له مداخلې څخه لاس واخيست، او پرې يې بنودل چې د هغه طبيعي قوانينو د غوښتنو سره سم حرکت وکړي چې هيڅ بدلون پکې نشي راتلاى.

يو انگريز مفکر (Leslie Stephen) په خپل کتاب (په اتلسمه پيړۍ کې انگريزي فکر) کې وايي چې طبيعي دين دوه ډوله عقايد لري: لومړى هغه عقايد چې دوى يې په ثبوت ايمان لري: هغه دا درې دي:

۱. د الله تعالى په وجود ايمان او دا چې هغه خالق دى.

۲. دا چې همدې الله انسان ته عقل ورکړی چې د هغې په ذریعه انسان خپل ټول کارونه سرته رسولی شي، او د خپل ژوند ټول معاملات پر مخ وړلی شي نو له دې امله داسې کوم قانون ته اړتیا نشته چې په وحی باندې بناء وي.

۳. دا چې الله تعالی د انسان څخه د دې غوښتنه لري چې د ښو اخلاقو سره چلند وکړي.

د آخرت په اړه د طبیعي دین د منونکو تصورات مختلف دي، یو شمیر عقیده لري چې آخرت شته او هلته به حساب او کتاب وي، نور بیا دا عقیده لري چې آخرت نشته او ثواب او عقاب په همدې ژوند کې سرته رسیږي.

دوهم هغه عقاید چې باید نفی کړی شي: په دې اړه اکثریت په دې نظر دي چې نبوت او معجزات د منلو وړ نه دي، مگر بیا هم ځان مسیحي گڼي، او تصور یې دا دی چې حقیقي مسیحیت د غامضو او مبهمو عقایدو څخه پاک دی، په خرق عادت ایمان نه لري، او نه د تثلیث عقیده مني او نه هم په نبوت ایمان لري، همدا راز د طبیعي دین یو شمیر اتباع حضرت عیسی علیه السلام د یو صالح انسان او نیکو اخلاقو ښوونکي په حیث خو مني مگر په قطعي توگه دا ردوي چې په هغه کې دې د الوهیت کوم صفت وي، د دوی له جملې څخه یو د امریکا دریم رئیس جمهور توماس جیفرسون (Thomas Jefferson) هم وه چې د

جيفرسون بايبل يې ليکلی دی، په هغه کې يې د مقدس کتاب څخه هغه ټول مباحث ايستلي دي چې د نبوت او معجزاتو سره يې اړه درلوده.

س. کلارک په خپل کتاب (د الله د صفتونو وضاحت) چې په کال ۱۷۰۶م کې يې ليکلی دی د دې طبيعي دين لاندې څلور ډولونه يا دوی:

لومړی: د دې نظر منونکي وايي چې الله تعالى دا کائنات پيدا کړل، بيا يې دا غوره وگڼله چې د دې کائناتو په چارو کې هيڅ ډول لاس وهنه ونه کړي.

دوهم ډول: د الله د موجوديت ترڅنگ د الله په عنايت او اهتمام هم ايمان لري، او په کائناتو کې د يو نظام په موجوديت هم قائل دی، مگر دا نظام يو مادي نظام بولي، او روحي او اخلاقي نظام باندې نه دی قائل.

درېم ډول: د دې ډول دين منونکي د الله په څه ځانگړو صفاتو ايمان لري مگر د آخرت په ورځ ايمان نه لري.

څلورم ډول: هغه خلک دي چې د طبيعي دين په حقايقو د ايمان لرلو سره د آخرت په ژوند هم ايمان لري مگر عين وخت کې د وحی څخه انکار کوي<sup>(۱)</sup>. دا اختلافات ددی ښکارندوی دي چې کله انسان دين د خپلو غوښتنو تابع کړ بيا په هيڅ شي باندې د هغوي اتفاق راتلل گران

---

(۱) الالحاد فی الغرب ص ۱۱۴.

کار دی، خو که په لنډه توګه د دی دین خلاصه او لنډیز بیانول وغواړو نو وبه وایو چې دا یو داسی دین دی چې منونکی یې د الله په وجود خو ایمان لري مګر وحی او هر هغه څه چې د انسان څخه په ژوند کې څه التزامات غواړي د هغی څخه انکار وکړي، ترڅو د ژوند په چارو کې فیصله یواځی د خپل عقل او نفسي خواهشاتو په بنسټ وکړی شي، همدی ته عملي الحاد ویل کیږي او همدا د سیکولریزم عملي نتیجه هم ده.

دا دین دوی له یوې خوا د تقلیدي تدین او تألیه په مقابل کې اختیار کړ او له بلې خوا یې د الحاد په مقابل کې هم اختیار کړ، مګر په حقیقت کې دا

ډول تدین د غربي فکر او تمدن له پلوه د بشپړ الحاد په لور په خپل سفر کې یو تم ځای وه، او په حقیقت کې دا د هغه بشپړ الحاد یو ابتدائي شکل وه، او دا ځکه چې د ټولو منزلو ادیانو بنسټ په وحی، مقدسو نصوصو، نبوت، او په غیبیاتو باندې په ایمان ایښی دی، او دا ټول د معجزاتو سره نیغ په نیغه تړلي دي، کله چې څوک له دې شیانو نه انکار وکړي نو د داسې اله په موجودیت ایمان راوړل هیڅ معنی نه لري چې هغه په کائناتو کې د هر ډول تصرف او ارادې څخه عاجز وي، او یوازې د علة العلل په حیث ومنل شي!! هغه کوم قانون ونه لري چې دنیا د هغی سره سمه اداره شي، کوم شریعت ونه لري چې خلک خپل ژوند د هغی سره سم برابر کړي، داسی خدای نو څه معنی لري؟ له دی امله پوهان دا د هغه تجربوي عقلانیت نتیجه بولي چې د تیرو پیړیو د فلسفیانو د

افکارو په پایله کې رامنځته شو او غوښتل یې چې دا نړۍ باید انسان د خپل عقل او تجربې مطابق اداره کړي، که په دې کې په داسې کوم اله او خدای باندې ایمان هم څوک ولري چې د انسان د ژوند سره یې کار نه وي نو کوم باک پکې نشته!

د اروپا فکري قیادتونو چې د کلیسا د ظلم او د علمي پرمختګونو او د کلیسایي دین، او مدرسي فلسفې په مقابل کې د علم د کامیابو او لاس ته راوړنو په نتیجه کې د دین څخه بیزاره شوي و، او د دین د تسلط څخه د ځان د ژغورلو لپاره او د الحاد په لور د مؤثر ګام د اوچتولو لپاره د طبیعي دین په لور یې پناه یوړه، دوی د مسیحیت او د هغه مقدس کتاب د نقد لاندې ونيوه، او د همدې نقد په نتیجه کې یې دا دین ایجاد کړ، په دې کې ډیر مؤثر شخصیتونه شامل و.

دلومړي ځل لپاره د دې دین د ایجاد هلې ځلې هربرت چربري (Herbert Churbery) ۱۶۴۸م کې پیل کړې، هدف یې دا وه چې یو داسې طبیعي دین ایجاد کړي چې په طبیعي توګه یې انساني عقل ثابتوي، او دا کار یې د دې لپاره کاوه چې خلک د تقلیدي دین څخه وژغوري هغه دین چې د هغه بنسټ د تسلط په اساس ایښودل شوي دي، د هربرت د رایې سره سم دین یوازې هغه څه بلل کېږي چې ټول خلک یې په اتفاق سره تعلیماتو ته غاړه کېږدي او ویې مني، او په دې کې به د حق معیار یوازې هغه څه وي چې ټول بیلا بیل ادیان پرې متفق دي او درست یې ګڼي، اوهغه څه چې په ټولو ادیانو کې مشترک دي یعنې ټول متدین خلک یې مني او تسلیموي یې هغه دا څو اصول دي، چې مهم یې د الله د وجود عقیده، د هغې د عبادت وجوب او اړتیا،

او د آخرت د جزاء او سزاء او ثواب او عقاب تصور، او د گناه په وخت د توبې او جزاء قبول او داسې نور... شيان دي.

همدا راز سپينوزا (۱۶۳۲-۱۶۷۷م) دا دين تبني او خپل کړ، او ويل به يې: موږ په پيغمبرانو باندې ايمان راوړلو لپاره اړ کيږو چې د وحی روح او اصل هدف ته ورسېږو، او د وحی اصلي غرض او هدف د الله تعالی سره ريښتیني محبت، د خلکو سره مينه او د نيکي کارونه کول دي، مگر بيا د الله صفات چې د هغې په اساس ورسره محبت کيږي، او د نيکي کارونه (خير) هغه پخپله اسپنوزا ټاکي يعنې نبي او پيغمبر ته اړتيا نه پاتې کيږي، که يوازې د اسپنوزا د کتاب رساله في اللاهوت والسياسة هغه دوه فصلونه چې د نبوت او معجزاتو<sup>(۱)</sup> په اړه سپينوزا ليکلي دي، وکتل شي نو طبيعي دين ته به د هغې څرگند ميلان واضح شي.

بيا وروسته د طبيعي دين (Deism) په اړه جون لوک خپلو څيړنو ته دوام ورکړ، هغه خو د يو اله وجود مانه، خو ويل يې چې انسان پخپله د خدای تصور د هغه صفاتو څخه چې د هغه په نزد د کمال صفتونه دي جوړ کړي دی او هغه يې لوی کړی او خدای ته يې د هغه نسبت کړی دی، هدف يې دا وه چې دا کوم فطري تصور نه دی، نو ځکه يې د دې څخه انکار کاوه چې ټول خلک دې د الله په اړه په تصور کې سره متفق وي او يا دې د هغې د عبادت په تصور کې سره يو شاته وي، او دا ځکه چې جان لاک اصلاً د داسې فطري تصوراتو د وجود څخه انکار کاوه چې

---

(۱) د سپينوزا د کتاب رساله في اللاهوت والسياسة دويم او شپږم فصل، ترجمه د. حسن خفي، طبع دار التنوير للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت، لومړی طبع کال ۲۰۰۵م، مراجعه او تقديم د. فؤاد زکريا.



ټول خلک دې پرې متفق وي، او دا دې په فطري توگه راپيدا شوي وي او د تجربې په پايله کې دې منځته نه وي راغلي لکه دیکارت چې وايي، لوک د طبيعي مذهب څخه داسې تعبير کوي: کله چې الله تعالی موږ ته د معرفت او فهم داسې طبيعي وسائل را په برخه کړل چې هغه د هر څه نه زيات يقيني دي نو اصلا وحی ته نه کومه اړتيا شته او نه کومه گټه لري<sup>(۱)</sup>.

بيا وروسته تولند (Toland) ۱۷۲۱م او تندال هڅه وکړه چې دا دين په يو نوي بنسټ ودروي، او دغه نتيجه يې د مسيحيت او کليسايي تعليماتو د نقد په نتيجه کې ترلاسه کړه، دوی په بشپړه توگه له وحی او اسماني اديانو څخه انکار وکړ، او د کائناتو حرکت يې په بشپړه توگه په ماشيني توگه تفسيراوه (يعنې په دې معنی چې په دې حرکت کې د خدای هيڅ دخل نشته او دا يوازې د ماشين په حيث د سبب او مسبب د قانون سره سم حرکت کوي) او له دې به يې انکارکوه چې الله دې د دې کائناتو په اداره او د انجام په تعيين کې کوم رول ولري، په دی توگه يې د تدین بنسټ هم ونړوه، دی دين بيا وروسته د يو عمومي خوځښت بڼه غوره کړه<sup>(۲)</sup>، يو د هغه کسانو څخه چې په اتلسمه پيړۍ کې يې<sup>(۳)</sup> د کليسايي دين پر ضد طبيعي دين خپراوه هم ولتير وه، ولتير (Voltaire)

(۱) تکوين العقل الحديث، راندال، ص: ۴۴۰.

(۲) د طبيعي تالیه د تاريخي اړخونو لپاره وگورئ: د (O. Kulpe) کتاب (Introduction to Phelosophy) عربي ته ترجمه او تعليق پرې دکتور ابو العلا عفيفي کړی دی په عربي کې يې عنوان دی (المدخل الى الفلسفة) کال ۱۹۴۲م.

يو فرانسوي فيلسوف وه چې د دې اړتيا يې محسوسوله چې بايد خلک د الله په وجود ايمان ولري، دا عقیده يې د دلايلو په بنسټ نه درلوده، بلکه دا يې ټولنيز ضرورت اود ټولنې اړتيا بلله، او ويل به يې: "إِذَا لَمْ يَكُنِ اللَّهُ موجوداً لوجب اختراعه!" که الله وجود هم ونه لري نو موږ يې بايد را ايجاد کړو، او يا به يې ويل: "يجب أن نؤمن بالله حتى تكون زوجتي أكثر وفاء لي وخادمي اقل لصوصية!"<sup>(۱)</sup> دا پکار ده چې موږ په الله باندې ايمان ولرو ترڅو زما ښځه ماته زياته وفاداره واوسي، او زما خادم له ما څخه لږه غلا وکړي<sup>(۲)</sup>، هدف يې دا دی چې کله څوک دا ډول عقیده ولري نو هلته يو داخلي او عقيدوي محاسبه ايجادیږي، ځکه هغه انسان بيا د الله تعالی د حساب او کتاب څخه ویريږي، مگر دا ډول ناقصه عقیده هيڅکله هم هغه داخلي باعث نشي تقويه کولی چې په هغی کی د آخرت په حساب او کتاب او د ښه او بد بشپړ تصور وجود ونه لري، او په طبيعي دين کی دا شيان وجود نه لري، دا يواځې په حق او درست دين کی وجود لري، خو دا پخپله د طبيعي دين منونکی و.

د دې ترڅنگ ولتير د کليسا يي دين او د هغه د تعصباتو او خرافاتو پر ضد سخته مبارزه کوله او د هغه ظلمونو سره يې چې د کليسا لخوا په خلکو کيدل ډير شديد مخالفت درلود، چې په دې اړه د (جان لاک) او بولنگبروک (Bolingbroke) څخه متأثر وه، ولتير د کليسا يي

(۱) قصة النزاع بين الدين والفلسفة ص ۱۸۱.

(۲) هدف يې دا دی چې په الله باندې ايمان انسان په اخلاقي لحاظ منضبط ساتي.

دين نقد تقريبا د اتلسمې پېړۍ په منځ کې پيل کړ، او لومړۍ حمله يې په کليسا يي دين باندې هغه کتاب وه چې د (تعصب مقبره) يې ونوموه، چې په کال ۱۷۳۶م کې يې وليکه ليکن د نشر فرصت ورته په ۱۷۶۷م کې برابر شو، د دې وړوکي کتاب په مقدمه کې وايي: څوک چې کوم دين د سوچ او فکر څخه پرته مني - لکه دعامو خلکو اکثريت - هغه د هغه غوايي په خير دی چې ظلم ته تسليمېږي او بيا يې په خپله خوښه په ځان باروي، بيا يې هغه تناقضات چې په انجيل، د مسيحيت په رامنځته کيدو او د کليسا په تاريخ کې وجود لري، ذکر کړي او د دې تاريخ په اړه وايي: هر عاقل انسان بايد د مسيحيت د منلو څخه و وېرېږي او هغه انسان به ړوند وي چې (طبيعي دين) چې ډير بسيط دين دی او ټول خلک يې مني، داسې دين باندې داسې يوې متناقضۍ، خونخوارې عقيدې ته ترجيح ورکړي چې جلادان يې حمايت کوي او شا او خوا يې يو څو بدمعاش فرصت طلبان راټول شوي دي، هغه عقیده چې يوازې هغه خلک يې مني چې د دې څخه قوت او دولت لاس ته راوړي، داسې يوه عقیده چې د نړۍ ډير لږ خلک يې مني.

دا طبيعي دين په اتلسمه پېړۍ کې په انگلستان، هالند، فرانس، او المان کې ډير زيات خپور شو، او ډير زيات پلويان يې پيدا کړل، د بيلگې په توگه د (London Corresponding Society) چې يوه فکري اجتماعي ټولنه وه هغې دا دين خپل کړ، او ډير داسې کتابونه يې نشر کړل چې په نصرانيت پورې به يې استهزاء کوله او دا تاليفي او طبيعي دين به يې ثابتوه، د دې جملې څخه دا لاندې کتابونه د يادولو وړ دي،

The Age of Reason) د توماس (Thomas Paine) ليکنه، او (The System of Nature or, the Laws of the Moral and Physical World) د (ميربودو) ليکنه، او (Ruins of Empires) د (امپراطوريو کنډوالی) د (Volney) ليکنه، همدا راز (د طبيعي مذهب بنیاست) او (د اخلاقياتو قاموس) همدا راز (طبيعي افکار د خارق عادت افکارو په مقابل کې) دا او داسې نور ډیر کتابونه یې نشر کړل چې په څرگنده توګه په دې دلالت کوي چې دې دین ډیر زیات پلویان درلودل<sup>۱</sup>، همدا راز په لندن کې یوه بله ټولنه وه چې په اتلسمه پېړۍ کې خورا زیاته مشهوره شوه او نوم یې (د ازادو او مخلصو څېړنو ټولنه) وه، د غړو شمیر یې په ۱۷۵۲م کال کې تقریبا ۳۰۰ تنو ته رسیده چې اکثریت مطلق یې د طبيعي تالیهي دین منونکي و.

په امریکا کې د طبيعي دین مشهور دعوتګر بنیامین فرانکلین (۱۷۰۶-۱۷۹۰م) وه، چې د مسیح د الوهیت څخه یې انکار کاوه، او دیني اخلاق یې په نفعي او پراګماتيکي توګه منل، او ځان به یې (د طبيعي دین) منونکی باله، د ځان لپاره یې ځانګړې عبادت او لمونځ ایجاد کړ چې د مسیحیت د عبادت او لمانځه سره یې توپیر درلود<sup>۲</sup>، په دې توګه دا دین چې د الحاد په لور یو بنسټیز ګام وه په ټوله اروپا کې خپور شو، دې ته مو د الحاد په لور لومړی ګام ځکه ووايه چې په دې کې خو د الله د وجود څخه پرته نور هر ډول ما وراء الطبيعي وجود رد شوی

(۱) ددې لپاره وګوره: الالحاد فی الغرب ص ۱۶۱-۱۶۲ د رمسيس عوض ليکنه.

(۱) الالحاد فی الغرب رمسيس عوض ص ۱۸۷.

دی، په دې دین کې چا په فرښتو، انبیاوو، او وحی باندې ایمان نه درلود، د الله تصور هم بالکل یو غلط تصور وه چې یوازې باید هغه څه الله تعالی ته ثابت کړی شي چې د انسان عقل یې غوښتنه کوي، او داسې یو دین په حقیقت کې دین نه دی بلکې یو الحادي تصور دی.

## ددی برخی نتائج

د غربي فکر ددی اوږد تاریخي پس منظر او شالید د مطالعې څخه وروسته دا نتائج لاس ته راځي:

۱. اروپا له پیل څخه د داسې دین د تسلط لاندې راغله چې په انساني افکارو یې بنسټ ایښودل شوی وه.

۲. بیا وخت تربله د کلیسا مشرانو په هغې دین کې داسې بدلونونه راوستل چې هغوي یې د هر ډول واک واکداران کړل.

۳. ددی بې ساري واک څخه د کلیسا دیني مشرانو ناوړه گټه پورته کړه، او په ټولنه کې یې بې ساری اختناق او استبداد رامنځ ته کړ.

۴. دی هر اړخیز استبداد د هر ډول علمي او ساینسي پرمختګ مخه ونیوله، همدې ته په غرب کې (اصول گرایی) یا (Fundamentalism) وویل شو، چې له امله یې پوهان او علماء

او فلسفيان د بيلا بيلو لاملونو په نتيجه کې دې ته اړ شول چې د عکس العمل په حيث ددې استبداد پر ضد را ولاړ شي.

۵. په پيل کې دا عکس العمل انفرادي وه چې وروسته يې عام حالت غوره کړ، او خلکو د انتقالي مرحلې په توگه داسې يو دين ايجاد کړ چې د الله تعالی د وجود څخه صراحتاً انکار هم پکې نه وه خو د الله په وجود باندې ايمان په انساني ژوند کې کومه اغيزه هم نه درلوده دې ته طبيعي، يا ربوبي، يا الهي دين وويل شو، او مفهوم يې دا وه چې يواځې د الله په وجود باندې ايمان لري او نور په هيڅ شې باندې ايمان نه لري، لکه پيغمبران، وحي، آخرت... او له همدې امله په ژوند کې کومه اغيزه هم لري.

۶. په دې وخت کې غلطې دا وشوه چې پر ځای ددې چې د غربي تمدن مفکرينو دا عکس العمل د همدې تحريف شوي کليسا يې عقيدې په مقابل کې منحصر پاتې شي، دې عکس العمل يو عام حالت خپل کړ، او ټول اديان په کليسا باندې قياس کړي شول، او د اروپا خلکو د ټولو اديانو په مقابل کې هماغه دريځ غوره کړ چې د کليسا په مقابل کې يې غوره کړی وه.

۷. ددی نادرست قیاس او عکس العمل په نتیجه کی د اروپا په خلکو داسی تصورات حاکم شول چی هغه په بشپړه توگه الحادي تصورات ؤ، سره له دی چی یو زیات شمیر وگړي یې تر اوسه په مسیحیت د ایمان دعوه هم لري، مگر د هغی سره سره دوي په بشپړ عملي الحاد کی ژوند کوي، چی دا به موږ په دویمه برخه کی په تفصیل سره ولولو.

## دویم: په غربي نړۍ د بشپړ الحاد تسلط

کله چې د کلیسا او کلیسایي دین پر ضد قیام وشو، او د هغه د فکري او علمي استبداد څخه خلک خلاص شول، نو په پیل کې مفکرین او ساینس پوهان د الله تعالی په وجود قائل ؤ، او په بشپړه توگه مادي گرایان او ملحدین شوي نه ؤ لکه د نیوټن او داسې نورو ساینس پوهانو په اړه مو چې ولوستل، مگر کله چې د وخت په تیریدو سره علم (ساینس) ترقي وکړه، او په عین وخت کې د کلیسا او کلیسایي دین څخه خلک مایوس شول، او شدید نفرت یې ورسره پیدا شو، ځکه چې له یوې خوا د هغې بنسټیز عقائد د تجربوي علومو په رڼا کې غلط ثابت شول، او له بلې خوا د هغې فساد او فکري او علمي استبداد له حد څخه تیر شوی و، او په عین حال کې علم او ساینس په مادي اړخ کی دومره ترقي وکړه چې خلکو ته یې داسې اسانتیاوې برابرې کړې چې د کلیسا د واک لاندی یې چا تصور هم نشو کولی، د خلکو ژوند یې بدل کړ، د صحت په میدان کې یې

هغه څه انسان ته مهيا کړل چې له دې مخکې د دغه انسان په تصور کې هم نه راگرځيدل، د برق اختراع او د بيلا بيلو موخو لپاره د هغې او د انرژي د نورو مصادرو څخه استفاده يو بل داسې انقلاب وه چې د ساينس او تجربوي علم په نتيجه کې ورته انسان لاس رسى پيدا کړ.

## ددى مادي فلسفو عقیده او فکر

دا خو يې مادي نتايج ؤ، خو د دې ټولو سره سره کوم شى چې د تأمل وړ دى هغه دا دى چې د ساينسي او تجربوي علومو له لارې لاس ته راوړل شوي نتايج د دې لامل شول چې د عقيدې او نړيوال لرليد (جهان بينى) او نړۍ پيژندنې له پلوه غربي انسان ځان په همدې مادي دنيا کې منحصر وگرځاوه، او د دې دنيوي ژوند او له هغه څخه د اعظمي استفادې پرته بل هر هدف يې د پاملرنې له دايرې څخه بيرون کړ، ارزښتونه يې له پامه وغورځول، اخلاقيات او اصول هم د مادي گټې او تاوان تابع وگرځيدل، لنډه دا چې انسان په پايله کې د يو مادي توکي حيثيت غوره کړ، د نوي علم او ساينس د همدې اغيزې په نتيجه کې د غرب ماده پرست او ظاهر بينه پوهان ورو ورو د الحاد په لور وروښوويدل، او مادي او الحادي تگلاره يې خپله کړه، چې دا د هغې اوږدې مقابلې طبيعي پايله وه چې د علم (ساينس) او کليسايي دين ترمنځ واقع شوه.

د غرب په مقدراتو باندې د مسلطو مادي او الحادي فلسفو له نظره په الله باندې د عقيدې لرلو سبب او علت د انسانانو جهل او



ناپوهي وه، د دوی له نظره کله به چې انسان لدې څخه عاجز شو چې د موجوداتو او پدیدو د طبیعي اسبابو په رڼا کې تحلیل وکړي او سبب یې بیان کړي نو هغه به یې د همدې جهالت له امله الله ته منسوب کړي، په دې اړه اوجست کونت وایي: *"إن الإنسان إذا عجز عن تعليل ظاهرات الكون ومعرفة أسبابها الطبيعية عزأها إلى قوى شبيهة بقواه البشرية"* (۱) انسان چې کله د کوني پدیدو د تحلیل څخه عاجز شي، او د هغې طبیعي اسباب او لاملونه ونه پیژني نو داسې قوتونو ته یې نسبت کوي چې د دې بشري قواوو سره مشابهت ولري. دا یوازې د اوجست کونت خبره نه وه، بلکې دلته کونت تقریباً د ټولو معاصرو مادي فلسفي مدارسو ترجماني کوي، د همدې عقیدې په بنسټ په غرب کې ډیر فلسفي الحادي مذاهب ایجاد شول، او دا الحادي مذاهب په بیلا بیلو نومونو ونومول شول، مگر د ټولو تر شا یو لړ لید او یوه عقیده پرته وه او هغه دا چې دا مادي نړۍ نه په خپل پیدایښت او نه هم په استمرار کې کوم داسې ما وراء طبیعي قوت ته اړ ده چې ادیان یې خدای بولي، بلکې دا په طبیعي توګه د طبیعي قوانینو سره سمه منځ ته راغلی (۲) او د طبیعي قوانینو سره سمه چلیږي، له دې امله د الله په وجود باندې ایمان ته کومه اړتیا نشته، دوی دا هم وایي: چې د دې مادي نړۍ په اړه د معلوماتو یوازینی موخه دا ده چې موږ هغه وپیژنو او اعظمي ګټه ترې

(۱) وګوره ملق السبیل فی مذهب الشوء والارتقاء، اسماعیل مظهر ص ۶۸.

(۲) چې اکثره یې په دې عقیده دي چې د ډارون د نشأت او ارتقاء د خرافي نظریې سره سم پرې ژوندي موجودات منځته راغلي.

واخلو، او طبيعت او ماده د خپل ځان تابع وگرځوو، او هغه په داسې توگه بدله کړو چې د انسان د غوښتونو سره برابره شي.

د اوسني غربي تمدن همدا عقیده په ډيرو لنډو ټکو کې اوجست کونت (۱۷۹۸-۱۸۵۷) داسې بيانوي: "لن الاعتقاد في ذوات عاقلة أو إرادات عليا، لم يكن إلا تصورا نخفي وراءه جهلنا بالأسباب الطبيعية. أما الآن و كل المتعلمين من أبناء المدنية الحديثة يعتقدون بأن كل الحوادث العالمية والظواهرات الطبيعية لا بد من أن تعود إلى سبب طبيعي، وأنه من المستطاع تحليلها تحليلًا علميًا مبناه العلم الطبيعي، فلم يبق ثمة من فراغ يسده الاعتقاد في وجود الله، ولم يبق من سبب يسوقنا إلى الإيمان به" <sup>(۱)</sup> په عقل لرونکو ذواتو، او عليا ارادو (يعني د الوهيت په عقيدې) عقیده په حقيقت کې يوازې داسې تصورات

و چې د هغې ترشا موږ د طبيعي اسبابو څخه خپله ناپوهي او جهالت پټاوه (يعني د کومې حادثې او دکومې پديدې طبيعي علت او سبب به چې راته معلوم نه شو هغه به مو ما وراء الطبيعي موجود يعني الله ته منسوبوه) مگر اوس د نوي تمدن ټول باسواده بچيان په دې عقیده دي چې ټول کوني حوادث او طبيعي پديدې خامخا يو طبيعي سبب او

---

(۱) ملقى السبيل فى مذهب الشوء والارتقاء اثره فى الانقلاب الفكرى الحديث، ص ۷۰، اسماعيل مظهر، دويم چاپ، المطبعة العصرية، باهتمام الياس انطون الياس، الفجالة، شارع الخليج الناصري، رقم ۶، مصر.

لامل<sup>(۱)</sup> لري، او اوس دا ممکن شوي چې د طبيعي علم په اساس  
تعليل کړی شي (يعنې علت او سبب يې معلوم کړی شي) نو له دې امله  
کوم داسې فراغ (تشه) پاتې نشوه چې ډکول يې څوک د الله په وجود  
باندې ايمان درلودلو ته اړ کړي، او داسې کوم سبب او لامل پاتې نشو  
چې موږ د الله په وجود باندې ايمان درلودلو ته سوق کړي.

اوجست کونت چې په نولسمه پيړۍ کې د وضعي ملحدانه  
فلسفې موجد او د غربي تمدن يو لوی فيلسوف بلل کيږي په دې نظر  
دی چې د پخوانيو خلکو د الله په وجود باندې د ايمان درلودلو بنسټيز  
سبب او لامل د طبيعي ظواهرو او پديدو د علتونو او اسبابو څخه ناپوهي  
وه، ځکه د دې طبيعي اسبابو څخه بې خبرۍ او ناپوهۍ او جهالت  
خلک دې ته اړ کول چې د الله په وجود ايمان ولري او دا ټول حوادث،  
ظواهر او پديدې هغې ته منسوب کړي، مگر د ساينس او طبيعي علومو  
د پرمختگ نه وروسته دې ته اصلاً اړتيا پاتې نشوه چې څوک د الله په  
وجود ايمان ولري، ځکه د دې ظواهرو تعليل او تفسير له دې ايمان څخه  
پرته اوس ممکن دی، په دې شکل د دوی له نظره اوس الحاد ته بشپړه  
زمينه برابره ده، او ايمان ته اړتيا نشته.

## همدا د نوولسمې او شملې پيړيو د ټولو فلسفې

### مدارسو نظر دی

(۱) د کوم طبيعي سبب او لامل موجوديت ايا انسان دی ته هڅوي چې هغه د الله تعالی انکار وکړي،  
بلکه دا اسباب يې دی ته هڅوي چې په دې فکر وکړي چې دا اسباب په دې شکل او دومره  
دقيقه توگه چا وضع کړي؟ چې دا پخپله عاقل انسان په الله تعالی باندې ايمان ته هڅوي.

سره له دې چې غرب په فکري، سياسي او ديني لحاظ يو تشخص نه لري، هلته ډير فلسفي مدارس وجود لري، په سياسي لحاظ يو دبل سره ډير اختلافات لري، په ديني لحاظ يې څه خلک اصلا په هيڅ دين عقیده نه لري، يو شمير نور يې ځان مسيحيان بولي، بيا په مسيحيت کې هم ډيرې فرقې او ډلې وجود لري چې په خپلو کې ډير شديد اختلافات لري، مگر ددې ټولو اختلافاتو سره سره دوي د غرب د اوسني تمدن په فکري بنسټونو باند په خپلو کې سره اتفاق لري، او ددې بنسټونو څخه يو بنسټيز اصل هم د عملي ژوند څخه د الله تعالی بې دخله کول او دا ټوله نړۍ په مادي شکل تفسيرول او د طبيعي قوانينو تابع گڼل دي، چې د هغې په نتيجه کې بيا د الله تعالی مداخلې ته د هغوي له نظره کومه اړتيا نه پاتې کېږي، له دې امله ويلی شو چې همدا د غرب د ټولو لويو فلسفي مدارسو نظر دی، ځکه هغه ټول فلسفي مدارس چې په بيلا بيلو نومونو په نوولسمه او شلمه پېړۍ کې په غرب باندې حاکمې وې او تر اوسه حاکمې او مسلطې دي په حقيقت کې ټولې مادي فلسفې دي او همدا يې د نظر لنډيز دي، دوي که ځان ته مادي فلسفې ووايي او که نه ځکه چې يو شمير فلسفې - سره له دې چې په بشپړه توگه مادي فلسفې دي - لدې څخه انکار کوي چې مادي فلسفې ورته وويل شي، او دا له دې امله چې دا نوم د تحقير او سپکاوي لپاره استعمالېږي، په دې اړه يو غربي څېړونکی جون سومر فيل وايي:

(این مجرد تسمية إحدى الفلسفات لنفسها ب"المادية" يعتبر عادة في نطاق حدودنا الثقافية أمراً يدعونا إلى النفور منها، وقفل الأبواب دونها، و

آن کلمه "مادیه" تستخدم في العادة في سياق الاتهام لا من أجل التصنيف فقط

..... لهذا فهم يميلون إلى إطلاق اسم "التجريبية" و "الطبيعية" و "الإنسانية" و "الواقعية" و ما شابه ذلك على فلسفات كان الأدق أن تسمى "مادية" (١) كله هم چې کومه فلسفه ځان ته مادي فلسفه ووايي نو زموږ د ثقافت او علم تر حده دا يو داسې شی ښکاره کيږي چې موږ ترې متنفر کوي، او د هغې په وړاندې دروازې بندوي، او په عامه توګه د (مادي) کلمه د تهمت په سياق کې استعمالیږي، د فلسفو د تصنيف په سياق کې نه استعمالیږي، د همدې امله دوی خپلو هغو فلسفو ته چې - دقيقه خبره خو دا ده چې هغه د مادي فلسفو په نوم يادی شي - د (تجربوي)، (طبيعي)، (انساني) او (واقعي) او داسې نورو فلسفو نوم ورکول غوره ګڼي.

دا مادي فلسفې هغه که رومانتيکې فلسفې دي او که عقلاني فلسفې، ټولې په حقيقت کې د يوې مادي فلسفې شاخونه او څانګې دي، په دې وخت کې چې په غربي ټولنه کوم فلسفي مذاهب او مدارس په فکري لحاظ حاکم دي هغه ټول د هغه علمي او مادي تګلارې او منهج څخه اغېزمن دي چې د مخکې فلسفيانو د مذاهبو په ضمن کې يې يادونه وشوه، په دې کې په غرب کې حاکم نظامونو کمونيزم او ليبرال

---

(١) فلسفه القرن العشرين د جون سومر فيل بحث د (نحو البراجماتية الامريكية) ص ٢٥٨ ترجمه: عثمان نويه، مراجعه: دکتور زکي نجيب محمود، سلسلة مجموعة الألف كتاب (الادارة العامة للثقافة بوزارة التعليم العالي) کال: ١٩٦٣م القاهرة - مصر.

ديموکراسۍ کې هم فرق نشته، ټول په دې مادي منهج او تگلاره کې سره شريک دي، او دا علمي او مادي تگلاره په بشپړه توگه په يو الحادي لرليد او جهان بينی باندې ولاړه ده، دا لرليد او جهان بينی په لاندې توگه خلاصه کولی شو:



# پنځم فصل

## د دی الحادی تمدن

### فلسفي او فکري بنسټونه

#### د غربي تمدن لرلید (جهان بيني)

د علمي او مادي فلسفو په مقابل کې د کلیسا د پرله پسې ماتو په نتیجه کې په غرب هغه تصور حاکم شو چې هغه هر څه ته د مادي په



سترگه گوري، يعني داسې يو اړخيز تصور چې معرفت، په خپله انسان او ټولو اجتماعي قوانينو ته د همدې مادي تصور له نظره گوري، الله او خدای يې په بشپړه توگه حذف کړی، که څوک پری ايمان هم ولري هغه داسې ايمان نه وي چې په بشري ژوند څه اغيزه ولري، دا په حقيقت کي هغه الحادي تصور دی چې د ټول غربي تمدن په بنسټ کې پروت دی، همدې فکر ته کله د روشنفکري خوځښت ويلی شي، او کله ورته سيکولريزم ويل کيږي، د دې فکر بنسټ هغه لر ليد (جهان بينی) تشکيلوي چې غربي انسان يې د دې کائناتو او د هغې درې گونو عناصرو (اله، انسان، او طبيعت) په اړه لري.

موږ هم چې کله د غربي تمدن لرليد او جهان بيني معلومول وغواړو نو بايد د همدې درې عناصرو په اړه ددی تمدن فکر او عقیده معلومه کړو، ځکه دا درې واړه هغه موضوعات دي چې بشري فکر يې له پيل څخه تر اوسه پورې مشغول ساتلی دی، ټول فلسفي تصورات د همدې موضوعاتو په محور څرخيږي، د همدې درې گونو عناصرو په اړه د انسان عقیده د انسان سلوک او د تمدنونو قبله ټاکي، د همدې درې گونو عناصرو په اړه د غرب عقیدې ته د غرب لرليد او جهان بيني ويل کيږي، په دې اړه خو بحثونه ډير اوږده او تخصصي دی مگر دلته زه په ډيره لنډه توگه د غربي تمدن په بنسټ کې پروت د غربي انسان په عامه توگه او غربي فکري قيادتونو په ځانگړې توگه دغه لرليد د درنو لوستونکو مخ ته ږدم، او دا د دې لپاره چې موږ د دې تمدن حقيقت د دې په رڼا کې درک کړی شو:

## لومړی: د اله (خدای) په اړه د غربي تمدن لرلید

غربي تمدن کې په ظاهري لحاظ ضروري نه ده چې ټول خلک په ښکاره د الله او خدای نه انکار وکړي، ځکه د الله په اړه د بیلا بیلو فلسفيانو افکار او نظریات مختلف دي، مگر په پای کې او په عملي لحاظ ټول په دې متفق دي چې د دنیوي ژوند سره د الله او هیڅ مقدس کوم کار او اړیکې نشته او باید هیڅ ډول مداخله په کې ونه لري، بلکې دا ژوند به پخپله انسان په بشپړې ازادۍ سره د خپل عقل او خپل مادي منفعت سره سم عیاروي او جوړوي، د غرب د فلسفيانو تصور د الله تعالی په اړه په لاندې اشکالو کې راخلاصه کیدلی شي:

## د الله په اړه مادي وحدة الوجودي تصور

یو شمیر غربي مفکرین - چې په فکري لحاظ د غربي تمدن په بنسټ کې د هغوی افکار او تصورات پراته دي - د الله په اړه دا عقیده لري چې الله په بشپړه توګه په طبیعت کې تجلي کوي او راڅرګندېږي، دوی د طبیعت څخه پرته په بل کوم ځانګړي خالق یقین نه لري، یوازې همدا مادي طبیعت د الله تعالی مظهر بولي، دوی مادي نړۍ ته په هغه بڼه احترام لري چې علمي (ساینسي) اصول یې شرح کوي او د حسي معلوماتو په عقلاني تفسیر یقین لري، د دوی په نزد الله یو داسې قوت دی چې په طبیعت کې جریان لري د همدې طبیعي مادي قوانینو او ګوني سنتو په ضمن کې فهم کیدلی شي، نو الله د طبیعت، مادي او

مادي قوانينو سره مرادف گرځي، د طبيعي يا مادي وحدة الوجود تصور د جيوردانو بورنو، جون تولاند، باروخ سپينوزا، ايرنست هاکل، او البرت اينشتاين او داسې نورو فلسفيانو د افکارو په بنسټ ولاړه نظريه ده.

## ب - د الله په اړه ميکانیکي تصور

د يو زيات شمير غربي مفکرينو او ساينس پوهانو تصور دا وه چې الله موجود دې او دا کائنات هم هغه د څه طبيعي او مادي قوانينو سره سم د مادي څخه پيدا کړي دي مگر د هغه حيثيت د يو داسې ساعت جوړونکي دی چې ساعت جوړ کړي او بيا يې پرېږدي چې د هغه ماشيني قوانينو<sup>۱</sup> مطابق حرکت ته دوام ورکړي چې د هغه پر اساس او بنسټ جوړ شوي دي، دوی هم په دې تصور دي چې الله تعالی دا دنيا د همدې ماشيني (ساينسي) قوانينو سره سمه پيدا کړې ده او بيا يې د

---

(۱) د ماشيني يا ميکانیکي مفکورې معنی دا ده چې دې دنيا ته د داسې يو ماشين يا ماشيني آلې سره تشبيه ورکړی شي چې د عقل او يا کوم غير مادي قوت د مداخلې پرته يوازې د مادي اجسامو د حرکت د قوانينو سره سم حرکت کوي، ماشيني مفکوره عقیده لري چې په نړۍ او مادي دنيا کې ټول حوادث يو د بل سره د علت او معلول، او سبب او مسبب رابطه او اړيکې لري، او حرکت په مادي او طبيعي موجوداتو کې يوه عامه پدیده ده چې د څه ځانگړو قوانينو او اصولو په بنسټ رامنځ ته کېږي، ددې په مقابل کې ديناميکي مفکوره ده چې د بيلا بيلو قواو ترمنځ په متبادل تفاعل باندې قائله ده او تصور يې دا دی چې ټول احداث ددې قوتونو ترمنځ د متبادل تفاعل په نتيجه کې منځ ته راځي، حال دا چې ميکانیکي اتجاء وايي چې د مادي شيانو ترمنځ انفصال موجود دی، قوت او ماده دوه جلا شيان دي، او ټول حوادث د مادي شيانو د حرکت په نتيجه کې منځ ته راځي نه د قواو د تفاعل په نتيجه کې.

همدې قوانينو سره سم د حرکت لپاره پريښي ده او هيڅ ډول مداخله پکې نه کوي، په دې تصور کې د الله تعالى د کار تصور ډير را مختصر کيږي، ځکه هغه خو د کائناتو په پيل کې د پيدايښت مسؤليت په غاړه لري او کيدای شي چې د کائناتو د اختتام او پای ته رسولو مسؤليت هم په غاړه ولري (د هغه چا له نظره چې د قيامت په ورځ او ددی کائنات په پناه کيدو او له منځه تلو هم ورسره ايمان ولري) مگر د ژوند په معاملاتو کې هيڅ ډول تأثير نه لري او نه يې لرلی شي، دلته په دې زماني او مکاني نړۍ کې به هغه څه سرته رسيږي چې د همدې ماشيني قوانينو مطابق او د دې طبيعي اسبابو سره سم وي، ځکه د ميکانيکي او ماشيني تصور سره سم د حرکت دا قوانين حتمي<sup>(۱)</sup> او لازمي دي، د دې څخه تخلف ممکن نه دی، يعنې پخپله خدای هم دا قوانين نشي بدلولی.

د نړۍ او کائناتو په اړه دا ماشيني او ميکانيکي تصور د نيکولای کوبرنيک (۱۵۴۳-۱۴۷۳) کبلر (۱۵۷۱-۱۶۳۰) گاليلو (۱۵۶۴-۱۶۴۲) جيوردانو بورنو (۱۵۴۸-۱۶۰۰) څخه پيل شو او مشهور فرانسوي فيلسوف رينيه دیکارت (۱۵۵۶-۱۶۵۰) دا په يو مکمل قالب کې واچوه، او هغه ټول لومړني فلسفيان او ساينس پوهان چې د تجربوي منهج (ساينسي او علمي منهج) پيروان و د همدې نظر قائل و، چې په دوی

(۱) د دی طبيعي قوانينو د حتميت چی کوم تصور په هغه وخت کی قائم وه اوس په بشپړه توگه له منځه تللی دی، دا حتميت نه په طبيعي قوانينو کی مني او نه په نور څه کی، بلکه په ( Post Modernism) کی خو ترکيز په دې دی چی هر څه متغير دي، ثبات اصلا وجود نه لري.

کې توماس هوبز (۱۵۸۸-۱۶۷۹م) بونیه (۱۷۲۰-۱۷۹۳م)، لامتری (۱۷۰۹-۱۷۵۱)، هولباخ (۱۷۲۳-۱۷۸۹)، ديدرو (۱۷۱۳-۱۷۸۴م) او هلفتيوس (۱۷۱۵-۱۷۷۱م) په خير فلسفيان او ساينس پوهان شامل و، دا د غربي فکر يو بنسټيز اصل بلل کيږي امانويل کانت (۱۷۲۴-۱۸۰۴م) هم د غربي فکر دې بنسټيز اصل ته چې هغه ميکانيکي مذهب دی په بشپړه توگه مخلص و، او دا مذهب يې د خپلو ټولو کمزوريو سره په ټول تفصيل سره قبلوه، او دا يې تصور وه، چې همدا ميکانيکي مذهب د تجربې په نړۍ حکومت کوي، او تجربوي نړۍ د همدې د اصولو سره سم مخ ته ځي.

همدا راز الماني مادي فلسفې هم د همدې ميکانيکي نظريې څخه په کلکه دفاع کوله، د دې فلسفې تمثيل کوونکي فويرباخ (۱۸۰۴-۱۸۷۲)، موليشوټ (۱۸۲۲-۱۸۹۳م)، بوخنز (۱۸۲۴-۱۸۹۹م) او کارل فوجت (۱۸۱۷-۱۸۹۵م) و، دوی په دومره شدت سره د ميکانيکي تصور څخه دفاع کوله تر دې چې پخپله د عقل وجود يې نفی کاوه، او د کامل حتميت څخه به يې په شدت دفاع کوله<sup>(۱)</sup>.

ميکانيکي تصور د اوسنۍ غربي فلسفې يوه داسې ځانگړتيا ده چې اکثره فلسفيان او تجربوي ساينس پوهان پرې عقیده لري، په دې اړه د الفلسفة المعاصرة في اوربا مؤلف وايي: (فجاءت الفلسفة الغربية

---

(۱) المعاصرة في أوربا ص ۲۰-۲۸ تأليف: ا. م. بوشنسكي، ترجمة: د. عزت قرني، سلسلة كتاب عالم المعرفة رقم ۱۵۶، دولة الكويت.

الحديثه وعارضت كل هذه السمات (سمات الفلسفة المدرسية، وكل تلك القضايا، ذلك أن مبادئها الجوهرية هي القول بالاتجاه الميكانيكي الذي يستبعد التصور العضوي والتدرجي للوجود، وبالاتجاه الذاتي الذي يجعل الانسان مستقلا عن الاله ويحول اتجاه اهتمامه ناحية الى ذات)<sup>(١)</sup> نو نوې غربي فلسفه راغله او د منځنيو پېړيو د مډرسي فلسفې د دې ټولو ځانگړتياو سره يې مخالفت وکړ،

ځکه چې د دې نوې غربي فلسفې بنسټيز اصول دا دي چې دا فلسفه د ميکانیکي يا ماشيني نظريې قائله ده چې د وجود عضوي<sup>(٢)</sup> او تدريجي تصور مستبعد گڼي، او دا فلسفه د ذاتي نظريې قائله ده چې انسان د خدای څخه مستقل او مستغني گڼي او ټوله پاملرنه د انساني ذات لور ته متوجه کوي.

## ج - د الله په اړه د طبيعي دين (Deism) عقیده

يو شمير نور غربي مفکرين د الله په اړه د طبيعي دين په عقیده دي، دا په دې معنی چې دين - لکه څرنگه چې مخکې مو ورته اشاره وکړه<sup>(٣)</sup> - د انسان طبيعي او غريزي اړتيا او ضرورت نه دی، بلکې دا په

---

(١) الفلسفة المعاصرة في أوروبا ص ٢٤ تأليف: ا. م. بوشسكي، ترجمة: د. عزت قرني، سلسلة كتاب عالم المعرفة رقم ١٥٦، دولة الكويت.

(٢) د وجود عضوي تصور دا دی چې ټول وجود مترابط گڼي په داسې توگه چې گویا ټول يو جسم دی، چې څه یی اعلی برخه ده او څه یی ادنی برخه ده او څه یی منځنی برخه ده، یعنی یوه برخه یی تر ټولو غوره ده او یوه یی تر ټولو خرابه ده او یوه یی هم متوسطه برخه ده، اعلی برخه یی الله تمثیلوي، او ادنی برخه یی ماده او په منځ کی یی انسان قرار لري.

(٣) د الحاد په لور لومړی گام تر عنوان لاندې.

اصل کې همداسې يو علم دی لکه فزيک او کيميا په دې معنی چې دا يو داسې نظام دی چې د يو شمير عقلي قضايو څخه تشکيل شوی دی چې موږ ته له بهر څخه راکړل شوی دی تر څو يې موږ د هرې بلې قضیې په څير د عقلي براهينو او دلایلو په بنسټ امتحان کړو، او د امتحان طريقه يې هم بالکل هماغه ده چې موږ يې د کوم فزيکي قانون، يا سياسي اصل او يا هم د کوم اقتصادي قاعدې د امتحان لپاره په کار اچوو.

د دين هدف هم بالکل معلوم او څرگند دې او هغه دا چې انساني اخلاق په الهي قانون بناء کړی شي، تر څو په انسانانو کې د خير د کولو قوي

باعث ايجاد کړی شي، او دا باعث موږ د طبيعي دين (Deism) له لارې ايجادولی شو، هغه دين چې بنسټ يې په درې اساسي قضايو باندې دی، لومړی د يو قوي او قدرتمند خدای په وجود ايمان درلودل، دوهم دا چې دا خدای له انسان څخه د دې غوښتنه کوي چې د فضيلت څخه ډک ژوند اختيار کړي په دې توگه چې د الهي ارادې اطاعت وکړي، دريمه دا چې يو بل ژوند هم شته چې په هغې کې به نیکانو ته جزاء او بد کارانو ته سزاء ورکول کيږي، او کله چې يو انسان خپل عقل پکار واچوي او عقلي مقدمات سره وجنگوي نو د فضيلت څخه د ډک ژوند فوائد درک کولی شي او خپل ژوند په داسې بنسټونو عيارولی شي چې د آخرت نيکه جزاء ترلاسه کړي نو له دې امله نه وحی ته اړتيا شته او نه پيغمبر باندې ايمان راوړلو ته او نه په کوم بل خارق العاده او غير مادي مخلوق لکه پرنښتو باندې ايمان راوړلو ته، ځکه انسان دا درې واړه اصول

د عقل له لارې پېژندلی شي، د دې عقيدې لرونکي په هغه توگه په الله ايمان لري چې د دوی تصور دی نه په هغه توگه چې الهي وحی يې غوښتنه کوي، د دې ترڅنگ هر هغه څه چې د دوی عقل يې ښه گڼي هماغه د الله اراده ده ځکه چې دوی په داسې خدای ايمان لري چې نه يې پيغمبر ليرلی نه يې وحی راليرلی، او کله يې چی پيغمبر او وحی نه ده راليرلی نو د الله او ښه او بد په اړه فيصله يوازې عقل ته پاتی شوه، له دې امله ولتير په ډير يقين سره وايي : (أفهم بالدين العقلي مبادئ الأخلاق المشتركة للجنس البشري)<sup>١</sup> 'زه د عقلي دين په ذريعه د نوع انسانيت لپاره د اخلاقو گډ اصول پېژندلی شم (يعنې په نبوت او وحی ايمان درلودلو ته اړتيا نشته) همداراز جان لوك وايي : (لم تبق حاجة أو نفع للوحي في مثل هذه الأمور كلها طالما أن الله أعطانا وسائل طبيعية أكثر يقينا لتتوصل بها إلى معرفة هذه الأمور؛ لأن الحقائق التي تتضح لنا من معرفتنا لأفكارنا أو تأملنا لها تكون دائما أوثق من تلك التي تأتينا عن طريق الوحي التقليدي)<sup>٢</sup> ' د دې ټولو امورو په فهم کې وحی ته کومه اړتيا نشته او نه پرې کومه گټه مرتبېږي، ځکه چې الله موږ ته د وحی څخه زيات يقين ته رسوونکي طبيعي وسائل او اسباب را په برخه کړي دي چې د هغو په ذريعه موږ د دې امورو معرفت ته ورسېږو، ځکه هغه حقائق چې موږ ته زموږ د افکارو د معرفت او زموږ د تدبر په نتيجه

(١) تكوين العقل الحديث ج ١ ص ٤٢٠، تأليف: جون هرمان راندا، ترجمة: دكتور جورج طعمه، دار الثقافة، بيروت، بالاشتراك مع مؤسسة فرانكلين للطباعة والنشر.

(٢) تكوين العقل الحديث ج ١ ص ٤٢٠ مخکينی مصدر.



کې موږ ته راڅرگندېږي هغه هميشه د هغه څه نه زيات مؤکد او قوي دي چې موږ ته د تقليدي وحی له لارې رارسېږي.

په دې توگه د هربرت اوف شرپوري (۱۶۲۴م) نه نيولې د اتلسمې پېړۍ تر پای پورې يو ډير زيات شمير غربي مفکرين په يو داسې خداى باندې قائل و چې د هغه اراده، د هغه غوښتنې، د هغه دين، هر څه د دوى د عقل تابع و، داسې يو خداى چې په عملي توگه يې د انسانانو په ژوند هيڅ اغيزه او تاثير نه درلود، دا د طبيعي يا عقلي دين منونکي و.

## د - د الله تعالى په اړه مطلقه الحادي عقیده

د الله تعالى په اړه د غربي مفکرينو د يو زيات شمير کسانو عقیده په الحاد باندې ولاړه ده، د الحاد عقيدې په غرب کې هغه وخت قوت پيدا کړ چې خلک د نوي تجربوي علمي منهج د رامنځ ته کيدو په نتيجه کې دې قناعت ته ورسيدل چې نور نو د حوادثو د تحليل لپاره په کوم ميتافيزيکي قوت او خداى باندې ايمان لرلو ته اړتيا نشته، ځکه هر څه اوس د علم په رڼا کې تحليل کيدلى شي، الحاد چې په انگليسي ژبه کې ورته (Atheism) ويل کيږي دا کلمه په اصل کې په کال ۱۵۸۷م کې د فرانسيسي ژبې د (athéisme) کلمې څخه انگليسي ته منتقله شوه، چې هغه په خپل وار د قديمي يوناني ژبې د (atheos) کلمې څخه اخيستل شوې چې معنى يې (بې خدايي)، (له خدايانو انکار) او (له خداى سره اړيکې شلول) و، دا په عامه توگه په الله باندې د ايمان څخه انکار ته ويل

کيږي، او يا د خدايانو د عدم موجوديت عقيدې ته الحاد ويل کيږي، بلکې يو شمير فلسفيان لکه (انطوني فلو)، (مايکل مارتن) او (ويليم الرو) او داسې نور ليکوالان الحاد په دوه ډوله وېشي:

لومړی: قوي الحاد: دا هغه الحاد ته ويل کيږي چې د الله له موجوديت څخه په ښکاره ډول انکار وشي، او د دې لپاره د دلایلو راوړلو کوښښ هم وشي، دې ډول الحاد ته کله کله ايجابي الحاد هم ويل کيږي.

دوهم: ضعيف الحاد: دا ډول الحاد په الله تعالى باندې د عدم ايمان نورو ټولو اشکالو ته ويل کيږي، هغه که د لا أدريت په بنسټ وي او که د تشکيک په بنسټ، دې ډول الحاد ته سلبې الحاد هم ويل کيږي، د الحاد د همدې مفهوم په بنسټ عامو ماده پرستانو ته ضعيف ملحدین ويل کيږي.

د يو بل تقسيم په بنسټ بيا الحاد په دوه ډوله وېشل شوی دی، يو ته يې عملي الحاد ويل کيږي، او دوهم ته يې نظري الحاد ويل کيږي، عملي يا واقعي الحاد چې په انگليسي کې ورته (Apatheism) ويل کيږي، په دې ډول الحاد عقیده لرونکي ټولې مادي پديدې له دې پرته چې د الوهيت قضیې ته کومه توجه وکړي، تفسير اوتبيين کوي، دوی حتما له الله او يا خدايانو څخه انکار نه کوي مگر عقیده لري چې د خدايانو په وجود ايمان او عدم ايمان دواړه يو حيثيت لري، نه يې په

وجود باندې ايمان عملي ژوند ته کومه گټه رسوي او نه انکار کوم تاوان لري، د دې په مقابل کې نظري الحاد دی، دا هغه الحاد دې چې صراحة د الله په عدم وجود بيلا بيل دلايل راوړي او د الله د وجود او د هغه د وحدانيت دلايل پرې ردوي<sup>(۱)</sup>.

کله چې نوی عصر پيل شو او علمي (ساينسي) تگلارې او مناهج رامنځ ته شول او دا تصور د عامو خلکو په ذهنونو کې راسخ شو چې علم او ساينس د هغوی هر ډول سوالونو ته ځواب ويلی شي، او د حوادثو په تحليل او فهم کې اوس کوم بل غير مرئي ځواک ته اړتيا نشته نو دې تصور د الحاد لپاره لاره هواره کړه، له همدې امله د اتلسمې پېړۍ په پيل کې په اروپا کې په علني توگه خلکو د الحاد اعلان پيل کړ، چې په دوی کې لومړی ملحد (جان ميسلير) نومیده (دا يو فرانسوی ديني مشر وه چې د اتلسمې پېړۍ په پيل کې يې ژوند کاوه) له دې وروسته نور مفکرين د الحاد په لور رامات شول لکه (بارون هولباخ) او (جاک اندريه نايجيون) له دې وروسته (د يوېد هیوم) د معرفت متشککانه نظريه وضع کړه چې په تجربې باندې بناء وه، د ديوېد هیوم دې نظريې د طبيعي دين ميتافيزيکي بنسټ ونړاوه او له منځه يې يوړ او په دې توگه د الحاد لپاره بشپړه زمينه برابره شوه.

او کله چې د فرانس انقلاب رامنځ ته شو نو په غرب کې يې الحاد د علمي مجالسو څخه د عوامو منځ ته رامنقل کړ، او کله چې

(۱) دليل اوکسفورډ للفلسفه د (الله والفلاسفة) عنوان لاندې ج ۱ ص

ناپيليون د فرانسې ټولنه د علمانيت لور ته سوق کړه نو ډيرو ملحدو مفکرينو خپل ژوند د سياسي او ټولنيز بدلون او انقلاب لپاره وقف کړ چې په نتيجه کې يې نړيوال اشتراکي خوځښت ته هم زمينه برابره شوه چې د الحادي جريان اخيري څوکه وه.

او د نوولسمې پيړۍ په اخيري نيمه کې د عقلاني او مادي فلسفو د تاثير په نتيجه کې الحاد په غربي نړۍ باندې برلاسي او حاکميت پيدا کړ، ډيرو فلسفيانو لکه لودفيغ فويرباخ، ارثر شوپنهاور، کارل مارکس، فريدریک انگلز، سيگموند فرويد، فريدریک نيتشه او داسې نورو د الحاد بيرغ اوچت کړ، د هر ډول ميتافيزيک څخه يې انکار وکړ، د دوی څخه ډيرو دين د ملتونو لپاره افیون و گانډه، مارکس او انگلز به ويل چې دين هغه وسيله ده چې حکومتونه يې د کارگرانو د خپلو لپاره کاروي، سيگموند فرويد به ويل چې د الله تصور او همدا ډول نور ديني عقائد په حقيقت کې د انسان جوړ کړي تصورات او عقائد دي چې خپل يو لړ نفسي او عاطفي اړتياوې او ضرورتونه پرې پوره کړي، يعنې دا کوم حقيقت نه لري، ميخائيل باکونين به ويل: د الله د وجود تصور د انساني عقل او عدالت څخه د لاس اخيستلو معنى لري، بلکې دا د انسان د آزادۍ قطعي نفی ده، له همدې امله (د دين) نظريه او تطبيق د بشریت په غلامۍ منتج کيږي .

دغه (باکونين) (چې د مادي اشتراکي فلسفې يو مفکر وه) د (ولتير) دا خبره چې که (الله فعلا موجود هم نه وي نو دا تصور بايد

اختراع کړی شي) بالکل معکوس کوله، ده به ويل: که الله فعلا موجود هم وي نو دا تصور بايد لغو کړی شي او له منځه يوړل شي<sup>۱</sup>.

په شلمه پيړۍ کې الحاد او په ځانگړې توگه عملي الحاد د نړۍ په ډيرو ټولنو کې خپور شو، ډيرو فلسفي مذاهبنو او فکري مدارسو الحاد ومانه او د يو اصل په حيث يې قبول کړ، په دې کې وجودي فلسفه<sup>۲</sup>، موضوعاتي فلسفه، اومانيسټي نظريه، عدمي فلسفه، وضعي منطقي فلسفه، مارکسي فلسفه، د فيمينسم خوځښت، عام علمي او تجربيني خوځښتونه شامل دي.

وضعي منطقي فلسفې او علمي ساينسي مذهب (Scientism) تحليلي او بنيوي او ساختاري فلسفو او مادي (طبيعي) مذهب (Neturalism) ته لاره هواره کړه چې بيا د دې فلسفي مذاهبنو په نتيجه کې هغه قاطع تجربوي مذاهبنو او د ژبې په اړه هغه فلسفې چې اصلا ديني ژبه او مصطلحات يې بې معنی شيان بلل منځ ته راغلل، چې په نتيجه کې يې هره هغه کلمه چې د تجربې په لحاظ اثبات يا رد نه شي هغه بې معنی او بې مفهومه کلمات دي، ددې په نتيجه کې ټول ديني

---

(۱) ميخايل بوکانين (۱۹۱۶) کتاب (God and the State) طبع (New York: Mother Earth Publishing)

(Association Retrieved 2007-04-12)

(۱) وجودي فلسفه او په ځانگړې توگه د هغې الحادي برخه په دې يقين لري چې انسان په بشپړه توگه مختار او ازاد دی، او د همدې په بنسټ د الله د وجود انکار ته رسېږي، ځکه کله چې هغه يو ازلي او مطلق خالق ولري چې د هغه اراده په دې انسان باندې حاکمه وي هغه بيا مختار او ازاد نشي پاتې کېدلی.

او ميتافيزيکي مصطلحات بې معنى او بې مفهومه شول لکه الله، پيغمبر، معجزه، اخرت، فرشتي او داسې نور.

په سياسي لحاظ هم الحاد په شلمه پيړۍ کې هغه وخت زيات پرمختگ وکړ چې د مارکس او انگلز د تصوراتو سره سم لومړۍ په روسيه کې په کال ۱۹۱۷م بلشويکي انقلاب رامنځ ته شو، او وروسته بيا د نړۍ نورو هيوادونو ته خپور شو، او دا خو څرگنده خبره ده چې دوى د الحادي نظام ترويج کاوه او په شدت سره يې د دين مخالفت کاوه بلکې د تدین پر ضد يې د هر ډول زور او ځواک څخه کار اخيسته، په دې توگه قوي الحاد او يا هم سلمي الحاد د غربي نړۍ په فکري او فلسفي مدارسو او مذاهبو او سياسي او اجتماعي ميدان کې خپور شو، چې نن ورځ هم د غربي نړۍ يو لوی شمير خلک الحادي تصورات لري<sup>(۱)</sup> په دې توگه ويلی شو چې زيات شمير غربي مفکرين د الله تعالى په اړه الحادي تصور لري.

## د الوهيت په اړه د غربي تصور لنډيز

په غربي تمدن کې که د الله په اړه دوى د وحدة الوجود عقیده ولري او که ميکانیکي تصور او عقیده او يا د (ربوبيت) (Deism) عقیده

(۱) ددې لپاره د ۲۰۰۵ کال شميرې وگورئ:

(<http://ar.wikipedia.org/wiki/%D8%A7%D9%84%D8%A5%D9%84%D8%AD%D8%A7%D8%AF>)

همداراز: [http://www.adherents.com/largecom/com\\_atheist.html](http://www.adherents.com/largecom/com_atheist.html)

ولري، او که د بشپړ الحاد په نظر وي د ټولو نتيجه يوه ده، او هغه د دې مادي دنيا او بشري ژوند څخه د خدای گوښه کول دي، او که ايمان پرې ولري هغه به داسې خدای وي چې نه به د انسان د ژوند سره کوم سروکار لري، نه به په دې مادي دنيا کومه اغيزه لري، او نه به د مرجعيت حيثيت لري، په دې ډول په عملي توگه د مادي او غير مادي او خالق او مخلوق ترمنځ د ثنائيت يا دوه گوني تصور له منځه ځي او په ټولو باندې يو ډول مادي/طبيعي قوانين جاري کيږي، بلکې د نيتشه په اصطلاح (الله مړ کيږي) يعنې د هغه هر ډول تأثير له منځه ځي، د الدين والعقل الحديث مؤلف (ولتر ستيس) په دې اړه د ريډرز ډايجسټ نه يو ټول پوښتنه نقل کړې ده هغې لنډيز دا دی چې په خوله باندې خو د امريکا يو زيات شمير وگړي وايي چې دوی په الله ايمان لري، مگر بيا مطلق اکثريت دا ايمان په خپل ژوند کې مؤثر نه گڼي، د دې ټول پوښتنې په اړه په خپل تحليل کې ډاکټر گرینبرگ وايي : *(الشعب لا يجعل الله مرتبطاً على نحو مباشر بسلوكهم)* ملت الله تعالى په مباشره توگه د خپلو سلوکياتو سره مرتبط نه گڼي.

بيا وروسته ولتر ستيس وايي : ولې موږ له يوې خوا نه عام وگړي گورو چې د الله تعالى په وجود باندې خو تقليدي ايمان لري، مگر له بل پلوه گورو چې د هغه عملي حوادثو سره چې د هغوی په ژوند کې واقع کيږي د دې ايمان هيڅ اړيکې نشته، او دا ټول حوادث چې د هغوی په ژوند کې پېښيږي هغه د طبيعي/مادي اسبابو په بنسټ تفسيري، چې په دې کې په طبيعي ډول د هغوی ذاتي، شخصي او خاص افعال هم

شامل دي؟ دا عقیده چې ټول حوادث او واقعات د طبیعي اسبابو په نتیجه کې واقع کیږي، او دا چې د الله سره د دې هیڅ اړیکې نشته - که موږ پرې اعتراف وکړو او که نه - په ډیر آسانی سره دا ویلی شو چې دا د هغه مسلماتو یو جزء دی چې جدید عقل پرې یقین لري، او دا د هغه انځور (تصویر) برخه ده چې د نوي عقل په مخیله کې د دې نړۍ او کائناتو په باره کې پروت دی، همدا راز دا د هغه تراټ برخه ده چې په اولسمه پېړۍ کې موږ ته د علم (ساینس) څخه په میراث پاتې دی، موږ عادتاً وایو چې منځنۍ پېړۍ د ایمان زمانه وه، او زموږ زمانه داسې نه ده، سره له دې چې د اوسنۍ زمانې ۹۵٪ خلک وايي چې دوی په الله تعالی باندې ایمان لري، مگر دا د دې دلیل نه دی چې دوی په دین باندې ایمان لري، دا ډول ایمان یوازې یوه عقلي قضیه ده چې د انسان په سلوک او عمل کې کومه اغیزه او تأثیر نه لري، دا یوه تقلیدي بی معنی او بی مفهومه لفظي کلمه ده چې خلک یې عادتاً تکراروي، مگر د دې په نتیجه کې هیڅ کله دې ته تیار او آماده نه دي چې خپل سلوک او ژوند بدل کړي، داسې یو خدای چې په نړۍ کې هیڅ نشي کولی، او دنړۍ په حوادثو کې هیڅ اغیزه نه لري په ډیره ساده توګه باید ووايو چې داسې خدای هیڅ اهمیت نه لري، او د اوسنۍ زمانې او د جدید عقل خدای همداسې یو خدای دی<sup>(۱)</sup> همدا د خدای په اړه د غربي ټولنو د دریځ بهترین تصویر دی، نو له دې امله دا ټولنې ټولې که څوک د الله په وجود

(۱) الدین والعقل الحديث، ولتر ستیس، ترجمه: امام عبد الفتاح امام، ص ۱۰۹.



اعتراف کوي او که نه په عملي الحاد کې ژوند کوي، او د الله په اړه يې تصورات په همدې الحاد باندې ولاړ دي.

## دوهم: د طبيعت/مادی په اړه د غربي تمدن

### عقیده

د طبيعت په اړه د غربي تمدن مفکرین ځانگړی نظر او عقیده لري چې هغې ته طبيعت گرایی يا (Naturalism) ويل کيږي، او دې عقيدې لرونکو ته طبيعت گرایان (Naturaists) ويل کيږي، دا هغه عقیده ده چې د (علم گرایی) (scientism) په نتیجه کې رامنځ ته شوه، او دا په داسې توگه چې کله علم او ساينس ترقي وکړه او د انسان هغه مسايل يې حل کړل چې هغه

ورسره لاس او گريوان وه، هغه که د صحت او صنعت په ميدان کې وی او که د علم او معرفت په ميدان کې، او هغه څه يې کشف او اختراع کړل چې په مادي لحاظ يې انسان ته پرمختگ ورکړ او د راحت او خوښۍ اسباب او لاملونه يې ورته برابر کړل، نو د دې په نتیجه کې د علم گرایی<sup>(۱)</sup> (Scientism) خوځښت رامنځ ته شو، چې دا پخپله بيا په طبيعت گرایی منتج شو.

---

(۱) سره له دې چې طبيعت گرایی او علم گرایی بېلابېل خوځښتونه بلل کيږي مگر په حقيقت کې علم گرایی د طبيعت گرایی لپاره د مقدمې او سبب حيثيت لري، ځکه طبيعت گرایی يوه عقیده ده چې د علم گرایی په نتیجه کې رامنځ ته شوې.

طبعاً په پخوانيو متدينو ټولنو او په ځانگړې توگه په اسلامي ټولنه کې طبيعي علومو او طبيعي څيړنو دوه هدفونه درلودل، يو دا چې له دې لارې انسانانو ته اسانتياوې برابرې کړای شي او د انسانانو د مشکلاتو د کمولو له لارې د بشريت د پرمختگ لپاره زمينه برابره شي، او دوهم هدف يې دا وه چې څرنگه چې هغه علماوو دا عقیده درلوده چې دا کائنات يو حکيم او توانا خداى پيدا کړي دي نو د دې عقيدې سره سم د دوى له نظره طبيعت او ماده د يو غرض او هدف لپاره منځته راغلي دي، د دې علومو دوهم هدف د جهان او نړۍ معرفت دی چې په نتيجه کې يې هغه اسرار او حکمتونه وپيژندل شي چې الله تعالى يې د دې کائناتو په خلقت کې اراده کړې ده، تر څو د دې په نتيجه کې پخپله د الله تعالى د معرفت لپاره لاره هواره شي<sup>(۱)</sup>.

په اروپا کې په منځنيو پيړيو کې حاکم کليسا يي محرف دين ټولې طبيعي څيړنې چې په عامه توگه د يونانيانو په فلسفه باندې ولاړې وې د دې لپاره سرته رسولې چې خپل محرف عقائد پرې توجيه کړي، او د دې نړۍ او کائناتو غرض او هدف پرې مشخص او تعيين کړي، مگر د اوسنۍ زمانې د طبيعي علومو خوځښت اصلاً د تدین په مقابل کې را ولاړ شوی خوځښت دی چې اصلاً د الله په وجود يقين نه لري نو دا خو سوال نه پيدا کېږي چې د طبيعت په اړه د دې لپاره بحث وکړي چې د الله معرفت

(۱) په دې باب برتراند رسل وايي: "كان للعلوم من زمن العرب وظيفتان: الأولى تمكنا من معرفة الأشياء، والثانية تمكنا من فعل الأشياء، أما الإغريق فقد كانوا باستثناء ارخميدس يهتمون بالناحية الأولى فقط". اثر العلم في المجتمع ص ۴۱.

ترې ترلاسه کړي او د طبيعت هدف او غرض او غايت درک کړي، ځکه چې اصلا په دې يقين نه لري چې دا نړۍ او کائنات هم کوم غرض او غايت لري، بلکې د طبيعي څيړنو او تجربوي علومو يوازینی هدف دا دی چې انسان په طبيعت باندې تسلط پيدا کړي.

په دې اړه د نوې فلسفې موجد ديکارت وايي: "يکمن إدراك معرفة جد نافعة في الحياة، و بوسعنا أن نستعيض عن تلك الفلسفة التي كانت تدرس في المدارس القديمة في القرون الوسطى بفلسفة عملية، و بوساطة هذه الفلسفة نستطيع إذا تمكنا من معرفة قوة النار والماء والهواء والنجوم والسموات وجميع الأجسام التي تحيط بنا وأفعالها بذات المقدار من الوضوح الذي به نعرف مختلف الصناعات و أصحابها - نستطيع بالشكل ذاته أن نستخدمها في السبل التي أعدت من أجلها، و بذلك نجعل أنفسنا أسياد الطبيعة و مالكيها" <sup>۱</sup>. مور کولي شو د ژوند لپاره يو ډير مفيد علم او معرفت ترلاسه کړو، او دا هم زموږ په توان کې ده چې هغه فلسفه چې په منځنيو پيړيو کې په پخوانيو مدارسو کې تدريس کيده په دې نوې مفيده فلسفه يې عوض کړو، او د دې نوې فلسفې (طبيعي علومو) په ذريعه موږ کولی شو چې د اور، اوبو، هوا، ستورو او اسمانونو، او هغه ټولو اجسامو چې زموږ شا او خوا ته موجود دي، قوت پرې په همدومره وضاحت سره معلوم کړو چې په څومره وضاحت موږ بيلابيل صنعتونه او د هغې په لاره اچوونکي پيژنو، همدا راز موږ کولی شو چې دا

( ۱ ) تكوين العقل الحديث ج ۱ ص ۳۳۵، تأليف: جون هرمان راندل.

ټول شيان د هغه څه لپاره وکاروو چې د هغه لپاره جوړ شوي دي، او په دې توګه به موږ ځانونه د دې مادي کائناتو مالګان او متصرفين ګرځولي وي.

کله چې د تجربوي علومو هدف دا شو چې نړۍ او طبيعت د دې لپاره وپيژني چې هغه د انسان د تسلط لاندې راولي او د انسان د ګټې لپاره يې استعمال کړي، نو په ډير لږ وخت کې يې ډيرې کاميابۍ تر لاسه کړې او خپل حريف - په هغه وخت کې په اروپا باندې حاکم د کليسا محرف دين - يې د چلنج سره مخ کړ، نو دا د دې لامل شو چې د هغه وخت د اروپا وګړي په خپلو تقليدي عقايدو کې له سره کتنه وکړي، او کله چې کليسا د دې په مقابل کې مقاومت وښود دا دريځ نور لا هم پياوړی شو، او د غرب فکري قيادتونو او عامو خلکو تجربوي علوم يوازيني درست او ګټور معارف و بلل، او نور هر ډول معارف يې چې د تجربې علومو په معيار او تګلاره برابر نه و باطل و بلل، يعنې د درست او غلط معيار هم همدا تجربوي منهج او تګلاره وګرځيده.

د دې نوي تجربوي منهج او تګلارې بنسټ اېښودونکی «فرانسيس بيکن» (۱۵۶۱-۱۶۲۶) وه، چا چې ارسطويي فلسفه مسترد کړه<sup>(۱)</sup>، او بيا وروسته «کوپرنیک» (۱۴۷۳-۱۵۴۳)، «کپلر» (۱۵۷۱-۱۶۳۰)، گاليلو (۱۵۶۴-۱۶۴۲) او «نيوټن» (۱۶۴۲-۱۷۲۷) دې تګلارې ته پرمختګ

---

(۱) لکه مخکې چې مو ورته اشاره وکړه، د نور تفصيل لپاره وګورئ ټکوين العقل الحديث جون هرمان راندل ج ۱ ص ۳۲۹، د الطريقة الجديدة تر عنوان لاندې.

ورکولو کې لويه ونډه درلوده، مگر د نيوتن پورې ټول فزيک دانان سره له دې چې د فلکي اجرامو حرکت يې د هغه طبيعي قوانينو تابع گانه چې دوی کشف کړي ول، بيا هم په لومړي ځل دې ستورو او فلکي اجرامو ته حرکت ورکولو او کله چې دا د خپل لارې او مسير څخه منحرف شي هغه بيرته خپل مسير او لارې ته د رابرابرولو لپاره د الله تعالى د وجود قائل وه، او ويل به يې چې د لومړي ځل لپاره دا فلکي اجرام الله تعالى په حرکت راوړي دي، او کله چې دا د خپل مسير او لارې څخه منحرف شي نو بيرته يې الله تعالى مسير برابروي.

د نيوتن نه وروسته «لايب نيتس» (۱۶۴۶-۱۷۱۶) -يوه الماني فيلسوف او رياضي پوه- د نيوتن د دې نظريې په اړه چې الله تعالى د سياراتو او فلکي اجرامو د مدار او لارې څخه د انحراف په صورت کې مداخله کوي او د هغوی لاره او مسار سموي داسې ويل: د نيوتن خدای يو ماشين جوړوونکی (مستري) دی او هغه هم داسې ماشين جوړوونکی (مستري) چې داسې ماشينونه جوړوي چې خپل کار ته د ادامې ورکولو لپاره بار بار جوړولو ته اړتيا لري!.

د نيوتن نه وروسته پير سيمون لاپلاس (۱۷۴۹-۱۸۲۷) مشهور فرانسوي رياضي دان او عالم فلکيات د نيوتن دا تصور مسترد کړ او ويې ويل چې د فلکي اجرامو او سياراتو د انحراف د تصحيح په اړه نيوتن د دې څخه عاجز وه چې د خپلو قوانينو په رڼا کې هغه واضح کړي شي نو ځکه هغه دې ته اړ شو چې خدای دې جهان کې را دخيل کړي، اصلا

خدای ته اړتیا نشته ځکه چې دا سیارات په یوه نسبتاً اوږده دوره کې په خپلو کې یو د بل مسیر او لاره تصحیح کوي، له دې امله د خدای مداخلې او دخپل کولو ته اړتیا شته، نو د خدای د وجود فرضیه هم بې ځایه ده.

همدا راز د لومړي ځل لپاره د دې سیاراتو او فلکي اجرامو په حرکت د راوستلو لپاره هم د خدای د وجود فرضیې ته اړتیا نشته ځکه چې د هغو دا حرکت د (سحابي فرضیې) (یا د مرکز څخه د قوت د تینسټې فرضیې)<sup>۸</sup> په نتیجه توضیح کړ، او د دې د ثابتولو کونښن یې وکړ چې اصلاً د الله د وجود ثابتولو ته اړتیا نشته، او هر څه باید د طبیعي قوانینو په رڼا کې توضیح او تعلیل کړی شي.

له همدې امله کله چې ناپلیون د لاپلاس نه پوښتنه وکړه چې اوریدلي مې دي چې تاسی د دې کائناتو د نظام په اړه یو لوی کتاب لیکلی دی، مگر په هغه کې مو د دې کائناتو خالق ته یوه اشاره هم نه ده کړې! لاپلاس ځواب ورکړ: زه داسې کومې فرضیې ته اړتیا نه لرم<sup>۹</sup>.

په دې توگه تجربوي علم د لاپلاس په ذریعه دې نتیجې ته ورسید چې نوره نو د الله تعالی د وجود فرضیې ته اړتیا پاتې نه شوه، او تجربوي علوم د دې نړۍ په تبیین او توضیح کې یوازنی مصدر وگرځید.

---

(۱) سره له دې چې دا فرضیه غیر علمي ده او فیزیک پوهانو په دقیقه توگه دا نقد کړې ده، مگر په هغه وخت کې یې خپله اغیزه درلوده.

(۱) الدین والعلم الحديث، ولتر ستیس، ترجمه امام عبد الفتاح امام، ص ۱۰۸-۱۰۹.

او کله چې تجربوي علم نور پرمختګ وکړ او د پرمختګ داسې مرحلې ته ورسیده چې د خلکو سترګې يې بریښولې نو په تدریج سره د پوهانو او

فکري قيادتونو او د هغو له لارې د عامو خلکو په اذهانو کې دا عقیده پیدا شوه چې د تجربوي علم (ساینس) په ذریعه د بشریت هر ډول مسایل حل کیدل ممکن دي، او علم، ترقی او پرمختګ د طبیعي قوانینو په نتیجه کې رامنځ ته شوي، نو له دې امله اصلاً دین ته کومه اړتیا پاتې نشوه، هر څه باید همدې طبیعي / مادي قوانینو ته منسوب کړی شي.

په دې اړه جولیان هکسلي (چې یو معاصر فیلسوف او د توماس هکسلي د یونسکو پخواني رئیس زوی دی) دا ادعاء لري چې د علم پرمختګ د خدای لپاره ځای نه دی پرېښی، هغه وایي: زه فقط دا کولی شم چې دا ساده حقیقت واضح کړم چې د علم پرمختګ ماوراء الطبیعیات وجود په عامه توګه او خدای وجود په ځانګړې توګه د خلکو د یو لوی شمیر لپاره ناقابل دفاع ګرځولی دی<sup>(۱)</sup>.

د دې ترڅنګ دا عقیده هم راسخه شوه چې نه یوازې مادي قضایا بلکې هر ډول معرفت باید د همدې (تجربې) له لارې تر لاسه شي، ځکه یوازې تجربه او ساینسي تګلاره ده چې د حقیقت او واقعیت د کشف معیار بلل کېږي، بل هیڅ مصدر او بله هیڅ تګلاره حقیقت او

---

(۱) ددې لپاره وګورئ: از علم سکولار تا علم دینی، مهدی گلشنی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چاپ اول، ۱۳۷۷، ص ۲۶-۲۷.

معرفت ته د رسيدو وسيله نشي بلل کيدی، له دې امله نه يوازې ساينسي علوم بلکې ټول انساني علوم هم که غواړي چې حقيقت او واقعيت ته ورسېږي نو بايد د همدې تگلارې او منهج څخه کار واخلي.

د اتلسمې پېړۍ يو فرانسوي فيلسوف هولباخ (۱۷۲۳-۱۷۸۹) په دې اړه وايي: (دا فيزيک او تجربه ده چې بايد انسان په خپلو ټولو څيړنو کې ترې کار واخلي، هغه بايد ديني، اخلاقي، حکومت او سياست، علوم، هنرونه او حتی په خوشحالی او غم کې د دې (تجربې او فيزيک) څخه مرسته ترلاسه کړي).<sup>۱</sup>

په دې توگه علم گراني (Scientism) د فلسفې او فکر ميدان ته هم داخل شو، او د خپل تاثير لاندې يې راوستله، همدې تفکیر او فلسفې ته په پيل کې (طبيعي فلسفه) ويل کيده، او همدا په لږ تېور او پيشرفت<sup>۲</sup> سره وضعي فلسفه بلل کيږي، څرنگه چې فلسفه او فکر

---

(۱) ددې لپاره وگورئ: از علم سکولار تا علم دينی، مهدي گلشنی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چاپ اول، ۱۳۷۷، ص ۲۱.

(۱) ځکه چې کونت وايي چې طبيعي فلسفه خو يواځې په تجربوي علومو کې منحصره وه او وضعي فلسفه د هغې ترڅنگ انساني علوم هم تر خپل پوښښ لاندې راوړي، يعنې همدا تجربوي تگلاره او منهج انساني علوم هم تر خپل پوښښ لاندې راوړي، ددې لپاره کونت وايي: (هناک بدون شک تشابه کبير بين فلسفتی الوضعية وما يفهمه العلماء الإنکليز من ذلک منذ نيوتن علی الخصوص بالفلسفة الطبيعية....) وگورئ: کونت: الفلسفة والعلوم، ص ۱۲، تأليف: بيار شيري، ترجمه: د. سامي ادهم، المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر والتوزيع، بيروت، لبنان، الطبعة الاولى عام ۱۹۹۴.



(لرليد) د ژوند د هر اړخ سره اړيکې لري، او همدا فکر او فلسفه ده چې د ژوند په هر ميدان کې د انطلاق لپاره بنسټ مهيا کوي نو له دې امله په غربي تمدن د دې اغيزې ډيرې زياتې وي، مگر څرنگه چې زموږ هدف دلته د غربي تمدن د لرليد او عقيدې بيانول دي نو له دې امله دلته به يوازې هغه اغيزې او اثرات لږ په تفصيل سره

بيان کړو چې علم گرايي (Scientism) د ديني عقائدو او باورونو په ميدان کې درلودې، که په خلاصه ډول ووايو نو دا اغيزه د طبيعيت گرايي د عقيدې (چې هغه د الحاد دويم نوم دی) ترسيخول و، دا په ډير لنډو ټکو کې د الفلسفة المعاصرة في أوربا مؤلف أ. م. بوشنسکي داسې کوي: "في نفس هذا الوقت أدى تقدم العلوم الطبيعية إلى ميلاد التصور المادي للكون الذي تطور واتسع طالما لم يجد أمامه أية فلسفة معارضة تقاومه" په همدې وخت کې د طبيعي علومو پرمختگ د نړۍ په اړه د (طبيعت گرايي) د تصور په راپيدا کيدلو تمام شو، هغه تصور چې د کومې معارضې فلسفې د نه موجوديت له امله يې ښه پرمختگ وکړ.

همدا خبره بالضبط برتراند رسل په تفصيل سره په خپل يو کتاب کې کړې ده، دلته د هغې عبارت - که څه هم اوږد دی - نقل کوم ځکه چې ډيره ښکلې خلاصه ده، هغه وايي: (انبتقت عن أعمال الرجال العظام للقرن السابع عشر نظرة جديدة إلى العالم. هذه النظرة بالتحديد و ليس أي حجج أخرى كانت السبب في تأكل الاعتقادات ب"المعجزات" و "السحر" و "الأرواح الشريرة" و "نذر الشؤم" .... وغيرها، إنني أعتقد بوجود

ثلاثة مكونات ذات أهمية خاصة في تكوين النظرة العلمية التي سادت القرن الثامن عشر وهي:

• أن بيانات الحقائق يجب أن تبنى على الملاحظة وليس على اشتشهاد غير مسند.

• أن العالم المادي يتمتع بنظام ذاتي الفعل و ذاتي الديمومة تخضع كافة التغيرات فيه إلى قوانين الطبيعة.

• أن الأرض ليست مركز الكون، ومن المحتمل أن الإنسان ليس غاية الكون (في حال كان للكون غاية) و أن الغاية إضافة إلى ذلك مفهوم غير ذي نفع علميا.

هذه الفقرات شكلت ما يدعى ب"النظرة الميكانيكية" التي حاربها رجال الكنيسة، وأدت إلى توقف الاضطهاد و تبني وجهة النظر الإنسانية بصورة عامة" (١).

د اولسمې پېړۍ د لويو شخصيتونو د علمي اعمالو په نتيجه کې د نړۍ او کائناتو په اړه يو نوی لرلید راپيدا شو، همدا نوی لرلید وه او له دې پرته نور هيڅ دلايل نه ؤ چې د هغې په نتيجه کې د (معجزاتو)، (سحر)، (پيريانو او شرپرو ارواحو) او (بد فالی) ... او داسې نورو شيانو په اړه عقائد کمزوري او له منځه ولاړل (دلته د دې هدف ټول میتافيزيکي

(١) أثر العلم في المجتمع، تأليف: برتراند راسل، ص ٢٦-٢٧.

عقائد دي، چې په دې کې په الله باندې عقیده، په پرنسټو او نورو ټولو غیبیاتو پورې اړونده عقاید شامل دي) زما په عقیده د هغه علمي لرلید (طبیعت گرایی) چې په اتلسمه پیړۍ کې خپور شو لاندې درې د ځانګړي اهمیت درلودونکي اجزاء او عناصر یې درلودل، :

د حقائقو دلایل باید چې په ملاحظه او تجربه باندې مبنی وي، نه په غیر ثابت شوي نقل باندې (یعنې د حقیقت د اثبات لپاره یوازینی لار د ملاحظې او تجربې لار ده، حقیقت د دیني کتابونو<sup>(۱)</sup> څخه په نقولو باندې نه ثابتیږي).

دا نړۍ او کائنات په داسې نظام مشتمل دي چې په خپل وجود او د وجود په استمرار کې په خپل ځان متکي دي (یعنې نه په خپل وجود کې کوم خارجي قوت (الله تعالی) ته اړ دي، او نه د وجود په استمرار کې چا ته محتاج دي بلکې پخپله موجود هم دی او خپل وجود هم پخپله ساتي) په دې کائناتو کې ټول تغیرات د طبیعي او مادي قوانینو تابع دي.

ځمکه د دې کائناتو مرکز نه دی، او احتمال دا دی چې انسان د دې کائناتو اصل هدف نه وي (په داسې حال کې چې د دې کائناتو کوم غرض او غایت وي) برسيره پر دې د کائناتو د غرض او غایت قضیه یو داسې قضیه ده چې هیڅ ډول علمي ګټه پرې نه ده مرتبه.

---

(۱) چې کله ورته تراټ (Tradition) او کله ورته نقل وایي.

دا (مخکې) فقرات د هغه (ميکانيکي لرليد/ طبيعت گرايي) عناصر دي چې د کليسا مشران د هغې پر ضد ؤ، او په نتيجه کې يې ظلم بند شو، همدا راز د همدې لرليد په نتيجه کې په عامه توگه اومانيسټي تصور خپل کړی شو. د طبيعت گرايي د عناصرو کوم اجمال چې په پورتنۍ عبارت کې برتراند رسل ذکر کړی دی، د دې تفصيل په لاندې نقاطو کې ذکر کوو:

## أ: داکائنات په بشپړه توگه مستقل دي او هيڅ بيرونی قوت ته اړ نه دي

دطبيعت گرايي يا علمي لرليد لومړی اصل دا دی لکه برتراند رسل چې وايي: "إن العالم المادي يتمتع بنظام ذاتي الفعل و ذاتي الديمومة، و تخضع كافة التغيرات فيه إلى قوانين الطبيعة"<sup>١</sup> دا مادي نړۍ د يوه داسې نظام څخه برخورداره ده چې هغه په خپل پيدايښت او استمرار کې په خپل ځان متکي دی، او په دې کې منځ ته راتلونکي ټول بدلونونه، اوبښتونونه او تغييرات د مادي قوانينو تابع دي.

د دې معنی دا ده چې دوی عقیده لري چې دا مادي نړۍ او دا طبيعي کائنات په هر څه کې مستقل دي، نه په خپل پيدايښت کې د الله تعالی او يا کوم ما وراء الطبيعي موجود محتاج دي او نه په خپل استمرار کې د چا محتاج دي، دلته چې هر څه صورت نيسي هغه د

---

( ١ ) اثر العلم فی المجتمع ص ٣٣.

همدې طبيعي او مادي اسبابو او لاملونو په نتيجه کې رامنځ ته کېږي، دا يوازې د کوم فلسفي مذهب رايه نه وه بلکې دا يو عام موج وه چې ټول غربي فلسفي مذاهب د ټولو داخلي اختلافاتو سره سره د دې قائل و، په دې اړه د الاتجاهات الفلسفية المعاصرة في اوربا مؤلف وايي: "وقد حلت عدة مذاهب متأثرة بالعلم محل المثالية الألمانية بعد هيغل، ولنذكر أولا المادية الألمانية عند فويرباخ (۱۸۰۴-۱۸۷۲) و موليشط (۱۸۲۲-۱۸۹۳) و بوخنز (۱۸۲۴-۱۸۹۹) و کارل فوجت (۱۸۱۷-۱۸۹۵) وقد نفت مذاهبهم العقل ذاته و دافعت عن الحتمية الشاملة.

ولنذكر بعد ذلك الفلسفة الوضعية التي أسسها في فرنسا أوجست كونت (۱۷۹۸-۱۸۵۷) و يتبعه جون استيورات مل (۱۸۰۶-۱۸۷۳) في انجلترا، و أرنست لاس (۱۸۳۷-۱۸۸۵) و يودل (۱۸۴۸-۱۹۱۴) في ألمانيا، و قد رأي هؤلاء جميعا أن الفلسفة ليست إلا تجميعا لنتائج العلم، العلم مأخوذا بالمعنى الميكانيكي" (۱). د هيگل نه وروسته د علمي جريان

(ماشيني جريان چې هغه همدا د طبيعت گرايي فلسفه ده) څخه متأثر زيات شمير مذاهبو د الماني مثالي فلسفې ځای ونيوه، چې د فويرباخ (۱۸۰۴-۱۸۷۲)، موليشط (۱۸۲۲-۱۸۹۳)، بوخنز (۱۸۲۴-۱۸۹۹) او کارل فوجت (۱۸۱۷-۱۸۹۵) الماني مادي فلسفه تر ټولو دمخه د يادولو وړ ده، دوی (تر دې حده ميکانیکي تصور درلود چې) د دوی مذاهبو پخپله عقل هم مسترد کړ، او د بشپړ حتميت (د حتميت څخه مراد دا

(۱) الفلسفة المعاصرة في أوروبا ص ۲۹، تأليف: إ. م. بوشنسكي، ترجمة: د. عزت قرني، سلسلة عالم المعرفة رقم: ۱۶۵، الكويت.

دی چې طبيعي/مادي قوانين حتمي دي، يعني کله چې سبب موجود شي نو بيا د مسبب د موجوديدلو لپاره بل څه ته اړتيا نشته چې دا پخپله د الله انکار دی) څخه به يې دفاع کوله.

له دې وروسته بايد د هغې وضعي فلسفې يادونه وکړم چې په فرانس کې يې اوجست کونت (۱۷۹۸-۱۸۵۷) بنسټ کيښود، او په انگلستان کې جون استيورات مل (۱۸۰۶-۱۸۷۳) او په المان کې ارنست لاس (۱۸۳۷-۱۸۸۵) او يودل (۱۸۴۸-۱۹۱۴) د هغې په نقش قدم روان ؤ، د دې ټولو له نظره فلسفه يوازې د علم د نتايجو د راجمع کولو نوم وه، علم د هغې په ميکانيکي معنی باندې .

ددې عبارت څخه دا په ډاگه گيږي چې د غرب تقريبا ټول مذاهب ددې قائل ؤ چې دا کائنات په ماشيني توگه کار کوي، نه په خپل وجود کې کوم غيبي قوت ته اړ دي او نه په خپل استمرار کې، او نه په هغه بدلونونو کې چې په دې کې منځ ته راځي.

## ب: د فاعلي علتونو په بنسټ د نړۍ ميکانيکي

### تفسير

دين په خپل نظام کې کائنات او نړۍ باهدفه گڼي، او د کائناتو ټولې پديدې د اهدافو او غاياتو په بنسټ تحليلوي، خو تجربوي علوم اصلا دا ډول

تعلييل او څرگندونې نه مني، بلکې هر ډول گوني پديدې د فاعلي علتونو په بنسټ تفسير او توضيح کوي، طبيعي مسأله ده چې فاعلي علتونه او

اسباب د غائي علتونو سره هيڅ تناقض نه لري ځکه چې دا فاعلي علتونه هم د هغې ارادې تابع دي چې الله تعالى يې د کائناتو په اړه لري.

(اين باربور) د طبيعت گرايانو د دې دريځ په اړه وايي: (د اهدافو او غاياتو پلټنه تر ډيره حده پورې د دې نتيجه وه چې هر شی د موجوداتو په لړۍ کې خپل ځای او مرتبه لري، ځکه چې هغه د داسې خدای مخلوق دی چې هغه هدف او غرض لري، فرض کړئ که يو څوک پوښتنه وکړي: اوبه ولې په دومره درجه په جوش راځي؟ عصري عالم شايد د دې لپاره يو معينه او معلومه درجه حرارت د هر موجود د ماليکولونو د جوړښت سره اړونده قوانينو او نظرياتو په رڼا کې وټاکي (او ووايي چې دې درجې ته د حرارت په رسيدلو دا مايع جوش کيږي)، مگر په پای کې داسې يوې نقطې ته رسيږي چې ووايي: دا يو قطعي حقيقت دی چې هيڅ ډول توجه نه مني، او دا سوال چې ولې داسې دی يو بې معنی او بې مفهومه سوال دی) (۱).

د يوې واقعي غايې توضيح د هغې واقعي يو هدف او غايې علت په گوته کولو ته ويل کيږي، او د هغې د علت فاعلي توضيح دې ته ويل کيږي چې د کومې واقعي ماشينې يا ميکانيکي توضيح وکړی شي، چې دې ته موږ د طبيعي قوانينو په بنسټ توضيح او تبیین هم ويلی شو، د تجربوي علم يوه مهمه ځانگړتيا دا ده چې د نړۍ په اړه د هغې لرليد ماشينې يا ميکانيکي (۲) دی،

(۱) علم ودين، تأليف: اين باربور، ترجمه: بهاءالدين خرمشاهی، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۶۲،

يعني نړۍ ته د يو ماشين په حيث گوري، او په کلي توگه يې د نړۍ په اړه د غايت او مقصد تصور له منځه وړی دی<sup>(۱)</sup>.

د نړۍ په اړه لرلید کې دا انقلاب د گاليلو په لاس رامنځ ته شو، هغه د دې فکر بنسټ کينډوده چې بايد د نړۍ د واقعاتو او حوادثو توضيح د غائي علتونو<sup>(۲)</sup> پرځای د فاعلي علتونو<sup>(۳)</sup> په اساس صورت ونيسي<sup>(۴)</sup>.

بيا دا فکر د نيوتن په لاس خپل اوج ته ورسيد، او د اوولسمې پېړۍ د علمي انقلاب نه وروسته دې خبرې چې د کائناتو طبيعي پديدې د يو ماشين په څير دي نو نه بايد د هغې لپاره هدف ولټول شي، بلکې د همدې طبيعي قوانينو په بنسټ تفسير او توضيح کړی شي د يو منل شوي حقيقت حيثيت اختيار کړ، او دې فکر چې دا نړۍ او کائنات د يو ماشين په څير دي ټوله اروپا په ډير سرعت سره ونيوله، او ډير غربي مفکرين په دې عقیده شول چې نه يوازې دا چې دا جهان يو ماشين دی بلکې په دې کې هر يوشی ځان ته يو وړوکي ماشين دی.

هوبز (۱۵۸۸-۱۶۷۹) د انسان بدن د يو ماشين سره مقايسه کړ<sup>(۵)</sup>، د يويد هيوم (۱۷۱۱-۱۷۷۶) په اتلسمې پېړۍ کې ليکي: (خپل شا او خوا دنيا باندې نظر واچوئ د يو لوی ماشين څخه پرته به بل

(۱) الدين والعلم الحديث، ولتر ستيس، ترجمه امام عبد الفتاح امام، ص ۳۲-۳۳.

(۱) Final causes

(۱) Efficient causes

(۱) د تفصيل لپاره يې وگورئ: تكوين العقل الحديث تاليف: هرمان راندا، ترجمه: جورج طعمه ج ۱ ص ۳۵۵-۳۵۱.

(۱) الدين والعقل الحديث، تاليف ولتر ستيس، ترجمه: امام عبد الفتاح امام، ص ۱۱۸.



څه ونه وينئ چې په بې شميره وړو ماشينونو باندې تقسيم شوی دی) ۱'.

په همدې بنسټ آن تر نن ورځې په غرب کې نړۍ ته د همدې ماشيني لرليد نه کتل کيږي، او هر ډول غايي توضيح او تفسير غيرعلمي بلل کيږي، برتراند رسل په دې اړه ليکي: (نحن نعلم الغاية في العلاقات الانسانية، ويمكننا أن نفترض وجود غايات كونية لكن العلم ينص على أن الماضي هو الذي يقرر المستقبل وليس العكس، لذا فإن الأسباب الغائية لا توجد في السرد العلمي لواقع العالم) ۲' موږ په دې پوهيږو چې په انساني اړيکو کې غائي اهداف شته، او دا هم ممکنه ده چې کوني او طبيعي غايات او اهداف هم فرض کړو، مگر علم (ساينس) په دې تصريح کوي چې ماضي د آينده په ټاکلو کې مؤثره ده (يعنې ماضي چې سبب دی هغه په مستقبل کې مسبب دی مؤثره ده) د دې عکس خبره نه ده (چې مستقبل دې په ماضي کې مؤثر شي، يعنې غايات او اهداف چې هغه مستقبلي شيان دي هغه دې په ماضي کې مؤثر شي) د همدې امله په علمي توگه د نړۍ د حوادثو په بيان کې د غائي اسبابو لپاره هيڅ ځای نشته.

له دې وروسته وايي: د ډاروين کار په دې اړه ډير مؤثر او قطعي وه، په علم حياتيات (بيالوژي) کې د ډاروين تأثير په فلکياتو کې د گاليلو او نيوتن د تأثير سره برابر دی، او دا ځکه چې مخکې دا عقیده حاکمه وه چې هغه حيوانات ژوندي او باقي پاتې کيږي چې د چاپيريال سره برابر

(۱) الدين والعقل الحديث، ص ۱۱۸.

(۲) اثر العلم في المجتمع، برتراند رسل ص ۳۳.

کړی شي، او د چاپیریال سره د ژوو ځان برابرول د الله تعالی د ارادې او عنایت پورې تړل کیدل (یعنې په غاڼي توګه تفسیر کیدل) د رسل له نظره به دا تفسیرات ډیر ځله عجیب او غریب هم و، مګر د رسل له نظره ژوو ته د ډاروین میکانیکي تصور او (التنازع علی البقاء) او (البقاء للأصلح) نظریو د غاڼي تبرییر او الهي ارادې پرته موږ ته د چاپیریال سره د ژوو د ځان برابرولو تفسیر را په ګوته کړ، د همدې امله (چې دا نظریات غاڼي تفسیر له منځه وړي، او میکانیکي توضیح او تفسیر ممکن ګرځوي) د ډاروین د ارتقاء فکر ډیر خلک مني سره له دې چې د پیدایښت د کیفیت په اړه د هغه له نظریاتو سره مخالف هم دي<sup>(۱)</sup>.

## ج: د ماورائی تفسیراتو له منځه تلل او د الله تعالی حذفول

د کائناتو د میکانیکي او ماشیني تفسیر چې د تجربوي علومو روح دی، منطقي نتیجه دا ده چې ما وراء الطبیعي تفسیرات او ورسره د خدای تصور هم له منځه ولاړل. او دا ځکه چې کله تجربوي علم دې نتیجې ته ورسیده چې د هیڅ طبیعي پدیدې په تفسیر کې باید د غایي تعلیل څخه کار وا نه اخیستلی شي، او په عین حال کې یې دا هم و پتېله چې باید یوازې د فاعلي عللو په رڼا کې تفسیر او تبیین کړی شي،

(۱) اثر العلم فی المجتمع برتراند رسل ص ۳۳-۳۴.

او له بلی خوا نه یې دا هم ثابتې او متعینه ده چې فاعلي علت یوازې او یوازې په طبیعي قوانینو او حوادثو کې منحصر دی نو آیا په داسې یو تصور کې د الله د وجود لپاره کوم ځای پاتې کېږي؟ .

لکه مخکې مو چې وویل په پیل کې گالیلو او بیا نیوټن سره له دې چې د فلکي اجرامو د حرکت په اړه دا عقیده درلوده چې دا د طبیعي قوانینو سره سم حرکت کوي، مگر د لومړي ځل لپاره د دې په حرکت راوستلو کې د الله تعالی په موجودیت قائل وه، همدا راز د دې فلکي اجرامو او سیاراتو د خپل مسار او لارې څخه د انحراف په صورت کې هم دوی دا نظر درلود چې د الله تعالی د تدخل په نتیجه کې خپل مسار ته بیرته راگرځي، مگر بیا وروسته لاپلاس له دې څخه هم یو گام وړاندې ولاړ او د دې قائل شو چې لکه څنگه

چې الله تعالی د کائناتو په بقاء کې کوم رول نه لري همدا راز د هغې په پیدایښت کې هم رول نه لري، ځکه د هغې له نظره د سیاراتو منځ ته راتلل د سحابي فرضیې په نتیجه کې ممکن دي، همدا راز سیارات په خپلو کې د حرکت د یوې اوږدې دورانیې په ضمن کې یو د بل مسار او د لارې انحراف سموي نو له دې امله د الله تدخل ته اصلاً اړتیا نشته، او نه د الله د وجود فرضیې ته اړتیا شته، په دې توگه د کائناتو په حوادثو او پدیدو کې د الله او هر ډول ما وړاني قوت مداخله له منځه ولاړه، ځکه ټول طبیعي حوادث په ځنځیري شکل یو د بل سره په داسې شکل تړلي دي چې مخکیني د ورستیو لپاره د علت او سبب حیثیت لري او روستني د مخکینيو لپاره د مسبب حیثیت لري، او دا اړیکه داسې منظمه او همیشه تکراریدونکې ده چې د یو حتمي او قطعي قانون شکل یې اختیار کړی

دی، په دې معنی چې په هر ځای او هر وخت کې دا سبب موجود شي نو د مسبب موجودیدل ورسره حتمي<sup>۱</sup> دي.

ولتر سټیس وايي: "والمعتقد العلمي الذي يقول: إن آية ظاهرة مهما تبدو غامضة لا ينبغي تفسيرها عن طريق أسباب فوق الطبيعة، وقد تجمدت في فكرة "المطلق" منذ عصر نيوتن، فلا ينبغي أن يكون هناك استثناء للقانون العلمي في أي مكان، وأصبح من الإجراءات المقررة في العلم أن آية ظاهرة نعجز الآن عن تفسيرها بالقوانين الطبيعية فلا بد أن نقول أن هذه القوانين تظل مع ذلك موجودة، وينبغي البحث عنها"<sup>۲</sup>.

د نیوټن د زمانې نه تر اوسه پورې دې عقیدې چې هیڅ پدیده - هرڅومره چې عجیبه او غریبه هم وي - باید د ما وړاندې طبیعي اسبابو محصول و نه گڼلې شي او نه د ما وړاندې طبیعي اسبابو په بنسټ تفسیر کړی شي، د یوې مطلقې او قطعي عقیدې شکل اختیار کړی دی، له دې امله د علمي منهج کار دا دی چې د طبیعي قوانینو څخه د هیڅ ډول استثناء منلو ته تیار نه شي، که چیرې کومه داسې پدیده وجود ولري چې موږ د هغې د مادي او طبیعي تعلیل او تفسیر توان ونه لرو د هغې په اړه دا عقیده ولرو چې د هغې به طبیعي اسباب وي او باید د هغې په لټه کې واوسو. دا قانون یوازې په فلکیاتو کې منحصر نه دی

(۱) ساینس پوهان اوس دا حتمیت یوه خرافه او بې اساسه خبره بولي، او وايي چې هیڅ قانون حتمي نه دی، په دې اړه به وروسته کله بحث وکړو، خو دلته دومره ویل غواړو چې په دې خبره چې کوم څه ولاړ وي هغه بې اساسه دي، ځکه اساس یې متنازع دی.

(۲) الدین والعلم الحديث، ولتر سټیس، ص ۱۱۴.

بلکې دا د معرفت په ټولو څانگو کې جاري دی، دا په تفصیل سره جون هرمان راندل ذکر کړی دی<sup>(۱)</sup>.

د دې معنی دا هم ده چې انسان د دوی له نظره اصلا باید په دې اړه فکر و نه کړي چې دا کائنات اصلا له کوم ځای نه پیدا شوي دي، ولې منځ ته راغلي دي، ځکه دا ما وړانګې تفسیراتو ته لاره هواروي، او دا ډول سوالونه اصلا د انسان لپاره ګټور نه دي<sup>(۲)</sup>، ددوي له نظره انسان یواځې باید په دې فکر وکړي چې دا کائنات څنګه د ځان تابع کړي، او څنګه ترې استفاده وکړي، همدا ګټور سوال دی او فایده پری مرتبېږي، همدا تصور وه چې په اوسنۍ زمانه کې یې د نفعي الحادي فلسفې د رامنځ ته کیدو لپاره لاره هواره کړه. طبعاً د دې معنی دا هم ده چې هر ډول معجزات او خارق عادت شیان چې په دیني نصوصو کې وارد شوي دي د دې قانون له مخې ټول نادرست او مردود دي، ځکه هغه ټول په ما وړانګې تعلیل باندې ولاړ دي.

**د: د اخلاقو نسبي کېدل او د ارزښتونو له منځه**

**تلل**

(۱) تکوین العقل الحديث ج ۲ ص ۲۷۹، ج ۲ ص ۱۰۹-۱۵۶.

(۲) خو حقیقت دا دی چې دوي دې سوالونو ته ځواب نه لري، ځکه دې ډول سوالونو ته بی معنی سوالونه وایي، چونکه ټول هر څه ددوي له نظره ماده ده نو د هغې په اړه باید دا سوال مطرح شي چې ددې څخه څرنگه ګټه پورته کړی شي.

د طبيعت گرايي چې د علم گرايي په نتيجه کې رامنځ ته شوه، د دې يوه بله نتيجه دا شوه چې د اخلاقي ارزښتونو مرجعيت د دين او الله نه انسان ته منتقل شو، او دا ځکه چې د علم گرايي د تصور سره سم کله چې خدای د دې کائناتو په حوادثو او پديدو کې هيڅ ډول دخل نه لري نو انسان هم د دې قاعدې څخه مستثنی نه دی، ځکه چې انسان هم د دې کائناتو د طبيعي پديدو څخه يوه پدیده ده، هغه هم د دوی له نظره د يو ماشين په څير عمل کوي، د هغه د تعامل لپاره هم هيڅ ډول غايي تفسير لټول په کار نه دي، د هغه تعامل او اخلاق هم بايد د نورو پديدو په څير د ميکانیکي قواعدو او طبيعي اصولو او فاعلي عللو په بنسټ تفسير او توضيح کړی شي، که کوم ارزښت او غرض هم په نظر کې نيول کېږي نو بايد د همدې اصولو په بنسټ په نظر کې ونيولی شي.

له بله پلوه طبيعت هم يو ماشين او د عللو او اسبابو يو ځنځيري سلسله ده، هغه هيڅ کله د انسان لپاره د هدف او ارزښت مصدر نشي گرځيدلی، او څوک چې د طبيعت نه د ارزښتونو د ټاکلو توقع لري هغه په حقيقت کې د واقعيت او ارزښت ترمنځ تمیز نه شي کولی.

له دې امله د علم گرايي له نظره انسان بايد پرته له دې چې د دين تعليمات او مادي پديدې په نظر کې ونيسي د خپل ځان لپاره ارزښتونه، اصول، مبادي او اخلاق د خپلو فردي او اجتماعي ژوند د تجربو په رڼا کې وټاکي، او څرنگه چې دا تجارب تغيير مومي او وخت تر بله او شخص تر بله بدليږي رابدليږي، همدا راز گټه او تاوان تغيير مومي، نو له دې امله اخلاق او ارزښتونه هم همداسې د اوښتون په حالت کې دي او نسبي دي.

دكتور عبد الوهاب المسيري په خپل يو ډير جالب كتاب (العلمانية الجزئية والعلمانية الشاملة) کې دا په جالب عبارت کې توضيح کوي چې د طبيعت گرايي په نتيجه کې انسان د غربي تمدن له عقيدې او نظره څنگه انساني ارزښتونه له لاسه ورکوي او د يو مادي او طبيعي پديدې سره مشابهت پيدا کوي او همدا عقیده او نظر د اخلاقي ارزښتونو په نسبت باندې منتج کېږي، هغه وايي: "أولى المصطلحات الوصفية هو مصطلح "التطبيع" (Naturalize) بمعنى رد الظواهر إلى الطبيعة/المادة أو القانون الطبيعي باعتباره مرجعية نهائية كامنة وقانونا عاما يسري على كل من الطبيعة المادية والطبيعة الإنسانية لايفرق بين أحدهما والآخر. والتطبيع يفترض أن ثمة وحدة كاملة بين العلوم الطبيعية والعلوم الإنسانية، و أن الإنسان جزء لا يتجزأ من الطبيعة، رغباته طبيعية (أي مادية) و معرفته تتلخص في اكتشاف قوانين الحركة أو الطبيعة/ المادة (وهي القوانين التي تؤكد وحدة الطبيعي/المادي بالإنساني وتساويهما). إن ما يحكم الإنسان والطبيعة هو القانون الطبيعي، والإنسان إنسان طبيعي، و لهذا ليست له مكانة أو منزلة خاصة في النظام الطبيعي، إذ أن الطبيعة/المادة لاتعرف هدفا أو غاية، والنزعة الطبيعية (Naturalism) هي القول بأن الإنسان إن هو إلا كائن طبيعي تحركه غرائزه الطبيعية، و سائر مكوناته الحضارية والإنسانية التي تفصله عن عالم الحيوان والطبيعة ما هي إلا قشور سطحية لا علاقة لها بالجواهر الإنساني" (١).

(١) العلمانية الجزئية والعلمانية الشاملة، ج ١ ص ١٢٩-١٣٠، الدكتور عبد الوهاب المسيري، طبع دار الشروق، الطبعة الأولى عام ٢٠٠٢م، القاهرة مصر.

دکتور عبد الوهاب المسيري د غربي تمدن هغه اصطلاحات ذکر کوي چې د دې تمدن ځانگړتياوې را په گوته کوي، هغه وايي : د دې وصفي اصطلاحاتو (هغه اصطلاحات چې نقدي نه دي بلکې يوازې غربي تمدن په خپل اصلي شکل معرفي کوي) څخه لومړۍ اصطلاح تطبيع (طبيعي کول) چې په انگليسي کې ورته (Naturalize) و يل کيږي، چې معنى يې دا ده چې ټولې پديدې طبيعت/مادي يا مادي قانون ته راجع کړي شي په دې اعتبار چې دې (طبيعي قانون) ته نهائى او بشپړ مرجعيت حاصل دى، او دا يو داسې عام قانون دى چې مادي طبيعت او انساني طبيعت دواړو باندې تطبيقيږي، او په دې دواړو کې هيڅ فرق نه کوي، د تطبيع (طبيعي کول) په مفهوم کې دا هم شامل دي چې د طبيعي علومو او انساني علومو ترمنځ بشپړ يووالى قائم دى، او انسان د طبيعت/مادي يو نه بيليدونکې جزء دى، د دې (انسان) رغبتونه طبيعي (مادي) دي، د دې معرفت او علم په دې کې را خلاصه کيږي چې د حرکت او طبيعت/مادي قوانين کشف کړي (او دا هغه قوانين دي چې په دې تاکيد کوي چې مادي/طبيعي شيان او انسان بالکل يو شى دي او هيڅ فرق پکې نشته) په انسان او طبيعت باندې چې کوم قانون حاکم دى هغه طبيعي قانون دى، او انسان طبيعي/مادي انسان دى، د همدې امله دا (انسان) په مادي/طبيعي نظام کې کوم ځانگړى ځاى نه لري، او دا ځکه چې ماده/طبيعت هيڅ کوم هدف او غرض و غايت نه پيژني، او طبيعت گرايي (چې په انگليسي کې ورته (Naturalism) وايي) د دې معنى په دقيقه توگه همدا ده چې انسان يو مادي/طبيعي موجود دى، د هغه طبيعي غريزې هغه په تحرک راولي، او هغه ټول تمدني او انساني



عناصر چې هغه د حيوان څخه انسان جلا او متميز کوي (چې اخلاقي ارزښتونه روحي اړخ هم د همدې جملې څخه دي) هغه سطحي او بې معنی شيان دي او د انساني جوهر او حقيقت (چې هغه مادي/تطبيع دي) سره کوم تړاو نه لري.

له دې وروسته دکتور عبد الوهاب المسيري د غربي تمدن يو څه نور اصطلاحات په گوته کوي چې هغه د دې تکمله ده، چې د هغې جملې څخه د نمونې په توگه يو يې (التعاقدية) دی، د (التعاقدية) کلمه په حقيقت کې د انگليسي کلمې (contractualization) ترجمه ده، چې لفظي معنی خو (تروني تعامل) دی، او مفهوم يې دا دی چې د انسانانو ترمنځ د ترحم کومې اړيکې دي هغه د مادي گټې او تاوان د دقيقو حساباتو لاندې نه راځي، د همدې امله دا مبهمې اړيکې دي، دا بايد په منضبطو تروني اړيکو باندې بدلې شي، چې هغه د راکړې ورکړې او تعامل قابلي شي، د دې وجه همدا ده چې غربي تمدن ټولې نړۍ ته د يو بازار په سترگه گوري چې انسان هم د دې بازار د مادي توکو څخه يو توکی دی، دا توکي هم بايد د هغه تعامل لاندې راشي چې په بازار کې د نورو توکو سره کيږي .

د همدې امله چې غربي تمدن انسان ته د يو مادي توکي په حيث گوري لکه څنگه چې د دې مادي توکو په اړه قوانين بدلېږي را بدلېږي همداراز دلته هم ښه او بد بدلېږي را بدلېږي، په دې اړه يو غربي مفکر (توماس هوبز) چې د گاليلو هم عصر وه، وايي : "کل انسان من جانبه يمسي ما يسره و يبهجه خيرا، و ما يحزنه شرا، و بمقدار ما يختلف کل انسان عن غيره في التكوين فإنه يختلف عنه أيضا فيما يتعلق بالتفرقة

العامة بين الخير والشر، فليس هناك ما يسمى بالخير المطلق منظورا إليه بغير علاقة بأحد... فنحن نطلق كلمة الخير أو الشر على الأشياء التي تسرنا أو تحزننا" (١).

هر انسان له خپله پلوه څه چې هغه ته ښه ښکاري او خوند ورکوي، هغه ته ښه وايي، او څه يې چې غمجن کوي هغه ته بد وايي، په هر اندازه چې يو انسان د بل سره په شخصيت او جوړښت کې فرق ولري په هماغه اندازه د ښه او بد ترمنځ په عامه توګه فرق کولو کې يو له بل څخه توپير لري، د دې نسبت په نظر کې د نيولو څخه پرته کوم شی د مطلق خير په نوم وجود نه لري... نو موږ د ښه او بد اطلاق په هغه څه کوو چې موږ خوشحاله کوي او يا مو غمجن کوي.

همدا مفهوم برتراند رسل د خپل کتاب (اثر العلم في المجتمع) په شپږم درس کې د (المحاضرة السادسة العلم والقيم) تر عنوان لاندې په تفصيل سره د ثابتولو کوښښ کړی دی، هغه د دې کوښښ کوي چې دا ثابته کړي چې د اخلاقياتو او ارزښتونو په اړه د نفعي فلسفې (پراګماتيزم) تصور درست دی، هغه په پيل کې وايي: (أما من كانوا أكثر راديكالية بين الفلاسفة الفرنسيين، ولكونهم في خلاف مع الكنيسة، فكان لهم وجهة نظر أخرى، فهم لم يعترفوا بأن القوانين تحتاج إلى منزل للشرائع، كما فكروا أيضا أن القوانين الطبيعية تستطيع توضيح سلوكية الإنسان، وقادهم ذلك إلى المادية وإلى نكران المشيئة الحرة، وتضمنت

(١) الدين والعلم الحديث، ص ٤٩.

وجهه نظرهم أن ليس للكون غاية، وأن الإنسان قضية اعتراضية غير ذات دلالة" (١). په دې عبارت کې رسل وايي چې راديکاله فرانسوي فلسفيان څرنگه چې د کليسا سره په اختلاف کې و، نو د هغوی بيله رايه وه، نو هغوی د دې قائل نه و چې قوانين هم د شريعت کوم نازلوونکي ته اړتيا لري، همدا راز هغوی فکر کاوه چې طبيعي/مادي قوانين د انسان سلوک تفسيرولی شي، دې تصور اوعقيدې هغوی په مادي گرايې، او د يوې ازادې ارادې په انکار باندې قائل کړل، دوی په دې هم قائل و چې د دې نړۍ کوم هدف، غرض او غايت نشته، او دا چې د انسان قضيه يوه وقتي قضيه ده کوم تمیز نه لري. يعنې انسان او ټول مادي موجودات يو حيثيت لري.

همدا د اوسنيو فلسفي او فکري مذاهبو رايه او عقیده هم ده استاذ بوشنسکي د خپل کتاب الفلسفة الأوربية المعاصرة په دويم باب کې چې د معاصرو مادي فلسفو د پيژندلو لپاره يې ځانگړی کړی دی وايي: "وهم طبيعيون لأنهم لا يرون في الإنسان إلا جزءا من كل، هو الطبيعة، و ينكرون بصفة عامة أن يكون الإنسان كائنا مميزا على الكائنات الطبيعية الأخرى" (٢). دا ټول فلسفي مدارس طبيعت گرايان هم دي ځکه چې دوی انسان د طبيعت يوه برخه او جزء گڼي، او د دې څخه انکار کوي چې انسان د نورو مادي کائناتو څخه کوم ځانگړی او متميز موجود وي.

(١) العلم والمجتمع، برتراند رسل، ص ١١٣، ترجمه صباح صديق الدملوجي.

(٢) الفلسفة الأوربية المعاصرة ص ٦٩.

## درېم: د انسان په اړه د غربي تمدن تصور او

### عقیده

اوسنې غربي تمدن د انسان په اړه دوه متضاد تصورات لري، د دې دواړو تصوراتو بنسټيز هدف دا دی چې هر ډول ماوراء طبيعي تصوراتو ته خاتمه ورکړي او انسان د هر څه محور وگرځوي، له يوې خوا غربي تمدن او د دې تمدن فکري قائدین غواړي چې انسان د دې کائناتو مرکزي نقطه وگرځوي، او د هر څه محور يې جوړ کړي، هر ډول ازادي ورته ورکړي، او وايي چې انسان د هر څه لپاره معيار او معيار دی، او د خپل ځان لپاره مرجعيت هم همدا انسان پخپله دی، او دا د دې لپاره کوي چې د دې په ذريعه د الله تعالی د مرکزيت تصور له منځه یوسي، انسان د هر ډول ديني سلطی څخه ازاد کړي، او دې ته يې وهڅوي چې د هر څه په باره کې د انسان انگيرنه او فيصله نهائې فيصله وبولي.

او په عين حال کې غواړي چې انسان داسې يو مادي او طبيعي توکی معرفي کړي چې د نورو طبيعي توکو او موجوداتو سره هيڅ توپير نه لري، په دې هم هغه مادي او طبيعي قوانين تطبيقیږي چې په نورو شيانو تطبيقیږي، بيا هلته انسان يو بُعدي موجود گرځي، د انسان يو بُعد وي او هغه همدا مادي/ طبيعي بُعد او اړخ، روحي اړخ اصلاً د دوی له نظره وجود نه لري، هلته بيا داسې نه وي چې د جسد لپاره بيل قوانين

وي او د روح او نفس لپاره بيل، د انسان ماضي، حاضر او مستقبل د همدې طبيعي/ مادي قوانينو په رڼا كې تفسير كيږي، د انسان لپاره مرجعيت همدا مادي قوانين گرځي<sup>۱</sup>، دا هم ددې لپاره كوي چې دا تصور له منځه يوسي چې الله تعالى دا انسان د يو متميز مخلوق په حيث د خپل عبادت لپاره پيدا كړي، او نور مخلوقات يې ددې د استعمال او فائدي لپاره پيدا كړي دي، نو بناء هلته يو خالق شته د هغې د هر شي په خلقت كې يو حكمت شته، دا تصور چونكه د الله تعالى په موجوديت منتج كيږي، او دې نتيجې ته رسېږي چې الله تعالى انسان د خپل عبادت لپاره پيدا كړي دې نو دا عبادت او دخلقت غرض بايد د وحي څخه واخيستل شي او انسان بايد د هغې سره سم خپل ژوند عيار كړي، ددې نتيجې څخه د تېښتې لپاره غربي تمدن د انسان په اړه دا نظر غوره كوي چې انسان هم د نورو مادي توكو په څير يو توكي دى، له هغوي څخه هيڅ توپير نه لري، په هغې هماغه قوانين تطبيقېږي كوم چې په نورو مادي موجوداتو تطبيقېږي، نو ويلي شو چې غربي تمدن د انسان په اړه خپل افكار په دوو انتهاگانو بناء كړي دي، او يواځې ددې لپاره چې انسان د الله تعالى د رالېږلي شريعت باندې د التزام څخه ليرې كړي، دا دوه متطرف نظريات په لاندې ډول دي:

لومړی: د هیومانیزم د نظریې په بنسټ انسان د هر څه لپاره محور ګرځول، بلکه انسان د الله تعالی پرځای د کائناتو مرکز ګرځول، او په دی توګه د الوهیت د تصور څخه تېښتیدل او ددی عقیدې له منځه وړل.

دوهم: انسان د یو مادي توکي په حیث پیژندل چې هیڅ ډول روحی او ما وراء الطبیعی اړخ نه لري او باید د یو مادي توکي په څیر ورسره تعامل وشي، او طبیعت د کائناتو مرکز وګرځول شي، او په دی توګه د الوهیت او هر ډول ماوراء الطبیعی عقیدې څخه ځان خلاص کړی شي.

## أ: د هیومانیزم نظریه

د الله د مرکزیت له منځه وړل او پرځای یی د انسان د مرکزیت تصور رامنځته کول او په دی توګه د ماوراء الطبیعی عقیدې د تضعیفولو په اړه د غرب دا تصور د هغه خوځښت په ضمن کې په ډیر څرګند شکل مخ ته راځي چې په غرب کې د (Humanism) په نوم یادېږي، چې لفظي معنی یې انسان ګرایی، یا انسان محوري ده، یعنې هر څه باید د انسان په محور باندې را وڅرخېږي، د انسان ګرایی یا انسان محوری د تاریخ په اعتبار سره دوه ډولونه دي، لومړی: د رینسانس د زمانې هیومانیزم چې د څوارلسمې پېړۍ په دویمه نیمه کې په ایټالیا کې راپیدا شو او په عامه توګه یو ثقافي خوځښت وه، چې بنسټیزه موخه یې د پخواني یونان ثقافت راژوندي کول ؤ، سره له دې چې دا هیومانیزم په

ورستيو پېړيو کې ډير مؤثر وه او په فکري لحاظ يې په نړۍ ژورې اغيزې پريښې دي مگر په مستقيمه توگه زموږ د بحث سره تړاو نه لري ځکه نو د هغې په اړه په تفصيلاتو کې نه ننوځو، دويم ډول هيومانيزم د نوې زمانې هيومانيزم په نوم ياديږي، دا خوځښت چې د نوي علمي (ساينسي) خوځښت سره سم په اولسمه پېړۍ کې پيل شو او تر اوسه پورې جريان لري او تر ټولو مؤثر خوځښت بلل کيږي، موږ به د همدې هيومانيزم په اړه څه څرنگندونې وړاندې کړو ځکه د انسان په اړه د اوسني غربي تمدن د عقيدوي بنسټونو څخه يو بنسټ همدا نظريه تشکيلوي.

## نوی هيومانيزم څه ته وايي؟

هيومانيزم د علمي بحث، فلسفې، د نړيوال لرليد او عمل په ميدان کې د يو داسې عملي تگلارې او منهج نوم دی چې په انساني ارزښتونو او اهتماماتو ترکيز کوي، او د مقدس او ما وراء الطبعي قضايوو په اړه عقیده له منځه وړي او يا يې کم رنگه کوي او پرځای يې انسان ته بې ساری اهميت ورکوي.

گريگ م. اپستين وايي: (هيومانيزم نن يو خوځښت، د ژوند يوه فلسفه، يوه جهان بيني او د ژوند يو منهج بللی شو) ،<sup>۱</sup> سيکولر

(۱) Epstein, Greg M. (2010). Good Without God: What a Billion Nonreligious People Do Believe.

New York: HarperCollins. p. 169. ISBN 978-0-06-167011-4.

هيومانيزم يوه لاديننه نظريه ده چې د عقلانيت، اخلاق، او عدالت اصول  
تېني کوي، او په عين حال  
کې په ځانگړې توگه دا ردوي او د دې نه انکار کوي چې ما وړاء  
الطبيعي او ديني معتقدات د اخلاقو او فيصلو بنسټ وگرځي<sup>(۱)</sup>.

په دې توگه ويلی شو چې هيومانيزم يو داسې فکري او فلسفي  
نظام دی چې په بيلا بيلو ميدانونو کې لکه انسان پيژندنه، معرفت  
پيژندنه، اخلاق، سياست او داسې نورو کې مشخص تصورات مطرحوي،  
او په دې ټولو اړخونو کې انسان د هرڅه محور گرځوي، او هر ډول ما وړاء  
الطبيعي تصور او د الله په اړه عقیده له منځه وړي، چې په ډيره لنډه  
توگه د دې فکر يو څه مشخصات او ځانگړتياوې دلته په گوته کوو:

## ۱- د انسان پيژندنې په ميدان کې د هيومانيزم

### عقیده

تر ټولو بنسټيزه قضيه د هيومانيزم په فلسفه کې دا ده چې انسان  
اصل او د هر څه محور دی، په موجوداتو کې هيڅ موجود<sup>(۲)</sup> د انسان  
څخه کاملتر موجود نشته، د همدې امله ټول موجودات بايد په يوه نه يوه  
بڼه د انسان په خدمت کې وي، مگر انسان پخپله د هيڅ شي په خدمت

(۱) "Genesis of a Humanist Manifesto". Retrieved May 14, 2006.

(۲) په دې کې الله او نور ټول موجودات شامل دي.



کې بايد نه وي، يا په بل عبارت انسان پخپله اجراء کوونکي او پخپله هدف هم دی (۱) .

۹

د انسان د محوريت لپاره لاره د نوي فلسفې موجد او مشهور فرانسوي فيلسوف رينه دیکارت (۱۵۹۶-۱۶۵۰) د هلو ځلو په نتيجه کې برابره

شوه، او دا په دې توگه چې په منځنيو پېړيو کې د کليسا د استبداد په نتيجه کې د علم مصدر يوازې مقدس کتاب وه، نه يوازې دا بلکې د نورو ټولو معارفو لپاره معيار هم همدا وه، د کليسا يي معارفو په اړه چا سره د پوښتنې حق هم نه وه، نو کله چې منځنۍ پېړۍ تيرې شوې او د نوي علم (ساينس) د مقاومت په نتيجه کې د کليسا استبداد له منځه ولاړ، د دې سره نه يوازې دا چې کليسا خپل حيثيت له لاسه ورکړ، بلکې د دې ترڅنگ د الله تعالی وجود هم تر سوال لاندې راغی، او په دې توگه د معرفت پخواني مصادر (کليسا، د کليسا مشران، مقدس کتاب، همدا راز ارسطويي منطق او يوناني فلسفه) له منځه ولاړل، او نوو مصادر و لا تراوسه په ټولنه کې ځای نه وه نيولی، له دې امله د شکاکيت يوه تونده چپه راغله، چې هر څه د شک سره مخ شول، ځکه د ارسطو منطق هم له اعتبار نه ولویده او د کليسا مقدس کتاب هم، نو دلته وه چې دیکارت د شکاکيت د له منځه وړلو لپاره د معرفت نوي اصول وضع کړل چې هغه په حقيقت کې د انسان په اصالت باندې ولاړ اصول و، دا داسې اصول و چې انسان او د هغه فکر او معرفت يې د ټولو حقيقتونو لپاره محور

---

( ۱ ) بحران دنيای مجدد، تاليف: رنه گون، ترجمه: ضياء الدين دهشيري، انتشارات امير کبير، چاپ

وگرځاوه، هغه له دې څخه پيل وکړ چې (زه فکر کوم نو زه موجود يم) چې په لاتيني ژبه يې کلمات دا و (cogito ergo sum) د همدې امله دا د ديکارت په کوجيتو مشهوره ده، د دې کوجيتو په نتيجه کې د انسان څخه پرته د بل هر څه محوريت لکه دين، مقدس کتاب، کليسا، تعليمات، او سياسي ځواک محوريت له منځه ولاړ، انسان، د هغې تجربوي او عقلايي تگلاره د ټولو معرفتي ميدانونو لپاره محور وگرځيد، د دې تگلارې په نتيجه کې د هر چا خبره (که هغه کليسا وي او که مقدس کتاب) د مرجعيت حيثيت له لاسه ورکړ، په پخواني کليسايي تقليدي تفکير کې اصل دا وه چې انسان ځان بايد د هغه تعليماتو سره برابر کړي چې د ديني او کليسايي مصادرو څخه هغه ته

رسيدل، مگر د دې تگلارې په نتيجه کې انسان پخپله نور د هر مصدر لپاره محور شو، اوس نو بايد د معرفت نور ټول مصادر خپل صحت او سموالي د انسان، انساني تجاربو، او د انسان د عقلايي تفکير سره د يو شانته والي په بنسټ تامين کړي.

په همدې بنسټ په دې کائناتو او نړۍ کې د انسان هدف، د انسان معنی، او د انسان حيثيت به نور په هيڅ وجه له پخوا څخه د کومې ټاکل شوې نظريې، دين او تصور په رڼا کې نه ټاکل کېږي، بلکې د انسان تعريف، معنی او هدف به په خپله د انسان له دننه را ټوکېږي، او پخپله انسان به يې ټاکي<sup>(۱)</sup>.

يا په يو بل عبارت انسان په بشپړه او مستقلة توگه د خدای يا نورو موجوداتو د مداخلې څخه پرته خپل ځان پيژندلی شي او حقيقت شخصا پخپله درک کولی او پيژندلی شي نو له دې امله بل څه ته اړتيا نه لري او پخپله د هر څه محور گرځي<sup>(۱)</sup>.

د ديکارت نه وروسته د غربي تمدن فلسفيانو په انسان محوري کې ډير بنسټيز رول ولوبوه، چې د دوی له جملې نه يو هم مشهور الماني فيلسوف ايمانويل کانت (۱۷۲۴-۱۸۰۴) وه، کانت د خپلې انتقادي فلسفې په نتيجه کې د انسان محوره معرفت لپاره لاره هواره کړه په داسې توگه چې انسان د هر څه لپاره بنياد او بنسټ گرځوي<sup>(۲)</sup>، د دې افکارو په نتيجه کې انسان يو

نوی حيثيت او تعريف پيدا کړ، د انسان قدر او قيمت دې پورې مربوط پاتې نشو چې د الله سره يې اړيکې څومره محکمې او مضبوطې دي، بلکې د هغې د قدر او قيمت بنسټ د نظم ايجادول، عقلاني امکانات او د هغه دنيوي ژوند وگرځيد، د دې د فکر په نتيجه کې غرب دې نتيجه ته ورسیده چې د انسان هدف د الله عبادت او جنت ته رسيدل نه دي، بلکې په دقيقه توگه هغه پروگرام تطبيقول دي چې د عقل، تجربې او تخيل له لارې منځ ته راځي او د دې نړۍ پورې اړيکي لري، د همدې څخه د سيکولريزم بنسټيزه عقیده منځ ته راغله.

---

(۱) وگوره: دريای ايمان، تاليف: دان کيوپيت، ترجمه: حسن کامشاد، انتشارات طرح نو، لومړی چاپ،

۱۳۸۶، ص ۱۶۲.

(۱) دريای ايمان، تير شوی کتاب ص ۱۶۶.

د هيومانيزم په فلسفه کې د انسان د هر اړخيز محوريت او د خدای پرځای د هغه نصبول، او د هغه خدای چې دين يې مطرح کوي د انسان د ژوند څخه ويستل د دې لامل شو چې (سارتر) (۱۹۰۵-۱۹۸۰) اصلاً انسان د الله پر ځای کښيښاوه، هغې اعلان وکړ: (هيومانستي فلسفيانو د خدای پرستۍ د منگولو څخه د ځان د خلاصولو لپاره دا ونه کړل چې د متعالي وجود تصور يوې خواته کيږدي بلکې د هغه يې يوازې نوم بدل کړ) <sup>(۱)</sup> يعنې د متعالي وجود تصور يې پر ځای پريښود يوازې انسان يې د الله پر ځای کښيښاوه، او نيتشه د الله تعالی د مرگ اعلان وکړ، تر څو انسان د هغې ځای ونيسي.

## ۲- د هيومانستي فلسفې معرفتي نظريه

هيومانستي فلسفې د معرفت او د هغې د وسايلو او مصادرو په اړه ځانگړی تصور درلود، د جهان او کائناتو په پيژندلو کې په عقل غير عادي اعتماد، په هر څه شک کول، او هر څه د ردولو او باطلولو قابل گڼل د دې فلسفې د معرفتي نظريې بنسټيزې ځانگړتياوې شميرل کيږي، طبيعي خبره ده چې دلته د عقل څخه مراد د نوې زمانې عقل دی چې يوازې د مادې او طبيعت

په محدوده کې کار کوي، دلته د معرفت مصدر هغه عقل دی چې يوازې بدهيات او هغه څه مني چې د ساينسي منطق د قواعدو او اصولو سره برابر وي، دلته د معرفت مصدر حواس دي چې يوازې هغه څه مني چې د پيمائش قابل وي، او هغه تجربه د معرفت مصدر گڼي چې ټول موجودات بايد د هغه نه تير شي، او د عاقل انسان څخه (چې د عقل،

(۱) Humanism, Tony Davies, (New York & London) 1996, p. 124.

حواسو، تجربې منطق، او د راجمع شوي علمي او تاريخي معرفت په سرمايه سمبال دی (مطلوب دا دي چې ټول هغه حقائق رد کړي چې د مادي واقع څخه ما وړاندې وي، لکه پخوانۍ قصې، غیبيات، تخیلات، تقلیدي دلائل، عقائد، او مسلمات، یا په بل عبارت د دوی له نظره د معرفت مصدر یوازې ماده او طبیعت دی، دیني او تقلیدي مصادر او منابع هیڅ ډول د اعتماد وړ معرفت انسان ته نشي برابرولی).<sup>(۱)</sup>

هیومانستي عقل یوه ثابته ځانګړتیا دا ده چې دوی وایي: هره قضیه د امتحان وړ ده، هیڅوک یا هیڅ جهت د دې ادعاء نشي کولی چې د هغه څخه غلطې نشي کیدلې یعنې عصمت د هیچا لپاره هم ثابت نه دی (هغه که الله وي او که پیغمبر او که هر جهت) د همدې امله هره ادعاء باید د معرفت د اصولو سره سمه بحث شي که د عقل، حواسو او تجربې په معیارونو برابرې وه صحیح ده که نه نو باید رد کړی شي، د همدې اصل سره سم هره داسې ادعاء چې په غیبي امورو بناء وي، یا په وحی استناد کوي د هر ډول علمي اعتبار څخه عاری ده).<sup>(۲)</sup>

د همدې تفکیر پر بنسټ هیومانیزم دا دعوه کوي چې انسان پخپله د دې توان لري چې دا کائنات او نړۍ وپېژني نو له دې امله د جهان په پېژندلو کې دیني مصادر او وحی ته اړتیا نشته، او په دې اړه هغه پرمختګونو چې تجربوي علم او ساینس لرلي دي د نړۍ په معرفت کې پخپل ځان د دوی اعتماد لا زیات کړی دی، او دوی یې د دې څخه

(۱) ددې لپاره وګورئ: العلمانية الجزئية والعلمانية الشاملة ج ۱ ص ۲۹۱، الدكتور عبد الوهاب المسيري.

(۲) ددې لپاره وګورئ: Humanism Renaissance by John V.4, p 529- 530. London & New York

نور هم بې نيازې کړي دي چې خپل معرفت د ديني مصادر و سره برابر کړي<sup>۶</sup>.

د دې ترڅنگ د هيومانيزم د معرفت د نظريې يوه بله ځانگړتيا دا ده چې دوی وايي: د معرفت څخه هدف دا نه دی چې انسان د جهان او نړۍ په خلقت کې پراته اسرار او رموز وپيژني، ترڅو له دې لارې انسان وغواړي د الله د ارادې او حکمت سره سم عمل وکړي او د الله تعالی هدف تر سره کړي، بلکې معرفت د دې څخه عبارت دی چې په انسان کې د مستقبل په اړه د وړاند وینې او د دې پر بنسټ د پلان گذارۍ او په طبيعت باندې د تسلط د پيدا کولو توان او ځواک را پيدا کړي، ترڅو له دې لارې وتوانېږي چې د يو زيات مطمئن او آرام ژوند زمينه برابره کړي، يعنې دا چې معرفت د يوې وسيلې حيثيت لري<sup>۷</sup>.

### ۳ - د خلقت په اړه د هيومانيزم عقیده

هيومانيزم عقیده لري چې د کائناتو په اړه هر ډول ما وراء طبيعي تصور باطل او مردود دی، لکه څنگه چې دا تصور بې معنی او مردود دې چې د دې کائناتو لپاره کوم هدف، او غرض هم شته او دا چې په دې کائناتو کې هر شی

خپل ځای لري، دا هم د قبول وړ نه ده چې په دې کائناتو کې څه شيان طبيعي او څه نور ما وراء الطبيعي وجود لري او دا چې الله تعالی د ټولو مخلوقاتو او ټولو ارزښتونو منشأ او مصدر دی، له دې امله هغه ټولې هلې

(۱) An introduction to continental philosophy by David west (1st ed., polied press) 1996, p.11.

(۱) همدا تير شوی مصدر ص ۱۳.

ځلې چې د الله د اثبات لپاره صورت نيسي هغه غير معقولي، نا قابل تصديق او بې معنى هلې ځلې دي<sup>(۱)</sup>، د الله وجود نه د مادي دلايلو په اساس ثابتيدلى شي او نه د وحى په ذريعه، ځكه چې د دې كتابونو انتقادي مطالعې دا په اثبات رسولې چې هغه ټول كتابونه چې اديان يې مقدس بولي لكه قرآن، د يهودو او نصاراو كتابونه، د هندوانو او بودايانو او نورو اديانو كتابونه ټول د انسان په لاس ليكل شوي كتابونه دي او د وروسته پاتې ټولنو د انسانانو تصورات منعكس كوي، له دې امله دا د دې توان نه لري چې يو ما وراء الطبيعى موجود او واقعيت ثابت كړي، له دې امله د الله، خداى او داسې نور كلمات بې محتوى او د يو څرگند مفهوم څخه عاري كلمات دي، دا كلمات كوم حقيقت نفس الامري نه په گوته كوي بلكې دا په انساني تجربه كې يو نفسياتي، اخلاقي او ټولنيز رول لري، يعنې كوم حقيقت نه لري مگر انسانان پرې د څه رواني، اخلاقي او ټولنيزو اهدافو لپاره عقیده ساتي<sup>(۲)</sup>.

(۱) Toward a new Enlightenment the philosophy of Kurtz Paul, (ed. Vern L. Bullough & Timothy J. Madigan) p.50-51.

دا كتاب په نېټ باندې د پي ډي ايف فايل په شكل كې په لاندې آدرس موجود دی:

[http://books.google.com.pk/books?id=e9OJ5W5dkM8C&pg=PR13&lpg=PR13&dq=Vern+L.+Bullough+timothy&source=bl&ots=Iz3im6H6E&sig=0\\_hQqbAK7Lw5DK1j6OCjooTAR7w&hl=en&sa=X&ei=\\_QZYT66QC4fD0QXLrZzNDQ&sqi=2&ved=0CCYQ6AEwAQ#v=onepage&q=Vern%20L.%20Bullough%20timothy&f=false](http://books.google.com.pk/books?id=e9OJ5W5dkM8C&pg=PR13&lpg=PR13&dq=Vern+L.+Bullough+timothy&source=bl&ots=Iz3im6H6E&sig=0_hQqbAK7Lw5DK1j6OCjooTAR7w&hl=en&sa=X&ei=_QZYT66QC4fD0QXLrZzNDQ&sqi=2&ved=0CCYQ6AEwAQ#v=onepage&q=Vern%20L.%20Bullough%20timothy&f=false)

(۲) همدا تير مصدر، ص ۱۸۹-۱۹۰، كورتز دا خبرې د خپل كتاب په ۱۷ باب كې د (Humanism and

Exploring Similarities and Differences) د عنوان لاندې كړې دي.

له بله پلوه دوی عقیده لري چې انسان یو بُعدي موجود دی، په دې کې د روح په نوم کوم غیر مادي برخه وجود نه لري، انسان د طبیعت جزء دی، د انسان په ذهن، فکر له یو پلوه او د هغه په بدن کې د بل پلوه کوم توپیر نشته، له دې امله د انسان په اړه د بقاء، د روح د عدم فناء تصور او په دې بنسټ باندې د آخرت او معاد تصورات یوه بی بنسټه ادعا او یو مغرورانه فهم دی<sup>(۱)</sup>.

## ۴- د هیومانیزم اخلاقی تصور او فلسفه

هیومانیزم د اخلاقو په اړه دا عقیده لري چې اخلاقي ارزښتونه هیڅ ما وړه طبیعي مصدر او منشأ نه لري، او صرف د انساني تجربې نه سرچینه نیسي، د همدې امله د انساني تجربې نه پرته هیڅ اخلاقي ارزښت هیڅ معنی نه لري<sup>(۱)</sup>، د همدې امله هغه ټول ادیان چې اخلاقي ارزښتونه د الهي مصادرو څخه اخلي د دې مکتب د اتباعو لپاره د منلو وړ نه دي، دوی وایي: هغه اخلاقیات چې د حضرت موسی، حضرت عیسی او حضرت محمد علیهم السلام او نورو پیغمبرانو او مصلحینو لخوا خلکو ته رسیدلي دي د هغه وخت د غیر متمدنو ټولنو او تمدنونو سره اړیکي لري، او کیدلی شي چې د هغه وخت د خلکو لپاره د اخلاقي بصیرت لامل وگرځي مگر په نوي عصر کې د دې تصور نشي

(۱) همدا مخکی مصدر: ۱۹۰.

(۱) همدا پورتنی مصدر ص ۵۰.



کیدلی چې اخلاقي ارزښتونه دې د داسې فلسفو څخه واخیستل شي چې هغه په الهیاتو بناء وي<sup>(۱)</sup>.

په دې بنسټ اخلاقي ارزښتونه په خپله د انسان څخه سرچینه نیسي، هغه څه چې انسان د خپلو تجربو په بنسټ مفید گڼي هغه ښه او هغه څه چې د دې تجربو په بنسټ ورته بد ښکاره شي هغه بد دي، نو اخلاقي ارزښتونه باید د انساني ژوند له دننه نه ولټوو نه د بهر څخه.

په حقیقت کې هیومانیزم په دې عقیده لري چې د اخلاقو منشأ د انسان خواهشات، احساسات، او عواطف دي، یعنې هر څه چې انسان ته ښه معلومیږي، هغه ورته میلان لري، هغه ښه دي او د هر څه نه چې انسان نفرت ولري هغه بد دي، د همدې امله ټول هیومانستان چې یو د هغوی څخه یو (بنټام) هم دی په دې اړه داسې وایي: (ښه یعنې څه چې انسان یې غواړي، بد یعنې څه چې انسان یې نه غواړي)<sup>(۲)</sup>.

له بل پلوه څرنگه چې هیومانیزم د اخلاقي ارزښتونو لپاره کامل او مطلق معیارونه نه لري بلکې معیار یې هغه خوښي او اختیار دی چې انسان یې په فردي یا ټولنیز ډول د ځان لپاره غوره کوي، نو له دې امله د دوی په نزد ارزښتونه بدلیدونکي رابدلیدونکي او نسبي دي.

---

(۱) همدا مخکینی مصدر ص ۱۹۰، همدا راز د برتراند رسل کتاب اثر العلم فی المجتمع شپږم محاضره (العلم والقيم) ص ۱۱۳.

(۲) لیبرالیزم غرب، ظهور و سقوط تالیف: آریلاستر آتوني، ترجمه: عباس مخبر، نشر مرکز، چاپ سوم، ۱۳۷۷، ص ۲۰۲، همدا خبره توماس هوبز هم کړې، وگورئ: الدین والعقل الحديث، تالیف: ولتر ستیس، ترجمه: د. امام عبد الفتاح امام ص ۴۹.

د هيومانيزم له نظر څرنگه چې اخلاقي ارزښتونه په انفرادي يا اجتماعي توگه د انسان په خوښه ولاړ دي له دې امله دوى تصور کوي چې د دوى د نړۍ په اړه دا تصور د هغه څخه ډير واقعي او د حالاتو سره سم دى چې اديان يې لري، ځکه د هغوى تصور کوم علمي بنسټ نه لري او يوازې په حيله او درواغجنو اميدونو ولاړ تصور دى<sup>(۱)</sup>.

د اخلاقو په اړه د هيومانيزم يو بل بنسټيز اصل د شخصي ازاديو څخه دفاع ده، او دا ځکه چې د دوى له نظره انسان د ځان څخه پرته بل چا ته مسؤول او ځواب ورکونکى نه دى، او نه داسى کوم جهت شته چې هغه په څه باندې مکلف کړي، له دې امله انسان ازاد دى، انسان نه د انسان په حيث بلکه انسان د يو فرد په حيث ازاد دى، او ددوى له نظره هيڅوک او هيڅ جهت دا حق نه لري چې د انسان دا ازادي له هغې څخه سلب کړي، د ازادۍ په مفهوم کې ډير ډولونه شامل دي، چې يو د هغوى څخه د تحقيق او بحث ازادي ده، د تحقيق او بحث د ازادۍ څرگنده معنى د هيومانستانو په نزد دا ده چې انسان په وجداني لحاظ د ديندارۍ او بى دينۍ د تصور څخه ازاد وي، همدا راز د تحقيق په ازادۍ کې دا هم شامل ده چې يو انسان د هر څه مخالفت وکړي شي او نوى شى که هغه د هر څه<sup>(۲)</sup> په خلاف وي تقديم او وړاندې

کړى شي، د دې ترڅنگ په دې کې د بيان او هنر ازادي هم شامله ده، په دې معنى چې افراد حق لري چې هر څه چې وغواړي، په هر شکل

(۱) Toward a new Enlightenment the philosophy of Kurtz Paul, p 53- 55.

(۲) چې په دې باب نه د عقيدې نه د کوم بل څه پابندى ورباندې وي.

يې چې وغواړي، د هر هنر له لارې يې چې وغواړي بې له کوم سانسور څخه وړاندې کړی شي، د دوی تصور دا دی چې د تاريخ په اوږدو کې په ځانگړې توگه په منځنيو پېړيو کې د کليسا لخوا خلک د بيان د ازادۍ، د ديني تصور د مخالفت څخه په شدت سره منع کړل شوي دي نو اوس بايد د دې څخه په شدت سره دفاع وکړی شي.

يو بل ډول آزادي چې هيومانستان يې اړينه او ضروري بولي هغه اخلاقي آزادي ده، دا هم بيلا بيلو ډولونو ته شامله ده چې د لاندې ډولونو څخه عبارت دی: د راز دارۍ او سريت آزادي، جنسي آزادي، د بالغو ښځو او سړو ترمنځ په خپله خوښه د جنسي اړيکو د لرلو آزادي، د جنسي امورو د زده کړې آزادي، د تناسل حقوق، د نسل بندۍ او ماشومانو د پيدا کولو د کنترول آزادي، همدا راز د سقط جنين آزادي.

د کثرت گرايي، تعدد گرايي، تحمل پذيرۍ او تساهل قضيه د هيومانيزم په تصور او فلسفه کې محوري حيثيت لري، په دې معنی چې دوی وايي: چې بايد ټولنه په چا باندې ټاکلي اخلاقي ارزښتونه تحميل نه کړي، بلکې هر انسان بايد په ټولنه کې په دې کې ازاد وي چې د کوم مانع څخه پرته چې کومه طريقه او کوم اخلاق د ځان لپاره غوره گڼي هغه خپل کړي، اگر که دا د هغې ټولنې د ټولو ارزښتونو خلاف وي، او خلکو ته عجيبه او غريبه معلومه شي<sup>(۱)</sup>.

دا په ډيره لنډه توگه د انسان په اړه د غربي تمدن د هيومانيسټي افكارو لنډيز وه، چې څه مثبت نقاط يې هم درلودل مگر په عامه توگه دا داسې يو تصور دی چې د تدین سره نشي يوځای کيدلی، په دې کې ډير تصورات د ډيرو اجتماعي قوانينو او نظامونو حيثيت غوره کړی دی.

د هيومانيزم تصورات په عامه توگه د غرب په ټولو مدارسو او فلسفو او فکري نظامونو او په ځانگړې توگه په لاندې فکري مدارسو کې ځای پرځای شوي دي، بلکې دا فکري مدارس اساساً د هيومانيزم په تصوراتو ولاړ دي، او په ټولنه کې يې عملي کوي، او دا هغه فکري مدارس دي چې غرب د پخوانۍ کمونستي او ليبرال ديموکراسۍ دواړو اړخونو باندې دا تصورات حاکم دي:

۱. **کمونيزم:** په دې کې په ټولنيز هيومانيزم ترکيز شوی دی، او د دې برعکس په لويديځ ليبرال ديموکراسۍ کې په انفرادي هيومانيزم تاکيد صورت نيسي.

۲. **پراگماتيزم:** دا خو په بشپړه توگه هيومانيسټي تصورات لري، بلکې د پروتاگوراس (سوفسطائيانو له جملې څخه وه) شعار يې خپل کړی دی چې انسان د هر څه لپاره معيار او محور دی.

۳. **پرسوناليزم:** چې انسان د ابدې حقائقو په اړه د تفکير اهل او وړ گڼي.

#### ٤. اگزيستانساليزم يا وجودي فلسفه: چې د انسان من حيث

فرد په وجود قائل دي، دا هغه فلسفي مذهب دی چې د انساني افرادو د وجود په اصالت يقين لري، په دی معنی چې داسی نه ده چې انسان دکوم ماهيت نوم دی او بيا د هغه په افرادو کی متحقق کيږي، بلکه د انسان افراد په خپلی ټولی ازادی او حریت سره خپل ماهيت ټاکي، نو دا فلسفه خو په ټوله معنی يوه هيومانستي فلسفه ده.

د نوي عصر ډير فلسفي مذاهب او افکار د هيومانيزم په دې تصوراتو يقين لري او بلکې په عملي توگه د غرب د تمدن په بنسټ کې پراته دي.

کله چې هيومانيزم د انسان محوری خوځښت مخ ته ولاړ په نتیجه کی غربي فلسفيانو اصلا ددی اعلان وکړ چې اوس بايد انسان د (الله) بدیل وگرځي، او هغه ته هغه ټول حقوق ترلاسه شي چې په دينی عقیده کې (الله) ته حاصل دي، د انسان محوری د همدی تصور په نتیجه کی نيټشه (۱۸۴۴-۱۹۰۰) د الله (تعالی عن قولهم) د مرگ اعلان وکړ، په دی معنی چې دهغی له نظره اوس الله ددی قابل نه دی چې څوک پری عقیده ولري، او د دی لپاره چې د الله پرځای د انسان د کښیناستلو لپاره لاره هواره کړي، له دی امله به یی ویل: (که چیرته اله موجود وی، نو زه به څه شی د اله کیدلو څخه منع کړی وی) <sup>۱</sup>، له دی امله فیورباخ (۱۸۰۴-۱۸۷۲) په دی اړه ویل: چې انسان اله دی، او یا دا چې پخپله

(۱) وگوره: فؤاد زکریا، نيټشه ص ۴۰.

اله همدا انسان دی، او کله چی انسان د الله په اړه څه وایی نو هغه په حقيقت کی د خپل ځان په اړه غږیږي، ځکه آلهة د انساني رغباتو د تجسید څخه پرته بل څه نه دي<sup>(۱)</sup>.

## ب - انسان یو طبیعی توکی دی

دویم: ددی ترڅنگ په غرب کی د انسان په اړه یو بل نظر هم وجود لري او هغه انسان ته د یو طبیعی توکی په حیث لیدل دي، دوي په دی نظر دي چی انسان د همدی طبیعی کائناتو یوه برخه ده، په دی ټول هماغه طبیعی قوانین تطبیقېږي کوم چی په نورو طبیعی کائناتو د تطبیق وړ دي، او هر هغه څه چی انسان له نورو طبیعی کائناتو څخه جلا کوي هغه سطحي شیان دي هغه د انسان د جوهر سره هیڅ تړاو نه لري، نو له دی امله دا انسان په نړۍ کی کوم متمیز وجود نه لري، او نه ددی د وجود کوم غرض او غایت شته، له دی امله انسان باید په هر څه کی د یو طبیعی توکی په څیر وگڼل شي<sup>(۲)</sup>.

---

(۱) همدا مخکینی مصدر ص ۱۳۱.

(۲) دا تصور په تفصیل سره د بیلا بیلو مباحثو په ضمن کی ذکر شو.



# شپږم فصل

## ددی فلسفی پر بنسټ

### رامنځ ته شوی ټولنه

ددی لرلید په نتیجه کی څه ډول ټولنه رامنځ  
ته شوه؟



په غربي نړۍ کې انسان دې اوسنۍ مرحلې ته د رسيدو په لار کې د بيلا بيلو پړاوونو څخه تير شوی دی، او کله يې چې د دې منزل په لور حرکت پيل کاوه تصور يې دا وه چې ددې په نتيجه کې به يوه داسې ټولنه رامنځ ته کړي چې انسان به پکې هر اړخيز سعادت او نیک بختي ته ورسېږي، يوه داسې ټولنه به رامنځ ته کړي چې د هر ډول بدبختيو او شقاوت څخه به خلاصه وي، تصور يې دا وه چې د علم په نتيجه کې به دا ټولنه داسې مرحلې ته ورسېږي چې هيڅ څه به ترې پټ نه وي، د هرڅه لپاره به پلان گذاري کولی شي، او د هر ډول بدبختيو مخه به نيولی شي، عقیده يې دا وه چې د ميتافيزيکي عقايدو څخه د ځان ژغورنې، د طبيعت په اړه د نوي نظر د خپلولو، او د انسان په اړه د هيومانستي نظر د لرلو په نتيجه کې به هر اړخيز سعادت ته ورسېږي، د انسان په اړه يې تصور دا وه چې انسان د مادي موجوداتو څخه جدا يو موجود دی چې هر څه به د هغه په خدمت کې وي، هر څه کې به هغه تحکيم کوي، او هغه به پخپله د هغ موجود تابع هم نه دی، بلکه هغه به پخپله د ځان لپاره د ژوند په هر اړخ کې قانون ورکونکی وي، خو هغه به د هيڅ جهت (که هغه الله وي که پيغمبر وي او که وحی او که هر بل مرجعيت) تابع نه وي.

دا د غربي نړۍ يو خواب وه او تصور يې دا وه چې دې ته به ورسېږي مگر هغه څه چې په غربي نړۍ کې واقع شول هغه بالکل ددې برعکس و، ځکه دلته يوه داسې مادي فضاء او مادي ټولنه رامنځته شوه چې په هغې کې انسان خپل مرکزي حيثيت د لاسه ورکړ، او مادي او

طبيعت مرکزي حيثيت غوره کړ، يعنی د انسان د الوهيت څخه د مادې او طبيعت الوهيت ته د انتقال مرحله پيل شوه، هغه مرحله پيل شوه چې هلته انسان مادې او طبيعت ته او د هغې قوانينو او حتمياتو او جبري قواعدو ته غاړه کيښوده، يعنی په بشپړه توگه د ماديت په فلسفه کې د انسان د سقوط مرحله پيل شوه.

د استاذ عبد الوهاب المسيري د وينا سره سم اوسنی غربي ټولنه يو څه داسې ځانگړتياوې لري چې د غرب ټولنپوهانو په خپلو ليکنو کې ورته اشاره کړې ده او هغه په حقيقت کې د غربي تمدن او اوسنی غربي نړۍ درست او صحيح انځور وړاندې کوي، په دې ټولنه کې د انسان حيثيت ورپه گوته کوي، زه دلته د همدې ځانگړتياو څخه يو څو ته اشاره کوم چې د هغې څخه دا په ډير څرگند ډول واضح کيږي چې غربي تمدن ته انسان يواځې د يو مادي توکي په څير گوري، او د يو داسې موجود په حيث ورته قائل نه دی چې هغه روحي او معنوي اړخ هم لري او يواځې مادي او طبيعي قوانين پری حاکم نه دي، له دې امله ټول غربي تمدن همدا طبيعي او مادي بڼه غوره کړې ده، هلته انسان ددې پرځای چې په ماده کې تصرف کونکی وي، په دې کې تصرف کيږي، دې د مادي موجوداتو د يوې برخې حيثيت يې اختيار کړ، دا ځانگړتياوې په لاندې ډول دي:

## لومړۍ ځانگړتيا: تطبيع (هر څه ته د مادي په سترگه کتل)

يو د هغه ځانگړتياو څخه چې د غربي تمدن حقيقت څرگندوي (تطبيع) ده چې انگليسي کې ورته (Naturalization) ويل کېږي، ددې معنی دا ده چې بايد په کائناتو کې ټولې پديدې مادي/ طبيعت يا طبيعي قانون ته وروگرځول شي، په دې معنی چې همدا مادي قانون يواځينې مرجعيت دی او يو عام قانون دی چې په مادي او انساني دواړو طبيعتونو باندې د تطبيق وړ دی، او په دې اړه ددې دواړو ترمنځ کوم توپير نشته، او بايد هر څه ته چې په هغه کې انسان هم شامل دی بايد د طبيعت او مادي په سترگه وکتل شي، (تطبيع) دا لازم گرځوي چې د طبيعي او انساني علومو ترمنځ بشپړ يووالی وجود لري، او دا چې انسان د طبيعت يو نه بيليدونکی برخه ده، د انسان رغبتونه طبيعي/ مادي دي، د انسان معرفت د مادي/طبيعت د حرکت د قوانينو په کشفولو کې راخلاصه کېږي (او دا قوانين هم همدا را په گوته کوي چې انسان او ماده کې کوم فرق نشته)، په انسان او ماده باندې يو قانون چې هغه طبيعي او مادي قانون دی حاکميت لري، نو له دې امله د غربي تمدن له نظره انسان په طبيعي او مادي نظام کې کوم ځانگړی مقام<sup>(۲)</sup> نه لري، او چونکه ماده کوم هدف او غايت نه پيژني، نو همدا راز د انساني وجود لپاره هم کوم هدف او غايت وجود نه لري، له دې امله نيچرليزم

(۲) دا د هغه تصور برعکس چې د هيومانيزم پيروانو درلود.

(Naturalism) دى ته ويل كيږي چې څوك دا عقیده ولري چې انسان يو مادي موجود دى چې طبيعي او مادي غرائز يې په حرکت راولي، او هغه ټول تمدني او انساني عناصر چې دا د نورو حيواناتو څخه جدا کوي هغه يواځې سطحي او بې اهميته شيان دي چې د انساني جوهر او حقيقت سره کوم تړاو نه لري.

### دويمه ځانگړتيا: د نړۍ بې پره والی

د همدې تطبيع (هر څه ته مادي او طبيعت په سترگه کتلو) په نتيجه کې د غربي تمدن يو بل وصف چې د نړۍ بې پره والی (چې په انگليسي کې ورته (Neutralization of the world) ويل كيږي) رامنځ ته كيږي، ددې مفهوم دا دی چې دا نړۍ او دا کائنات چې انسان هم د هغې يو عنصر او يوه برخه ده يواځې يو مادي او طبيعي موجود دی، دا نه کوم هدف او غايت لري او نه کوم مرکزيت، او نه د کومو ديني، اخلاقي، او انساني ارزښتونو سره تړاو لري، او نه کوم مثاليت او معياريت وجود لري چې د هغې سره بايد انسان ځان برابر کړي، نو کله چې انسان دى نړۍ ته د بې پره والي ددې مفهوم په ذهن کې د کښينولو څخه وروسته وگوري، نو هر څه ورته يو شانته مادي او طبيعي موجودات ښکاري، چې د هغې وجود نه کومه معنى او مفهوم لري او نه کوم هدف او غايت، انسان هم خپل ځان د همدې بې پړۍ او مادي نړۍ برخه احساسوي، چې بيا ورته ددې حق نشته چې خپل احساسات او خپل اهداف او مقاصد په نړۍ مسلط کړي، بلکه هغه ته پکار نه دي چې د نړۍ او کائناتو لخوا د مرجعيت، ديني او اخلاقي قوانينو څخه د بې پروايۍ

په مقابل کې د حيرت څرگندونه هم وکړي، يعنې انسان بايد نړۍ ته د مادي مرجعيت په رڼا کې وگوري، او ځان هم د همدې مادي نړۍ برخه وبولي او د همدې مادي مرجعيت پرته هر ډول مرجعيت څخه ځان خلاص کړي کله يې چې داسې وکړل نو خپل بې پړۍ توب يې د ځان او نړۍ په اړه ثابت کړ او يو موضوعي دريځ يې غوره کړ، او همدا د غربي تمدن مطلوب حالت دی.

### درېمه: تړونيزې اړيکې (Contractualization)

يوه بله ځانگړتيا چې د انسان او ټولنې په اړه د غربي تمدن اصلي څيره رابرسيره کوي د تړونيزو اړيکو يا (Contractualization) ځانگړتيا ده، ددې مفهوم دا دی چې په تقليدي ټولنو کې د انسانانو ترمنځ د ترحم پر بنسټ ولاړې انساني اړيکې چونکه د گټې، تاوان او راکړې ورکړې د دقيقو حساباتو تابع نه وي نو له دې امله هغه مبهمې اړيکې دي، نو پکار دا ده چې دا اړيکې په تړونيزو منضبطو اړيکو بدلي کړي شي چې هغه د راکړې ورکړې د منطق تابع وي، او د يو تړون په نتيجه کې رامنځ ته شي، دا ددې څخه سرچينه نيسي چې ټوله نړۍ بايد د يو بازار او يو کارخاني په څير وي، لکه هلته چې هر څه د مادي قوانينو تابع وي، د هر چا ترمنځ اړيکې د تړون او عقد پر بنسټ تامينيږي او ساتل کيږي، په ټولنه او کورنۍ کې هم په عين شکل دا اړيکې ددې مبهم شکل څخه راووتې او د راکړې ورکړې او مادي مصالحو تابع وگرځي.

## خلورمه ځانگړتيا: هر څه نه د وسيلې په حيث کار اخيستل

چونکه مادي فکر ټولو کائناتو ته د مادي په سترگه گوري، او بل هر حيثيت يې له پامه غورځوي، بلکه هيڅ اعتراف پرې نه لري، نو له دې امله په هر څه باندې مادي قانون حاکم بولي، او هر څه د همدې مادي قانون سره سم عيارول او د نړۍ ظروف او حالات د همدې مادي قانون سره سم جوړول غواړي او همدې ته دوي ترشيد (يا د ټولنې حالات د همدې قانون په بنسټ په سمه توگه عيارول او هر څه په مادي قالبونو کې اچول) وايي، په همدې لړ کې غربي ماده پرسته نړۍ انسان او مادې ته په يوه سترگه گوري، او داسې مادي توکي يې گڼي چې د هر هدف او غرض لپاره يې انسان! (يعنې د واک او ځواک او مال لرونکی انسان) استعمالولی شي، همدې ته په انگليسي ژبه هغوي (Instrumentalization) وايي، چې معنی يې ده د انسان په شمول د هر څه نه وسيلې په حيث کار اخيستل، له دې امله په انسان او بل مادي توکي کې د غربي تمدن له نظره په دې کې هيڅ فرق نشته چې دواړه د ځواکمنو انسانانو لخوا د يوې آلې او وسيلې په توگه استعمالېږي.

## پنځمه ځانگړتيا: مادي سمون يا ترشيد

د انسان په اړه د غربي تمدن لرلید له هغه اصطلاح څخه هم څرگنديږي چې هغه د غربي نړۍ یوه بله ځانگړتیا بلل کېږي، چې هغی ته لکه مخکی مو چې ورته اشاره وکړه مادي ترشید یا مادي سمون ویل کېږي، چې د هغی مفهوم دا دی چې غربي نړۍ او غربي تمدن د ټولنی واقع او فعلي حالت د مادي قانون سره سم عیارول غواړي، چې په نتیجه کی یی یواځی مادي پرمختگ رامنځ ته شي پرته له دی چې نور ټول انسانی، اخلاقي، او دینی اعتبارات په نظر کی ونیول شي، دی کار ته (مادي ترشید) ویل کېږي، دا په دی معنی چې د مادي اهدافو د لاس ته راوړلو لپاره مؤثر ترین مادي وسایل په کار واچول شي چې په کم وخت کی او په کم مصرف هغه لاسته راوړي، نو هر څومره چې وسایل بهتر وي هومره به کار په اجرایی او شکلی لحاظ سم او د عقل سره برابر وي، د همدی په نتیجه کی د (تیکنالوژیکي عقلیت) اصطلاح هم رامنځ ته شوه، چې دا هغه عقلیت ته ویل کېږي چې په تکنالوژیکي اجراءاتو ترکیز کوي او انسانی اهدافو او اغراضو سره هیڅ کار نه لري، ددی ډول ترشید پایلی له دی امله درستی نه دي چې په دی کی د اهدافو، مقاصدو، غایاتو، او ارزښتونو اړخ په بشپړه توگه له پامه غورځول کېږي او یواځی په مادي پرمختگ ترکیز کېږي.

## شپږمه ځانگړتيا: په ټولنه د بيروکراسۍ او ټاکل شوو نمونو او معيارونو تسلط

د غربي نړۍ ټولنپوهان وايي چې په غربي نړۍ کې يو دوه نوري پديدې چې د هغې ټولنو ځانگړتياوې شميرل کيږي (Bureaucratization) او (Quantification) دي، دا ټولنپوهان وايي چې په لويو صنعتي پرمخ تللو ټولنو کې ددې ځانگړتياوې څرگنديدل يو حتمي کار دی، او دا ځکه چې ددې ډول ټولنو مؤسسات ډير لوی او يو بل سره ډير نښتي او يو په بل کې سره ننوتي مؤسسات دي، چې يو له بل څخه يې جدا کيدل ناممکن دي، نو له دې امله ددې ډول مؤسساتو اداره د ټاکل شوو بيروکراتيکو نمونو او نظامونو له لارې ممکن دي، داسې نظامونه او نمونې چې په هغې کې د افرادو د ځانگړتياوې پرواه نه ساتل کيږي، (د هغه تقليدي مؤسساتو برعکس لکه کورنۍ، قبيله چې په هغې کې د افرادو د ځانگړتياوې ډيره خيال ساتل کيږي، او هر چا سره د هغې د ځانگړتياوې په بنسټ تعامل کيږي) له دې امله دا لوی غربي صنعتي پرمختللی ټولنی چې د همدې بيروکراتيکي نظامونو او ټاکلو قالبونو په ضمن کې حرکت کوي غواړي چې انساني وگړي هم په ځانگړو قالبونو کې واچوي او د هغه بيروکراتيکي نظامونو سره يې برابر کړي چې په ټوله ټولنه حاکم دي او تسلط پری لري، او د هغه خصوصيتونو او ځانگړتياوې څخه يې محروم کړي چې د کيفيت او انساني شخصيتونو پورې



اړيکي لري، هغه ځانگړتياوې او خصوصيتونه چې ددی بيروکراتي نظامونو په کار کې خلل واقع<sup>۱</sup> کوي.

ددی په نتيجه کې په ټولنه او ټولو انساني وگړو يو شکل، او يو روټين (نمط) حاکم گرځي، يو روټين قائميږي، او ټوله ټولنه د يو لوی ماشين او لوی ماشينی کارخانې په څير گرځي چې په ټولنه کې د هر وگړي لپاره وظيفه او ځای ټاکي، او په عامو حالاتو کې د دی وگړو رغبتونه او خوابونه هم همدا ټاکي، له دی وروسته دا بيروکراتيکی نظامونه يواځې ټولنيز ژوند تر اغيزی لاندی نه راوړي بلکه انفرادي ژوند هم تر اغيزی لاندی راوړي، او په دی توگه انساني وگړي نه په خپل ټولنيز او وظيفوي ژوند کې بلکه په خپل انفرادي او شخصي ژوند بلکه د خپلو رغبتونو او احساساتو په مستوی ددی بيروکراتي نظامونو څخه اغيزمن کيږي.

د همدی په نتيجه کې (Technological or Technocratic Society) تکنوکراتيکی او فني ټولنو اصطلاح رامنځته شوه، د تيکنوکراتيکی ټولنی مفهوم د (Post Ideological Society) د عقيدتي او نظرياتي ټولنو څخه وروسته ټولنی د مفهوم سره تړلی مفهوم دی، ددی معنی دا ده چې اوس هغه وخت تللی دی چې ټولنی د سياسي

---

(۲) په بيروکراتی نظام کې هر وگړی مجبور دی چې ځان د هغه نظام سره برابر کړي چې د هنی لپاره په نظر کې نيول شوی دی، د تقليدي ټولنی په څير نه وي چې د تحرک لپاره ازاده او پراخه ساحه لري.

عقيدې او نظريې په بنسټ اداره شي، بلکه اوس بايد د اقتصادي چارو لپاره د دقيقې پلان گذاري، د دفاعي چارو لپاره استراتيژيک تفکير، او علمي څيړنو ته په پرله پسې توگه د وسعت د ورکولو او .... له لارې د ټولنې د حالاتو سمون (ترشيد) او په حالاتو کې تحکيم او تصرف کولو او په حالاتو د مسلط کيدلو له لارې اداره شي، په دې معنی چې اوس عقیده او نظريه انسان ته د ټولنې د ادارې او په ټولنه کې د تصرف صلاحيت نه ورکوي بلکه دا پلان گذاري او علمي پرمختگ دې چې انسان ته ددې توان وربښي چې ټولنه پرې اداره کړي، يواځې په خپل ټولنه کې نه بلکه په ټول مادي طبيعت او موجوداتو کې تصرف او تحکيم وکړي، او دا هغه وخت ممکن دې چې انسان هر ډول عقايد، افکار او نظريات پرېږدي او دې کار ته متوجه شي، نو له دې امله اصل قوت د سياستمدارانو، د پارلمان د منتخبو غړو، بيروکراتانو او ... په لاس کې نه دې بلکه د پوهانو او فني خلکو په لاس کې دې، دې ته دوي ( Post Ideological Society) د عقايدو او نظرياتو نه وروسته منځ ته راغلی ټولنه وايي.

يو شمير خلک خو دا د غربي ټولنې مثبت اړخ گڼي، په ځانگړې توگه هغه خلک چې ساينس او مادي قوانين د انسان د ټولو ستونزو د حل يواځنې مصدر گڼي، او ددې اړتيا نه احساسوي چې فکري او فلسفي مذهبونو او آراو ته په دې اړه رجوع وشي.

مگر يو شمير نور خلک دا بالکل منفي پديده بولي او دا ځکه چې فني خلک او تکنوکراتان د اوزاري عقل (Instrumental reason)

خاوندان دی چی هیڅ ډول اخلاقی التزام نه لري او نه کلي معرفت لري، هغوي یواځی اجرائی کارونه سرته رسولی شي چی په خپل مادي سیستم کی اخلاقي او انسانی ارزښتونه نه پیژني<sup>(۲)</sup>، لنډه دا چی تکنوکرات خو په یو ځانگړي فنی میدان کی متخصص انسان وي، مگر هر څه ته د همدی خپل تخصص له زاویي څخه گوري، نو همیشه یی تصور جزئي وي، فنی تکنوکرات خو په خپل میدان کی ډیر ښه صلاحیتونه لري مگر د اصلي اهدافو څخه بی خبره، او د بشپړ تصویر د لیدلو څخه عاجز وي، د ټولنی د بدلون په اړه هیڅکله فکر نه کوي، ځکه د ټولنی بدلون د بشپړ تصور د درلودلو څخه پرته ممکن نه دی، نو دا ډول فنی تکنوکراتان یو ډول جامد خلک وي، د هغه په تصور هغه بسیط مادي شیان غالب وي چی په کوم کی تخصص لري، انسان سره د یو داسی موجود په حیث تعامل نه شي کولی چی په دی مادي نړۍ کی یو ځانگړی موجود دی، او د مادي اړخ ترڅنگ نور اړخونه هم لري، په عامه توگه همدا تکنوکراتان د نورو خلکو د لاسه اله گرځي، په لیبرال دیموکراتو ټولنو کی د سرمایه دارانو، حاکمانو، لویو شرکتونو او داسی نورو د لاس اله گرځي، او په پخوانیو سوسیالستي ټولنو کی د کمونست حزب د لاس اله گرځیدل.

په نړۍ کی د نور تصرف (چی دوي ورته ترشید، یا د نړۍ مادي سمون وایي) او تحکم په خاطر چی په بشپړه توگه د انسان د ارادی تابع

---

(۲) د بیلگی په توگه د لوزاري عقل خاوند خو داسی وسله په ډیر پوره مهارت سره تیاروي چی ډیر خلک په یوه لحظه کی له منځه یوولی شي، خو پرته له دی چی دا فکر وکړي چی دا مقصد تر کومه د ارزښتونه له لحاظه او د غائی اهدافو له نظره درست او سم کار دی، دی ته موږ اوزاري عقل وایو.

وگرځي او هغه ډول تصرف پکي انسان وکړي شي او بدلون پکي راوستلی شي چی انسان یی غواړي، څه نور علوم لکه وراثتي هندسه (Genetic Engineering) او استنساخ (Cloning) منځته راغلل چی د علم او ټکنالوجی نور تطبیقات هم په انسان صورت ونیسي، او د نورو مادي توکو څخه ډیر جلا موجود پاتی نه شي، او لکه چی په نورو مادي موجوداتو کی چی تصرف کیږي په ډیره اسانه توگه په انسان کی هم تصرف او تحکم ممکن شي.

## اومه ځانگړتیا: اوزاري عقل

د غربي نړۍ یوه بله ځانگړتیا چی ددی نړۍ هغه بشپړه مادي خیره راپه گوته کوي یو هم د اوزاري<sup>(۱)</sup> عقل (Instrumental Reason) ځانگړتیا ده، د اوزاري عقل نه مراد هغه عقل دی چی د وسایلو او اوزارو په حیث تری کار اخیستل کیږي، او په شکلي او اجرائي سویه کار کوي، او د اهدافو او مقاصدو په اړه تفکیر نه کوي، په دی معنی چی وسایل د جزئي اهدافو د لاسته راوړلو لپاره په ډیر ښه شکل په کار اچولی شي پرته له دی چی ددی اهدافو په اړه فکر وکړي چی هغه د بشریت لپاره گټور دي او که د انسان په تاوان دي، یعنی هغه عقل چی د اوزارو او وسایلو په حیث ددی لپاره تری کار اخیستل کیږي چی څرنگه ټاکلو جزئي اهدافو

---

(۲) اوزار په پښتو کی هغه وسایلو ته ویل کیږي چی کسبه گر تری په خپل کسب کی کار اخلي، لکه د موچی اوزار، د گل کار اوزار او داسی نور، دلته د اوزاری عقل څخه هماغه عقل دی چی د اوزارو په توگه تری کار اخیستل کیږي.

ته د يو مادي سيستم له لارې ورسپړي او په دې توگه په مادي نړۍ او انسان کې تصرف او تحكم وکړي شي، او له دوي څخه د وسيلې په حيث کار واخيستلی شي. اوزاري عقل لاندې ځانگړتياوې لري:

۱- هر څه ته د يوشانته والي له نظره کتل، او د شيانو ځانگړتياوې له نظره غورځول، له دې امله اوزاري عقل په شيانو کې د يو شاته نښو او ځانگړتياو په لټه کې وي، او هغه نښې او ځانگړتياوې چې پديدې يو له بل څخه جدا کوي له نظره غورځوي.

۲- اوزاري عقل د جزئياتو د ادراک توان لري، له دې امله دا ډول عقل يوه پدیده ټوټه کوي مگر بيرته يې يواځې د يو څه بسيطو ناقصو مادي نمونو له لارې ترکيبولې شي، يعنې بيا يې په درست شکل په بشپړه توگه د ترکيب توان نه لري.

۳- انسان ته يواځې په دې نظر گوري چې دا هم د طبيعت/مادي يوه داسې برخه ده چې د نورو اجزاو څخه هيڅ ډول جلا کونکې ځانگړتياوې نه لري، له دې امله انسان په بشپړه توگه د هغه قانون تابع گڼي چې په مادي طبيعت حاکم دی.

۴- انسان ته د طبيعي او ساينسي علومو له نظره گوري، چې يو ثابت شی دی، او يو څرگند کميت لري، او هيڅ ډول پټ امکانيات پکښې نشته.

۵- انسان او مادي موجوداتو ټولو ته د يوې داسې مادي وسيلې په حيث گوري چې د هر هدف د لاسته راوړلو لپاره ترې کار اخيستل کيدلی شي.

۶- د وجود اخيري او غائی هدف د ذات بقاء، برلاسي او تفوق گنبي، له دې امله دې ته عقل ذاتی هم ويل کيږي.

۷- د همدې هدف د لاسته راوړلو لپاره اوزاري عقل په هر څه باندې مادي قواعد او قوانين ټپي، او هر ډول پديدې (هغه انسان وي او که طبيعي پديدې) د شکلي قوانينو، قابل پيمائش قاعدو، او د حسابي او رياضي نمونو او قواعدو تابع گرځوي، يعنې هر ډول پديدې د مادي سيستم او طبيعي قوانينو تابع گنبي او د همدې قوانينو په بنسټ ورسره تعامل کوي، ترڅو په هر څه کې ورته تحکم او تصرف ممکن شي، او د خپلې خوښۍ سره يې عيار کړی شي. (دا د وضعي فلسفې په ضمن کې خپل اخيري سرحد ته ورسيد).

## ددې نتيجه دا ده چې:

۱- اوزاري عقل د هغه اجتماعي، سياسي او تاريخي تفاعلاتو د بشپړ سياق او تناظر د ادارک څخه عاجز گرځي چې د ظاهري مادي حدودو او مظاهرو څخه ور اخوا وي، بلکه د حسي جزئياتو، او د وختي او مادي مظاهرو تر شا د پرتو نهائي اهدافو او کلي مسایلو د ادارک څخه بالکل عاجز وي، په دې معنی چې د مادي وجود تر شا په پرتو اخلاقي او معرفتي حقایقو د پوهيدو توان نه لري.

۲- له دی امله اوزاري عقل د حاضر څخه ور اخوا په ماضي د پوهيدو او د آينده او مستقبل د تخمين قدرت او توان نه لري، په دی معنی چی اوزاري عقل چونکه د جزئیاتو سره تعامل کوي نو لاتاریخي او لازماني کلیات د هغه په حساب کی نه شته.

۳- چونکه اوزاري عقل د کلي ادراک، تاریخي بنسټونو، مستقبلي تصوراتو د فهم څخه عاجز وي، او ثابت معرفتي بنسټونه نه لري، له دی امله دا ډول عقل د اخلاقو، جمالیاتو او معرفت په اړه په نسبت<sup>(۱)</sup> کی غورځیږي،

ځکه هر څه د هغی له نظره برابر وي، نو له دی امله د بشپړ لامعیاریت حالت<sup>(۲)</sup> منځ ته راځي، چونکه نور معیارونه له منځه تللی وي نو ددی په نتیجه کی چی کوم تفکیر، معیار او سیستم چی دداسی انسان په ذهن سپور وي هغه ماده/ طبیعت، ساز وسامان، او شیان وي یعنی د هر ډول معیاریت څخه پرته د تبادل او راکړی ورکړی اړیکی معیار گرځي.

۴- ددی ټولو په نتیجه کی اوزاري عقل په یو شي باندی قادر وي چی هغه د امر واقع منل، د هغه حوادثو، واقعاتو او جزئیاتو سره ځان عیارول دي چی هغه ته رادمخه کیږي، یعنی په هغه باندی د تسلط، ظلم، د روتینی حالت د مسلط کیدو، د داسی انسان سره د مادي توکي په حیث تعامل، او د خپلی مرتبی او خپل حیثیت څخه د راغورځولو لپاره

---

(۲) نسیت مفهوم دا دی چی دا هر څه د هغی له نظره متحول او متغیر گرځي، له دی څخه هیڅ شی هم ثابت نه وي، د حالاتو او اشخاصو په بدلون سره بدلیری رابدلیری.

(۲) د لامعیاریت مفهوم دا دی چی چونکه کلی معرفت معیار گرځي د جزنی قضایاو لپاره او دا ډول عقل چونکه د کلی معرفت څخه عاجز وي نو د جزئیاتو لپاره له دی سره معیار وجود نه لري.

تيار او اماده وي، ددی معنی دا ده چی ددی په نتیجه کی په ټولنه کی د تسلط، استبداد، او د قوت او سیادت په بنسټ ولاړو اړیکو ستنی نوری لا هم ټینګیږي، او د روتین څخه وتونکی هر ډول خود جوشه ابتکاري احساسات کوبل کیږي.

۵- سره له دی چی په دی ټولنو کی عقل د خرافاتو څخه ازادي ترلاسه کوي مگر هغه پخپله بیا په یو داسی قوت بدلیلد غواړي چی ټولنه، ماده او پخپله انسان په داسی توګه د مادي قوانینو تابع وګرځوي چی هر ډول ازادي له منځه یوسي، له دی امله په غربي تمدن کی پرمختګ عکسی نتیجه ورکړه، روشنګری او روشنفکری شمولي او استبدادي حالت غوره کړ، او هغه نوګرا ټولنی چی فرد محوري یی شعار وه فرد یی د مرکزیت څخه لیری کړ، له دی امله دا ټولنی په ډیرو رسا او چټکو ګامونو د بدبختیو لور ته روانی ټولنی دي.

ددی ډول عقل په مقابل کی نقدي عقل یا کلي عقل دی چی هغه یواځی مادي وجود ته نه ګوري، له دی امله یواځی د مباشرو جزئیاتو په ادراک اکتفاء نه کوي، هغه د کلي حقیقت د ادراک توان لري، د انسان د وجود غرض وغایت او هدف پیژني، د انسان له دوافعو او امکاناتو، او د هغی دوجود د مقصد څخه باخبره او اگاه دی، له دی امله دی ته نقدي عقل او کلي عقل هم ویل کیږي.

په لنډه توګه ویلی شو چی د سیکولریزم تر ټولو لویه اشتباه دا ده چی د تخصص احترام (جرئی سیکولریزم) یی د شمولي سیکولریزم سره



گډ کړ، او بيا يې همدا اجرائي او تخصصي تفکیر د هر څه لپاره اخيري مرجعيت وگرځاوه، که په ټولنه کې تخصص ته احترام کړ شوی وی مگر همدا جزئي تخصص (Technocracy) د هر څه لپاره مرجعيت نه وی گرځول شوی نو شايد مشکلات دومره زيات نه وی.

## اتمه ځانگړتيا: reification او commodification

### Fetishism

لومړی کلمه د سامان جوړېدنې په معنی ده چی په عربي کې (تسلع) يعني (سلعة)<sup>۶</sup> سامان جوړېدل، دويمه کلمه د شي جوړېدنې په معنی ده چی په عربي کې ورته التشیؤ (د شي جوړېدنې) وايي، همدا راز دريمه کلمه (Fetishism) د مادي شي جوړېدل معنی ورکوي چی په عربي کې تری

په (التوثن) تعبیر کېږي، ددی دری وارو اصطلاحاتو لنډيز دا دی چی د انسان نړيوال لرلید هر څه ته، هر ډول اړیکو ته، يو اړخيز وگرځي، يواځی او يواځی ماده او مادي تعامل د هر څه محور وگرځي.

د (commodification) يا تسلع مفهوم دا دی چی سامان او د سامان تبادله د نړۍ، خپل ځان، د ټولنی او نورو سره د هغی د اړیکو په اړه د هغی د لرلید او تصور او عقیدې محور وگرځي، او دا خو معلومه ده چی سامان د بازار مرکزي عنصر او هغه محور دی چی بازار پری قائم دی

(۲) سلعة هر هغه څه ته ویل کېږي چی د قیمت په مقابل کې خرڅېږي.

او تر شا او خوا يی راڅرخيږي، نو د (تسلع) او سامان جوړېدنې معنی به دا وي چې ټوله نړۍ د راکړې ورکړې او اړيکو په اړه د بازار حيثيت غوره کړي، يعنی په هر څه د سامان سلعی او راکړې ورکړې منطق برلاسی پيدا کړي، هر څه پر همدې منطق بناء وي.

همدا راز د شي جوړېدنې (reification) مفهوم دا دی چې د انسانانو ترمنځ اړيکې د مادي شيانو ترمنځ د اړيکو په څير وگرځي يعنی د انسانانو ترمنځ هر ډول اړيکې د ماشينې اړيکو حيثيت غوره کړي، او د انسانانو سره تعامل د هغوي څخه د وسيلې په حيث د کار اخيستلو په بنسټ ودرېږي، ځکه انسان هم د نورو شيانو په څير يو شی گرځي لکه نور شيان چې د خپلو اهدافو د لاسته راوړلو لپاره د وسيلې او اوزارو په حيث په کار اچول کېږي دا هم همداسی پکار واچول شي.

په لنډه توگه دا چې د شي جوړېدلو معنی دا ده چې انسان د (شي) حيثيت غوره کړي، هر ډول خوابونه او تصورات يی د (شيانو) تر شا او خوا راوڅرخيږي، د مادي سطحی او د شيانو د نړۍ څخه د ورخوا په اړه هيڅ تصور ونه لري، هغه انسان چې شی تری جوړ شوی وي يو اړخيز انسان گرځي (چې يواځی مادي اړخ يی په نظر کی وي) اود شيانو سره په مادي اړخ کی رامنځ‌صرو نمونو په رڼا کی ډير کامياب تعامل کولی شي مگر د انسان سره په تعامل کی هميشه ناکام وي ځکه چې انسان يو اړخيز موجود نه دی. همدا راز دا ډول انسان مطلقو مادي شيانو ته په بشپړه توگه تابع کيدلی شي، بلکه د هغی سره يو کيدلی شي او د هغی په څير تصرف کولی شي، او همدی ته موږ مادي انسان

ويلی شو چی د مادي قوانینو سره سم خپل ژوند تیروي، همدا راز هغه دریمه اصطلاح هم همدا مفهوم افاده کوي.

په لنډه توگه ددی دری واړه اصطلاحاتو مفهوم دادی چی انسان خپل انسانیت یو اړخ ته کیږدي او په نتیجه کی د مادي شیانو، بازاری ساز اوسامان، او مادي موجوداتو په نړۍ کی سقوط وکړي، خپل هغه څو اړخیز انسانیت چی الله تعالی په کوم طبیعت پیدا کړی دی د لاسه ورکړي، او په ماده، او له هغی په بیلا بیلو شکلونو لکه بازار، انتاج، استهلاک، دولت او نظام ... کی ذوب شي، همدا راز دا اصطلاحات دا معنی هم افاده کوي چی د انسان او مادي وجود څخه هر ډول قداست لیری کړی شي، او هر څخه د مادي قوانینو تابع وگرځولی شي، او په پای کی ټولی نړۍ او کائناتو ته چی په هغی کی هر څه شامل دي د استعمالیدونکو توکو په حیث ولیدل شي.

## نهمه ځانگړتیا: استلاب، او قالبی کیدل

د غربي ټولنو یوه بله ځانگړتیا د خپل ځان څخه بیگانه کیدل دي چی په انگلیسی کی ورته (Alienation) ویل کیږي، او کله کله تری په استلاب یا اغتراب (د خپل ځان څخه بیگانه کیدلو) باندی تعبیر کیږي، چی مفهوم یی د خپل جوهر او اصل څخه د انسان پردي کیدل دي، او د هغه مقام څخه رالویدل چی کوم مقام د هغی لپاره وړ دی، همدا راز د انسان د اصلی ماهیت او وجود ترمنځ عدم توافق ته هم اغتراب یا

استلاب ويل کيږي، چي دا په حقيقت کي په مخکي ذکر شوو دري واړو اصطلاحاتو مرتبه نتيجه ده، ځکه کله چي انسان د شي، مادي سامان، او مادي حيثيت غوره کړي نو بيا هغه د خپل ماهيت او اصليت څخه بيگانه او پردی کيږي، د خپل ځان څخه بيگانه کيدل يا اغتراب لاندی اړخونو ته اشاره کوي:

۱- چي انسان د خپلو پټو او ژورو انساني احساساتو، او انساني اړتياو سره اړيکي له لاسه ورکړي.

۲- چي انسان په خپل ژوند د بيروکراتي اجراءاتو د تسلط د زياتوالي احساس وکړي، او دشخصي ژوند (Privacy) احساس کم شي.

۳- چي فرد ددی احساس وکړي چي هغه په هغه ټولنيزو دريځونو چي دا يی په منځ کي راگير دی هيڅ ډول اغيزه نه لري.

۴- انسان په ټولنه باندی د حاکم ثقافت په مقابل کي د پرديتوب او بيگانگي احساس وکړي.

او دا هر څه په غربي ټولنه کي د يوی بلی پديدی نتيجه ده چي هغی ته (Standardization) وايي، او معنی يی (د هر څه په يو معيار او يو قالب برابرول) دي، په دی معنی چي په صنعتي ټولنو کي هر څه د لويو ماشيني آلاتو په ذريعه منځ ته راځي، نو هر څه يو روتيني او قالبی

شکل غوره کوي، چی یو د بل سره په بشپړه توګه یوشانته والی لري، او په خپل منځ کی هیڅ توپیر نه لري، د تقلیدي ټولنو برعکس چونکه هلته هر څه په یو مستقل شکل جوړېږي، نو هر څه خپل انفرادیت لري چی د خپل جوړونکی څخه یی ترلاسه کوي.

د متمدنو غربي ټولنو په صنعتي توکو کی د روتین او قالبیت په نتیجه کی د انسانانو په عمومي او خصوصي ژوند کی هم روتین ځای نیسي، ټول ژوند د ځانګړو روتیني ظروفو د جبر لاندی تیروي، (سهار پاڅیدل، د کار ځای ته تلل، ماشیني انداز کی کار کول، فارغ وخت کی یو ډول مصروفیت درلودل، ویده کیدل او بیا پاڅیدل) ددی په نتیجه کی ټول انساني ژوند روتیني ګرځي، چی د اغیز لرونکو مراکزو له لوری د صادر شوو اوامرو څخه اغیزه قبلوي، د بیلګی په توګه هر څوک د مود سره سم په روتیني شکل خپل لباس هر کال بدلوي، که مود د اوږدو جامو وي خلک ټول اوږدی جامی اغوندی، او که مود د لنډو جامو وي ټول خلک په روتیني شکل لنډی جامی اغوستل پیل کوي، ته به وایی چی په پاریس کی د مود د مراکزو څخه چی هر ډول حکم صادر شي هغی ته ټول داسی تابع وي لکه یو طبیعي/ مادي قانون ته چی سر ټیټوي! هیڅ څوک یی هم د مخالفت توان نه لري.

ټولنپوهان وایی چی دا قالبیت او روتینیت یواځی په ظاهري ژوند اغیزی نه پرېږدي بلکه د انسان داخلي دنیا هم تر اغیزی لاندی راولي، چی د همدی په نتیجه کی د انسان خوابونه، رغبتونه، تصورات او

ارزوگانی یو شکل غوره کوي او قالبی کيږي، د خپل ځان په اړه د انسان تصور، د انسانانو د سلوکياتو ډولونه .. ټول یو شانته کيږي، او په دی توگه دا پدیده په ټولنه کی ژوند کونکي ټول وگړي په ظاهري او باطني بڼه په یو خیر گرځوي، د ټولنی او انسان په دی ډول نمطي کیدل او په یو ډول قالبونو کی لویدل د لاندی لاملونه له کبله ممکن شو:

۱- په صنعتی ټولنو کی د صنعتي او ماشيني انتاج طبیعت تنوع نه قبلوي، هر څه په هماغه یو معیاري شکل جوړوي، او د یو قالب سره سم یی تیاروي، د بیلگی په توگه د هر کال لپاره چی کوم ماډل موټر تیاريږي هغه ټول په یو معیار او یو قالب جوړ وي، داسی نه شي کیدلی چی د یو ماډل موټر وي او معیارونه او قالبونه یی بدل وي.

۲- په نوي عصر کی د تیز ماشيني ژوند اغیزی.

۳- د منځگړو مؤسساتو ضعیف کیدل او له منځه تلل هم دا پدیده پیاوړی کړه، د بیلگی په توگه (کورنی) یو فرد په خپل شخصي ژوند او وجدان په اړه د روتینیت د لاملونو د سرایت څخه ساتي، همدا راز انسان ته د صمیمیت او محبت یوه ټولنیزه فضاء او داسی چاپیریال برابروي چی د هغی د طبیعت سره سمون خوري تر څو خپل بیلا بیل اړخونه کشف کړي، د هغه ټولنیز چاپیریال برعکس چی انسان په دی مجبوروي چی د بهرنیو اغیزو تر تاثیر لاندی و اوسي او یو محدود قالب کی ځان واچوي.

۴- موږ دا گورو چې په اوسني عصر کې انسان يو متحرک، خوځنده او نسبیت گرا مخلوق دی، هيڅکله هم د مطلقاتو او ثوابتو سره اړيکې ساتل نه غواړي او قبلولو ته يې اماده نه دی، د تنقل (ترانسفر) تصور يې په عقل حاوي دی، هميشه دی ته اماده او تيار دی چې د يو لنډ اشعار نه وروسته خپل ارزښتونه بدل کړي، له دی امله ډير ژر د لذت د صنعتونو او هغه اعلاناتو او

تبليغاتو ښکار کېږي چې د ټولنې نوې صياغت کوي او په هغه قالب کې يې اچوي چې د اعلان کونکو جهتونو د گټو خدمت کوي.

۵- شايد د اعلاناتو او تبليغاتو هغه شرکتونه په محدودو قالبونو کې د اچول او د نمطيت په ترويج کې قاطع رول لوبولی وي چې د خلکو په اذهانو کې دا ترسيخ کوي چې د محدودو قالبونو کې برابر نمطي سلوکيات او اعمال بالکل طبيعي سلوکيات دي.

۶- او شايد د نمطيت او محدودو قالبونو کې د پړوتو تر ټولو اهم لامل د هغه سيکولر مرکزي حکومت وجود وي چې هغه د لويو اداري واحدونو څخه پرته بل چا سره تعامل نه کوي، او د خپلې وسې پورې ټولنيز او انساني ژوند په مادي قالبونو کې په داسې توگه اچوي چې هغه ته پکې تصرف ممکن شي هغه ورته پلان گذاري وکړي شي او د خپلو گټو لپاره يې توجيه کړي شي، يعنې د هغې څخه د وسيلې کار واخيستلی شي، په مادي قالبونو کې همدې اچولو ته نمطيت وايي ځکه له دی پرته خو په انساني او ټولنيز ژوند کې تنوع وي غير متجانس ترکب وي چې هغې څخه د وسيلې کار اخيستل ممکن نه وي.

په غرب کې د تشدد حوادث، د شرابو او مخدراتو بې اندازه استعمال او همداراز د ټولو ازاديو سره د فحشاء او اباحيت په دومره کچه خپرېدل شايد د همدې نمطيت پر ضد د غربي انسان احتجاج وي چې د هغې داخلي نړۍ په بشپړه توگه له منځه وړي او د هغه ازادي په مکمله توگه سلبوي.

## لسمه څانگړتيا: يو اړخيز انسان

ددې مخکې ټولو څانگړتياو په نتيجه کې يو داسې انسان رامنځ ته کېږي چې هغې ته (One dimensional man) يو اړخيز غير مرکب او بسيط

انسان ويل کېږي، دا ډول انسان د اوسنې يوې اړخيزې ټولنې پيداوار دی، هغه ټولنه چې يواځې يو ډول عقل يعنې اوزاري او تکنالوجيکي عقل پري تسلط لري، يو شعار لري چې هغه علمي، صنعتي او مادي پرمختگ دی، چې يواځې مادي انتاج ته اهميت ورکوي، او يواځې د مادي پراختيا، رفاهيت او اسانتياوې، او د مادي توکو له زياتو نه زيات استهلاك ترلاسه کول يې هدف دی. هغه ټولنه چې وضعي فلسفه (Positivism) پري حاکمه ده، هغه فلسفه چې د طبيعي علومو معيارونه په انسان هم تطبيقيوي، هغه ټولنه چې لوی لوی اداري مؤسسات پکې راپيدا کېږي چې فرد تر خپل تاثير لاندې راولي او احتواء کوي يې، ترشيد کوي يې، (شې) تری جوړوي او د خپلو هغو اهدافو د لاس ته راوړلو لپاره يې وسيله جوړوي چې هغه يې ټاکي.



دا ماده پرستی ټولنی د لویو سرمایه دارو مؤسساتو تر تسلط او اغیزی لاندی وي چی د استهلاکي توکو انتاج او توزیع یی په لاس کی وي، او یواخی دا نه چی استهلاکي توکي جوړوي بلکه د خلکو رغبتونه، خوابونه او راتلونکی ارادی هم جوړوي، یعنی انفرادي او ټولنیز ژوند دواړه تر تاثیر او اغیزی لاندی راولي، دا ډول مؤسسات په انسان کی یو دویم تشویه شوی، مریض فطرت او طبیعت ایجادوی، ځکه د داسی انسان ټوله پاملرنه هغه وظیفه گرځي چی دا په کی مقرر وي (یعنی یو وظیفوی انسان گرځي) ټول خوابونه یی د استهلاکي توکو تر شا او خوا راڅرخیري، ځانته یواخی ددی استهلاکی توکو د انتاج کونکی او استهلاک کونکی په سترگه گوري، پرته له دی چی د کوم لوړ هدف او اوچتو موخو یو ذره احساس هم ولري! او تصور یی دا وي چی د هغی د وجود اثبات د استهلاکي توکو په لاس ته راوړلو کی نغښتی دی، دداسی انسان ټول اهداف او ټول رغبتونه او ارادی د همدی استهلاکي توکو په دائره کی ترسره کیږي،

تردی چی دا ډول انسان په بشپړه توگه یو اړخیز انسان گرځي (چی په خپله هم د نور شیانو په څیر یو شی، یوه اله گرځي، او هدف او رغبت او غایت او غرض یی هم مادي شیان او استهلاکي توکي لاس ته راوړل او استهلاک کول وي) ټوله نړۍ یی بازار او استهلاکي توکي وي له دی پرته هیڅ بله نړۍ نه پیژني!.

یو غربي فیلسوف وایي: د استهلاکي شیانو لپاره په اعلاناتو او تبلیغاتو کی چی کوم انفرادي مقدمات او صیغی او شخصیتونه کارول

کيږي دا په حقيقت کې د چل څخه ډکه يوه پرده ده چې تر شا يې په جمعي توگه د استهلاکي سلوکياتو د مسلط کولو هدف پټ دی، دا ډول تبليغات د توکو استهلاک کونکي او استعمالونکي دی ته هڅوي چې په دی اړه د نورو تقليد وکړي، او اخيري (مود) خپل کړي، او په دی اړه اخيري خبری او اواز ته غوږ کيږدي، نو په حقيقت کې په اعلاناتو او تبليغاتو کې دغه فردیت د انسان باطن په محدودو مادي قالبونو کې د اچولو د کوښښونو لپاره يوه پرده ده، دا د انسان په ذهن کې دا ترسيخ کوي چې دا يواځې د همدې خواب دی، او دا استهلاکي توکي ددی د ذات د تثبيت لپاره ددی يواځينی او شخصي وسيله ده! چې دا صحيح خبره نه ده بلکه دا اعلان او تبليغات په حقيقت کې ددی وسيله ده چې ددی انسان رغبتونه او خوابونه په ټولنه کې د نورو په څير وگرځوي، په دی توگه دا لوي استهلاکي ماشين په گردش کې پاتی کيږي.

استهلاک کونکي يو اړخيز موجود گرځي، هغه د نورو مادي شيانو په څير يو شی وي، ښکلی جامی په تن وي، هر هغه استهلاکي توکي استهلاکوي او کاروي چې له ده څخه يې کارول مطلوب وي، په يوه داسې ټولنه کې چې د

داخل او بيرون څخه په غير ديموکراتيکه توگه اداره کيږي<sup>(۲)</sup> او په ځانگړو مادي قالبونو کې اچول کيږي. مگر ددی ټولو سره سره انسان دا گمان کوي چې هغه د خپلې ازادۍ څخه برخمن دی، او خپل شخصي

---

(۲) د هغه لويو سرمايه دارانه مؤسساتو او تبليغاتي وسايلو له لاری او د انسان په سلوکياتو کې د مداخلې له لاری.

ژوند په خپله خوښه تيروي! ځکه د استهلاکي توکو په نړۍ کې د اختيار ميدان ډير پراخه دی، دا اختيار خپله ازادي گڼي، مگر دا اختيار تر خپل شا دا بنسټيز حقيقت پټوي چې په مهمو او بنسټيزو قضايو کې د اختيار مجال او ازادي په بشپړه توگه له منځه تللی، په مصيري، انساني او اخلاقي قضايو کې اختيار او ازادي اصلا وجود نه لري، په داسې فضاء کې انسان ددې استهلاکي توکو د نړۍ څخه بيرون نشي وتلی او د ټولنې د نقد هر ډول توان له لاسه ورکوي، او د امر واقع سره د ځان د برابرولو او د هر موجود حالت د قبلولو او هغې ته د سر د ټيټولو لوی توان ترلاسه کوي، داسې ټولنو ته همدا فيلسوف مارکوز داسې ديموکراتيکي ټولنې وايي چې ازادي پکې نشته، يعنې داسې استبدادي ټولنې چې د ټولنې ټول وگړي يې په دې قانع کړي دي چې په ټولنه کې حاکمو تصوراتو ته د کوم زور او پوليسۍ فشار څخه پرته غاړه کېږدي، دلته د ټولنې د تصور سره سم هر فرد دا تصور لري چې هدف يې په مادي طبيعت کې له زيات نه زيات تحکم او تصرف کول او زيات نه زيات استهلاکي توکي انبارول دي، او همدې ته (په معقوله توگه او نرم انداز کې د ازادۍ نشتوالی وايي) چې په انگليسي کې ورته (Smooth Reasonable Democratic unfreedom) وايي.

همدا راز هورکهايمر د اوسني انسان داسې تصوير کشي کوي چې د مارکوز د تصوير کشۍ سره توپير نه لري، هغه وايي: دا نوی انسان د تقليدي ټولنو د مطلقو معيارونو څخه خو ازاد کړی شو مگر نتايج يې مثبت نه و، ځکه په دې توگه دا انسان د مادي سعادت او ځان لپاره د عيش او عشرت د برابرولو څخه پرته نور د هر ډول اصولو او مبادئو څخه

بي برخي کړي شو، او د بقاء او حفظ نفس څخه پرته د هر ډول مقاصدو او ارزښتونو څخه خالي کړي شوي دي، د وسائلو پوري اړونده معيارونو څخه پرته نور د هر ډول محتوي او معيار څخه بي برخي دي، دا نوي انسان ددي څخه عاجز دي چي د هغه اختياراتو تقويم او ارزيايي وکړي شي چي د هغي په مخکي دي او يا په هغو خرابيو پوه شي او د هغي ادراک وکړي شي چي د مسايلو د حل، او د غلطيو د تصحيح د لټولو په جريان کي رامنځته شوي، له دي امله هغه قطعا ددي توان نه لري چي د خپل ذات د تنگي محدوددي او د خپل تنگ چاپيريال څخه ور اخوا تفکير وکړي شي، دي انسان په بشپړه توگه د هر څه په اړه نقدي ديد او نظر له لاسه ورکړي، هغه يواځي ددي توان لري چي ځان د هغه ټولنيزو قوتونو د غوښتنو سره سم برابر کړي چي په ټولنه تسلط لري او هغه وظيفه چي په همدې محدوده کي دي ته سپارل شوي ده د يو ماشين په څير سرته ورسوي، همدا راز له دي سره د استهلاکي توکو ترمنځ د اختيار څخه پرته نوره هيڅ ډول ازادي نشته، هغه د ټاکلو مادي او فکري قالبونو په منځ کي حرکت کوي ددي د محتوي او نهائي اهدافو سره يي هيڅ سروکار نشته.

دي يو اړخيز انسان ته مادي انسان، اقتصادي انسان، يا جسماني انسان هم ويل کيږي، چي د مادي په دائره کي ژوند کوي او له دي دائري څخه د بيرون وتلو توان نه لري، په دي هماغه قوانين نافذ دي چي په مادي توکو نافذ دي، دا يو داسي انسان دي چي په بشپړه توگه يي هغه نقدي عقل له لاسه ورکړي چي د مادي دائري څخه بيرون فکر کولي شي، دا انسان يو وظيفوي انسان دي چي د هغه وظيفي په بنسټ يي تعريف کيدلي شي چي دي ته سپارل شوي ده، دا انسان د مادي او

تکنالوجيکي عقلیت په دائره کی روزل شوی چی له دی څخه پرته د تفکیر بل میدان نه پیژني.

دا هغه ټولنه ده چی د غربي تمدن د تسلط په نتیجه کی منځ ته راغلی، ددی ځانگړتیاو څخه په څرگند ډول دا نتیجه په لاس راځي چی هغه جنت چی انسان یی د ساینسي انقلاب د پیل له ورځو خوب لیده، او تصور یی دا وه چی انسان به د هر ډول بدبختیو څخه ځان وژغوري، په طبیعت او مادي به مسلط وي، د هر څه محور به همدا وي، د خدای د تصور د له منځه وړلو وروسته به دا د هر څه مخدوم وي او دا به پخپله د هیڅ چا په خدمت کی نه وي، مگر له بده مرغه هغه نتیجه چی اوس لاس ته راغلی دا ده چی په پورته ځانگړتیاو کی مو ولیده، انسان د خپل ماهیت څخه پردی شوی، هغه نور یو اړخیز مخلوق دی، هغی د یو مادي توکي حیثیت غوره کړی، په دی مجبور دی چی په هغه چوکاټونو کی ژوند وکړي چی ورته ترسیمیري ... مگر ددی ټولو سره سره چونکه هغه د مادي توکو د استعمال په اختیار کی ازاد دی، له دی امله هغه د کاذبی ازادی احساس کوي، او همدا د خپل ځان لپاره اخیری څوکه گڼي چی له دی وړاندی نور پرمختگ ممکن نه دی.

هغه څوک چی د همدی مادي قالبونو په بنسټ روزل شوی وي هغه ته خو شاید همدا حالت مثالي حالت وي، او له همدی امله شاید په اسلامي نړۍ کی د همداسی یوی ټولنې د رامنځته کیدو هیله ولري، او د همدی لپاره هلی ځلی وکړي، مگر هغه څوک چی انسان ته د نورو طبیعي او مادي توکو څخه یو داسی متفاوت مخلوق په حیث گوري چی د مادي او جسمي اړخ ترڅنگ معنوي اړخ هم لري، هغه داسی یواځینی

مخلوق گڼي چي الله تعالى هغي ته د عقل او ادراك قوت وربخښلي دي، هغه هيڅکله هغه حالت مطلوب حالت نه بولي چي غربي تمدن ورته رسيدلي دي، په اسلامي نړۍ کي د همدې متفاوتو نظرونو د موجوديت له امله د غربي تمدن سره د تعامل قضيه يوه متنازع حالت غوره کړي دي چي بايد په دقت سره وڅيړل شي او درست دريځ غوره کړي شي، چي نه اسلامي نړۍ د علمي پرمختگونو څخه محرومه کړي او نه يي د هويت د مشکل سره مخامخ کړي.

## خاتمه:

په تيرو صفحاتو کې مو دا وليدل چې څرنگه د حضرت عيسى عليه السلام راوړی دين د تحريف سره مخ، او بيا څرنگه همدا تحريف شوی دين د اروپا په لارو او بر کې خپور شو، وروسته بيا څرنگه او د کومو اسبابو له امله د علم (ساينس) سره په ټکر کې واقع شو، او بيا ورو څرنگه دا تمدن د الحاد په لور ولاړ، چې لومړی پړاو يې د طبيعي دين يا (ربوبيت) وه چې د (Deism) په نوم يې شهرت درلود، او بيا په دوهم پړاو کې د بشپړ الحاد منزل ته ورسيد، په دې منزل کې چې اوس پکې د غرب تمدن قرار لري د الحاد يو بشپړ مظهر دی چې کله ورته شامل سيکولريزم ويل کېږي او کله د ليبراليزم په نوم ياديږي، په حقيقت کې د غربي تمدن بشپړ نړيوال لرليد، جهان بيني او عقیده په هغه الحادي اصولو او متعقداتو ولاړه ده چې موږ د لاندې موضوعاتو په ضمن کې هغه په تفصيل سره ياد کړل:

۱. د الله تعالی په اړه د غربي تمدن تصورات او معتقدات

۲. د طبيعت او مادي وجود په اړه د غربي تمدن افکار

۳. د انسان په اړه د غربي تمدن فکر او عقیده

د دې درې واړو موضوعاتو په ضمن کې چې د غربي تمدن کوم اصول ياد شوي دي، په حقيقت کې همدا هغه الحادي افکار او عقائد دي چې د غرب نړيوال لرليد او جهان بيني تشکيلوي، او همدا هغه بنسټ دی چې د هغه په اساس د غربي تمدن ټول عمارت ولاړ دی، هغه که فکري اړخ دی او که سياسي او که اجتماعي، او که اقتصادي او که منجهي، په همدې بنسټ د هغوی قانوني نظام هم بنا دی، همدا بنسټ دی چې د هغه په اساس غرب د (حقوق بشر، اقتصادي نظام، ازاد بازار، سياسي نظام او ديموکراسۍ، ښځو حقوق، اجتماعي اړيکو، د بحث منهج او ...) څخه خپل تصور پرې بنا کړی دی، له هغه مهمو ميدانونو څخه چې غربي تمدن په کې خپل نظامونه په ياد شوي لرليد بنا کړي دي، لاندې ميدانونه په گوته کولای شو:

#### ۱. سياسي نظام چې په هغه کې د قانون جوړونې حق د خلکو

نمايندگانو ته ورکړل شوي دی، په دې معنی چې په دې قانون جوړونه کې د هيڅ څه پابند نه اوسي، يوازې هغه څه چې د خلکو اکثريت يې وغواړي هماغه قانون، حق او درست بلل کيږي (۱)، او دا ځکه چې کوم داسې الهي او ماوراء طبيعي سلطه او مصدر نشته چې انسان ته قانون وټاکي او انسان هغه قانون ومني او

---

(۲) په اسلامي شوراېي نظام کې ټوله شوری ددی تابع وي چی د شریعت په دائره کی د جایز او ناجایز التزام وکړی، له دی وروسته که چیری بیا قوانین په مصالحو او مفاسدو بناء وي، یا په نورو اجتهادی دلايلو ولاړ وي نو هلته بیا د اجتماعي اجتهاد لاره غوره کوي، همدا د غربي ديموکراسۍ او په اسلامي نظام کې د شوراېي نظام توپير دی.



عملی یې کړي، نو بناء انسان ددوي له نظره په بشپړه توګه ازاد دی مګر دا آزادي یو شی محدودوي چی هغه د نورو خلکو آزادي ده، همدا راز د نورو خلکو ګټی چی کله د یو تن د ګټو سره په تعارض کی واقع شي نو بیا د شخړو رامنځته کیږي، ددی شخړو د مخنیوي لپاره انسان پخپله پر خپل ځان څه محدودیتونه ولګوي، دی محدودیتونو ته قانون ویل کیږي، چونکه ټول خلک ددی توان نه لري چی نیغ په نیغه یو د بل سره په دی محدودیتونو توافق وکړي نو له دی امله دا کار د خپل نمایندګانو له لاری سرته رسوي، او دی ته دوي دیموکراسي وایي.

۲. **د بشر د حقوقو، د ښځو د حقوقو، د اطفالو د حقوقو او داسې نورو حقوقو په اړه د غرب تصور په همدی لرلید او الحادي فلسفی ولاړ دی،** په دی کې هغه آزادي هم شامله ده چې هیڅ ډول حدود او قیود نه لري، چې په دې کې د جنسي روابطو او اړیکو هغه آزادي هم شامله ده چې د بلوغ عمر ته رسیدونکي افراد یې په خپلو منځونو کې جوړوي چې هغه د نکاح د کوم عقد څخه پرته وي او که د همجنس پرستۍ اړیکې وي، او دا ځکه چې انسان ازاد دې او د هیڅ کومې سلطې پابند نه دی، حق ورته هغه څه دی چې هغه یې غواړي او میلان ورته لري، او بد هغه څه دي چې هغه ترې نفرت لري او نه یې غواړي، او دا ځکه چې ددوي له نظره دا نړۍ یوه مادي نړۍ ده، هیڅ کومه

ماوراء الطبعي سلطه وجود نه لري، نو د ښه او بد معيار پخپله د انسان ميلان دی، د همدې امله په دې تمدن کې يواځې د انسان د حق خبره کېږي، د هغې د مسؤليت خبره اصلاً مطرح نه ده، ځکه داسې کومه ماورائي سلطه وجود نه لري چې انسان د هغې په وړاندې د مسؤليت احساس وکړي.

۳. **اقتصادي نظام:** د دې بنسټ هم يوازې مادي منفعت گرځي، په ليبرال ديموکراسۍ کې د شخص من حيث شخص منفعت او گټه پکې په نظر کې نيول کېږي، د ټولنې د منفعت پر ځای ذاتي او شخصي منفعت ته ترجيح ورکول کېږي، او په شمولي سيستمونو کې د ټولنې منفعت په نظر کې نيول کېږي، په دې دواړو کې هيڅ ډول توازن نه مراعت کېږي، او منفعت او ښه او بد بيا هم د هماغه معيارونو پر بنسټ ټاکل کېږي چې د غرب تمدن د خپل ځان لپاره ټاکلي دي، دلته څوک ددې پرواه نه لري چې ددوي د خپلوکړو اصولو په نتيجه کې څه ډول استحصالې او ظالمانه نظام رامنځ ته کېږي! داسې نظام چې په نتيجه کې يې غريب نور هم غريب کېږي او سرمايه د يو څو ظالمو سرمايه دارانو په منگولو کې جمع کېږي، او په شمولي سيستمونو کې د ټولو اکو احزابو په لاس کې تمرکز پيدا کوي.

۴. **ټولنيزې او اجتماعي اړيکې:** دا اړيکې هم په همدې بنسټ بناء دي چې د دې تمدن له نظره انسان يوازې يو جهته او يو

اړخيز موجود دی، هغه يوازې همدا مادي اړخ لري او روحاني بُعد نه لري، له دی امله د دې تمدن په دننه کې ټولې اړيکې په همدې بنسټ باندې ولاړې دي، د اړيکو بنسټ مادي گټه او تاوان او راکړه ورکړه گرځي، د تراحم او خپلولی په بنسټ اړيکي چونکه غير منضبطې اړيکي دي له دی امله په داسی ټولنو کی ورته ځای نشته، همدا وجه ده چی خلک تر هغه وخته پوری اړيکي ساتي چی څه مادي فايده پری مرتبېږي، او کله چی مور او پلار او د کورنۍ نور غړي زاړه شي نو بيا د هغوي ځای د زړو خلکو لپاره جوړ شوي مرکزونه وي.

۵. **د معرفت نظريه:** په غربي تمدن کې د معرفت نظريه بالکل د هغه نظريې سره توپير لري چې اسلام يې لري او دا ځکه چې دا نظريه هم په همدې الحادي تصور ولاړه نظريه ده، دلته ټول معرفت په مادي او طبيعي نړۍ کې منحصر دی، دلته د معرفت يواځينۍ وسيله هم تجربه ده، او کله که د عقل خبره هم کيږي د هغې څخه مراد هغه غايي عقل نه دی بلکې د هغه څخه مراد ابزاري، يا ذاتي، شکلي يا تکنالوژيکي عقل دی چې په انگليسي کې ورته (Instrumental Reason) ویلی شي، د هغه کار صرف دا وي چې وسائل د اهدافو د لاس ته راوړلو لپاره څنگه په ښه توگه استعمال شي، پرته له دې چې د هغه اهدافو په اړه پوښتنه وکړي چې هغه څنگه دي؟ مفيد دي که نه؟ د څه نه سرچينه نيسي، په دې کې د وحی او يا هم خبر صادق لپاره هيڅ ډول ځای نشته، او دا ځکه چې دا تمدن په ما وراء طبيعي موجود

باندی ایمان نه لري، کله یی چی عقیده دا شوه نو د دیني نصوصو سره یې تعامل داسی وي لکه د هر بل تراشي کتاب یا نص سره چی تعامل کوي، هغه معناگانی ورته وراغوندی چی دوي یې غواړي، په هغه شکل یې تحریفوي چی ددوي د فکر سره یو شانته شي، او په دی توگه یی د خپل نفس د غوښتنو تابع گرځوي.

۶. د هر څه د نقد معیارونه: دلته د نقد معیارونه هم د همدې فکر په بنسټ ولاړ دي، په غربي تمدن کی څرنګه چی څوک د دې کائناتو لپاره په هیڅ ډول غرض، غایت او هدف قائل نه دي، دلته دا نشته چی انسان او کائنات الله د څه لپاره پیدا کړي دي، دلته د آخرت تصور وجود نه لري، دلته خلک د نسیې (پور) پر ځای د نقد معامله کوي، یعنی آخرت ته د انتظار پر ځای دا گوري چی دلته او همدا اوس ده ته څه ګټه لري او د ګټې او تاوان معیار هم د منفعت د فلسفې (Pragmatism) پر بنسټ صورت نیسي، نو هر څه چی نقد کوي د همدی فکر په بنسټ یې نقد کوي، د هر څه ښه والی او بد والی په همدی معیار تلل کیږي چی په مادي لحاظ پری څومره ګټه او تاوان مرتبېږي.

۷. د بحث او څیړنې تگلاره: دلته د بحث او څیړنې تگلاره جلا ده، دلته هر څه د یوې تگلارې او منهج په بنسټ څیړل کیږي چی هغه د ساینسي علومو منهج او تگلاره ده، دلته د وضعي فلسفې (د اوجست کونت د فلسفې) نه وروسته ټول اجتماعي او انساني علوم هم د همدې ساینسي منهج او تگلارې په بنسټ

خپل کيږي، تاريخي حوادث او د وحی او قرآن او سنت د نقد معيارونه هم دلته هماغه معيارونه دي چې د يو انساني ليکنې لپاره ټاکل شوي دي او دا ځکه چې دوی اصلاً د ميتافيزيک او ما وراء طبيعي موجود په وجود يقين نه لري، بناء ددوي له نظره د يو شي د اثبات لپاره دا کفايت نه کوي چې د وحی په ذريعه ثابت شي، ځکه وحی ددوي له نظره د علم او معرفت لپاره د مصدر حيثيت نه لري.

دا او داسې نور ټول حياتي او اساسي تصورات په همدې بنسټ بناء دي، اوس سوال دا را پيدا کيږي چې د داسې يو تمدن سره چې د هغې افکار په داسې الحادي بنسټونو ولاړ وي، د هغې سره څه تعامل پکار دی؟ دا سوال سره له دې چې له ډير پخوا راهيسې خپل شوی هم دی، او ډير څه پرې ليکل شوي هم دي مگر څرنگه چې تر اوسه پورې يو مطرح سوال دی، په ځانگړې توگه د افغانستان په اوسنيو حالاتو کې چې موږ پکې قرار لرو خو نور خلک ترې پنځوس او شپيته کاله مخکې تير شوي دي، موږ ته دا سوال نور هم اړين گرځي، او دا ځکه چې غير عقلاني او نادرست تعامل موږ د ډير لوی مشکل سره مخ کولی شي، د دې تعامل په اړه د الجزائر د يو ستر مفکر استاذ مالک بن نبي چې په اصل کې خو انجنير دی مگر ټولنپوهنه يې خاصه موضوع ده، او په اسلامي نړۍ کې د استعمار او بيا د زياتو هيوادونو څخه د استعمار د رخصتيدو حالات يې هم پخپله ليدلي، او د استعمار څخه د اسلامي امت او مسلمانو هيوادونو خلاصيدل او ترقي او پرمختگ او تمدن په لويه لار د دوی برابرول يې ځانگړې موضوع ده، داسې ليکي: (کله چې اسلامي فکر (عام مثقف

مسلمانان) د هغه صدمې سره مخ شول چې اسلامي نړۍ او اسلامي هيوادونو ته د اروپايي ثقافت د واردیدو وروسته را پيدا شوه، او د اسلامي نړۍ وگړي د هغه په مقابل کې د نقص، کمترۍ، او وروسته پاتې والي په احساس اخته شول نو د اسلامي نړۍ عام وگړي او څه مثقف خلک په دوه ډلو وویشل شول:

لومړۍ: هغه ډله وه چې د غربي فنونو، صنعتونو، غربي شيانو نه نيولې تر لباس او پوښاک پورې د غرب د هر څه د خپلولو په لور یی خلک را بلل.

دویمه ډله: هغه وه چې د کمترۍ او ضعف دا احساس یې د عزت د اظهار په پیچکاری معالجه کاوه او ځان یې په دې غولوه چې موږ د یو غالب او په ماضي کې د یو لوی تاریخ لرونکي امت سره تړلي یو<sup>(۲)</sup>.

طبیعي مسأله ده چې دا دواړه دریځونه نادرست او غلط دي، ځکه چې نه دا ممکن دي چې د اسلامي ټولنو او غربي تمدن ترمنځ د اوسپنې داسې دیوال و درول شي چې د غرب اثرات دلته رانشي، بلکې دغه کوښښ هم د عقل څخه لیرې کار دی، همدا راز په هغه شکل چې موږ د غربي تمدن څخه د هغه افکار، نظامونه او شيان جوړ او تیار واخلو او بې له دې چې دا وویښو چې د هغو بنسټ په څه باندې ایښودل شوی

---

(۲) انتاج المستشرقين و أثره فی الفكر الاسلامی الحديث، مالک بن نبي، (بيروت: دار الارشاد کال ۱۹۶۹م) ص ۱۴.

دی او دلته د هغه تیارو او جوړو شیانو څخه د اسلامي تمدن د عمارت د جوړولو کونښنې وکړو دا هم د عقل څخه لیرې یو داسې دریځ دی چې له یوې خوا اسلامي نړۍ د خپلې ماضي نه شکوي، بیلوي، او د انفصام د حالت سره یې مخ کوي او له بلې خوا په دې توګه تمدنونه نه جوړیږي. نو له دې امله درست دریځ دا دی چې:

لومړی: موږ د غربي تمدن څخه د هغه غیر متناسبو نظامونو، شیانو او وسایلو د اخیستلو څخه ډډه وکړو چې هغه اصلاً په غربي ټولنه کې د خپل روح، د هغه تمدن د لرلید او فکري خلفيې (Back ground) څخه را شکیډلي وي، او د اسلامي امت د لرلید او عام فکري محیط سره هم متناقض وي.

دویم: او که څه ورنه اخیستل کیږي هم د هغه معنی دا نه وي چې د هغوی څخه تیار نظام او فکر واخیستل شي او دلته په عام نظام کې د ځای پرځای کولو (فټ کولو) هڅه وشي<sup>(۲)</sup>، بلکې باید د غرب څخه یې یاد کړو او بیا د هغه په څیر د خپلې عقیدې او لرلید په بنسټ او د هغه په رڼا کې د یو مستقل او درست نظام او تمدن د جوړولو هڅه وکړو، همدې

---

(۲) په داسې توګه د شیانو راټولولو ته مالک بن نبي (تکدیس الأشياء) د شیانو راجمع کول وايي، او په ډیر تاکید سره دا خبره په خپلو ډیرو کتابونو او لیکنو کې کوي چې له دې څخه تمدن نه راټوکیږی، بلکې له دې څخه د ډیرو زمانو په تیریدو سره شاید د تمدن یوه (مسخه) د (نسخه) پر ځای، یعنې هغه د هغه بل تمدن کاپي هم نه وي، بلکې یو مسخه شوی موجود وي چې هیڅ اعتبار نه لري.

ته مالک بن نبي په دې الفاظو کې اشاره کوي: (په کال ۱۸۵۷م<sup>۱</sup>) کې د اسلامي نړۍ او په کال ۱۸۶۸-۱۹۰۵م د جاپان په پرمختګ او ترقي کې فرق دا وه چې د جاپان تعامل د غربي تمدن سره د يو شاګرد تعامل وه (يعنې د جاپان خلکو د غرب څخه يادول او د هغه پر بنسټ يې خپل تمدن جوړاوه) او زموږ تعامل د غربي تمدن سره د يوه مشتري (پيرودونکي) تعامل وه (يعنې اسلامي نړۍ د هغوی شيان راټولول پرته له دې چې هغه څه ياد کړو چې پر هغه د خپل تمدن ودانۍ ودروو) هغوی (جاپانيان) په تمدن جوړولو کې مصروف او مشغول ؤ او موږ د غرب د توکو او توليداتو په اخيستلو (پيرودلو) کې مصروف ؤ<sup>۲</sup>. که يوازې د غرب د توليداتو (هغه که نظامونه دي او که افکار) د راټولولو په ذريعه د خپل تمدن د جوړولو هلې ځلې جاري وساتو نو دا کار ناشونی دی، يو عجيب او غريب حالت خو به رامنځ ته شي مګر هغه به په هيڅ وجه يو متميز تمدن نه وي.

دريم: هغه څه چې اخيستل کيږي او يا يې موږ د غرب څخه يادوو چې د هغه په څير موږ د خپل تمدن ودانۍ جوړه کړو نو هغه بايد تصفيه او فلتر شي، ځکه لکه چې مو په مخکې صفحاتو کې ولوستل دا تمدن د الحاد په بنسټ ولاړ تمدن دی، د دې تر شا داسې يوه فلسفه ده چې

---

(۲) په دې کال په هند کې د انګريزي استعمار پر ضد د مسلمانانو پاڅون د ناکامۍ سره مخ شو، او د همدې څخه په الهام سيد جمال الدين افغاني د اسلامي امت د يووالي او د پرمختګ او ترقي داعيه راپورته کړه او کار يې پيل کړ.

(۲) تأملات، مالک بن نبي، القاهرة: مطبعة دار العروبة، ۱۹۶۱م، ص ۱۸۴-۱۸۵.



زموږ د لرلید او عقیدې سره اړخ نه لگوي نو د دې عناصر پرته له دې چې فلتر او تصفیه شي ممکن نه دي چې وایي اخلو او خپل تمدن پرې بناء کړو، په دې اړه مالک بن نبي وایي: زموږ مشکل دوه ډوله افکار دي، یو ته وژونکي افکار<sup>(۱)</sup> ویل کیږي چې هغه د غرب څخه د رانده تقلید په نتیجه کې تر لاسه شوي دي، دې افکارو اسلامي امت د بې نظمۍ او تخلف سره مخ کړ، او دا ځکه چې د ترقی او پرمختګ په منظور کوم وسایل د غرب څخه واخیستل شول هغه ته د فکر په ذریعه تطویر او پرمختګ ور نه کړی شو، (یعنې تصفیه پکې را نه وستل شوه) نو بې نظمي یې رامنځ ته کړه او دا ځکه چې چیرته تقلید حاکم شي هلته تفکیر له منځه ځي.

دویم ډول افکارو ته مړه افکار<sup>(۲)</sup> وایي، او دا هغه افکار دي چې په وراثي شکل موږ ته رارسیدلي دي مګر هغه تصفیه شوي نه دي، که دا دواړه ډوله افکار تصفیه نه شي او د یو مسلمان عقل په بنسټ فلتر نه شي نو بیا تمدن نشي جوړېدلی، له دې امله لنډه خبره دا ده چې د تصفیې او فلتر څخه پرته افکار خپل نه کړی شي.

خلورم: پاتې شوه د ټکنالوژۍ خبره نو هغه د کوم تمدن او کوم ملت ملکیت نه دی، ځکه علم د بیلا بیلو تمدنونو د متراکمو تجربو په نتیجه کې دې مرحلې ته رسیدلی دی، یوناني تمدن علمي پرمختګونه درلودل، په هغه باندې اسلامي امت د خپل علمي پرمختګ بنسټ

(۱) د مالک بن نبي په اصطلاح ورته (الأفکار الممیتة) وایي.

(۲) د هغه په اصطلاح (الأفکار المیتة).

کينډو، او غرب او اروپا د اسلامي امت علمي پرمختگونه د خپلو علمي او ساينسي څيړنو لپاره بنسټ وگرځاوه، نو کله چې دا د کوم تمدن او ملت ملکيت نه شو نو بايد چې مسلمانان دا ټکنالوژي نقل کړي او د هغه اهدافو او مقاصدو لپاره ترې کار واخلي چې د هغوی لرلید، جهان بيني او عقیده يې غوښتنه کوي، ځکه چې حکمت د مسلمان ورک شوی څيز دی هر ځای کې يې چې پیدا کړ هغه يې تر ټولو زيات مستحق دی.

## دويمه نکته:

لکه څنگه چې موږ دې ته اړتيا لرو چې د غرب د ړانده تقليد څخه ځان وساتو، او هغه څه ترې وانه اخلو چې هغه په الحاد باندې بناء دي، او د الحاد په بنسټ ولاړ دي، همداسې موږ دې ته هم اړتيا لرو چې په هغه غير معقول او د اسلام د روح سره په متناقض دريځ کې هم ونه لويږو چې په منځنيو پيړيو کې کليسا پکې لويدلې وه، هغه څه چې په پايله کې يې اروپا د الحاد کندنې ته وروغوځوله، الله تعالی دې نه کړي که موږ د اسلام د روح سره متناقض هغه دريځ غوره کړ چې کليسا غوره کړی وه او يا مو هغه ته ورته څه دريځونه غوره کړل موږ به هم د دې لامل شوي يو چې اسلامي نړۍ د الحاد په لور ور ټيل وهو، او په دې حالت کې به مو د بشریت سره لويه جفاء او ظلم کړی وي، بشریت به مو د الهي تعليماتو د برکتونو څخه محروم کړي وي، هغه دريځونه چې موږ ترې بايد ځان وساتو په ډيره لنډه توگه په لاندې ډول دي:

۱ - ديني استبداد او تعصب: ديني استبداد او تعصب دې ته وايي چې يو څوک يا يوه ډله ځان ته دا حق ورکړي چې د اسلام د کومې قضیې په اړه چې هغه کوم نظر او رایې لري هماغه د حق لپاره معیار او اساس دی، هر څه چې د هغه سره برابر وي هغه درست او هر هغه څه چې د هغه خلاف وي هغه نادرست او د اسلام سره مخالف دي، په ځانگړې توگه په اجتهادي قضایاوو کې چې د اسلام د اصولو سره سم د اختلاف احتمال هم وجود پکې ولري، دا په حقيقت کې د (رجل دين) او (يا د الله نماينده) په هغه تصور ولاړ عمل دی چې د کليسا مشرانو د ځان لپاره ايجاد کړی وه، په دې کې شک نشته چې د اسلامي مسایلو او قضایاوو په اړه هم باید د تخصص قضیه په هماغه شکل مراعت شي لکه په نورو علمي مجالاتو کې چې رعایت کيږي مگر څوک باید ځان د الله تعالی نماينده ونه گڼي، چې د هغه سره مخالفت د الله تعالی او د رسول الله صلی الله عليه وسلم سره د مخالفت مرادف وي، که څوک داسې فکر کوي هغه په ديني استبداد کې واقع دی، چې دا يو خطرناک استبداد دی.

۲ - فکري استبداد: دې ته وايي چې يو انسان هغه که هر څوک وي د خپل فکر او رایې په باره کې په داسې يو غرور کې مبتلا شي چې داسې گومان وکړي د هغه فکر داسې کامل او حق دی چې د هيڅ ډول مناقشې امکان نه لري، او د دې فکر څخه پرته چې څومره افکار دي هغه په تمامه معنی باطل او بې معنی دي چې اصلاً د موجوديت حق هم نه لري، په داسې فکر کې مبتلا کيدل په حقيقت کې يو لوی مرض دی، په ځانگړې توگه چې د داسې چا لخوا صورت ونيسي چې د دين عالم وي نو

د هغه اثرات او اغيزې نورې هم زياتېږي، او اثرات يې د ژوند په بيلا بيلو اړخونو پريوزي، په همدې کې د کليسا د منځنيو پيړيو مشران مبتلا و چې هغه نتايج را ووتل چې مو وليدل.

۳ - د علم (ساينس) او پرمختگ په مخ کې دريدل او هميشه په وروسته پاتې والي باندې تاکيد کول او همدا د اسلام اصل مقصود ښودل، دا هم يو داسې تصور دی چې په بشپړه توگه د اسلام د قطعي نصوصو سره په ټکر کې دی، مگر کله کله يو شمير جاهل خلک چې د اسلام څخه خبر نه وي، د علمي پرمختگونو مخالفت کوي او په دې ټينگار کوي چې په نړۍ کې هر ډول پرمختگونه د اسلام سره مناقض او مخالف معرفي کړي، دا هم د منځنيو پيړيو د کليسا يي تصور سره ورته تصور دی چې موږ بايد ترې ځان وساتو، ددې ترڅنگ په فقر، بې وزلي، ته خلک تشويقول، او خلکو ته دا تلقين کول چې هميشه فقير واوسېږي، دا د اسلام د زهد د تصور سره په بشپړ ډول متناقض تصور دی، زهد دی ته وايي چې انسان د توان سره سره د دنيا په جاه و جلال او مال او دولت زړه ونه تړي او داسې رغبت پکې ونه لري چې د خپل ژوند محور يی وگرځوي.

۴ - ږوند تقليد: په داسې توگه چې د انسانانو (د حضرت پيغمبر صلی الله عليه وسلم څخه پرته چې بل هر څوک وي) غير معصومو افکارو ته دومره حيثيت ورکړل شي چې هغو ته د معصومي وحي سره په برابره توگه وکتل شي، او هغه د دين برخه و بلل شي، دا به هم د دين په هغه څير د تکذيب لامل گرځي لکه څنگه چې د غير معصومو انساني افکارو له امله د کليسا مقدس کتابونه غلط ثابت شول، او په نتيجه کې د هغوي د تکذيب لامل وگرځيدل.

۵ - د نصوصو حرفي فهم: د نصوصو په فهم کې د تحجر څخه کار اخیستل په داسې توګه چې د نصوصو مقاصد له ياده يوړل شي او د تحجر له امله يوازې د هغوی په حرفي فهم ترکيز صورت ونيسي، او ډير ځله دا حرفي فهم د هغه څه سره مخالف وي چې په يقيني دلايلو باندې ثابت شوي وي، دا هم د دين د تکذيب لامل ګرځي لکه د کليسا په اړه مو چې ولوستل.

په پای کې د الله تعالی څخه دعا کوم چې موږ ته د هغه درست فهم او درست دريځ د غوره کولو توفيق را په برخه کړي چې د بشريت په خير باندې تمام شي. وسبحانک اللهم وبحمدك نشهد أن لا إله إلا أنت نستغفرک ونتوب إليك.

\* \* \*

## لړليک

۲.....	غربي تمدن
۲.....	(شاليد، حقيقت، عقيدتي او فلسفي بنسټونه)
۷.....	تمهيد
۲۳.....	لومړۍ فصل
۲۳.....	اروپا او د کليسا
۲۳.....	استبدادي کړنلاره
۲۴.....	لومړۍ: اروپا او د کليسا محرف دين
۲۵.....	أ- د عيسی عليه السلام په دين کی د تحريف لاملونه
۲۹.....	لومړۍ لامل: د پخوانيو اديانو او فلسفو اغېزۍ
۳۶.....	د پولس دين د اصلي دين ځای ونيوه
۳۹.....	دويم لامل: په مسيحيت کې د روميانو شموليت
۴۲.....	همدا مسيحيت په اروپا کې خپور شو
۴۳.....	د کليسا د ټولواکۍ مرحله پيل شوه
۴۵.....	د کليسايي نظام څخه د خلکو د تنفر لاملونه
۴۵.....	لومړۍ: ديني استبداد
۵۲.....	دويم: سياسي استبداد
۵۶.....	درېم: د کليسا د مشرانو د قول او فعل تضاد
۶۰.....	څلورم: فکري او علمي استبداد
۶۶.....	دويم فصل
۶۶.....	د کليسايي دين پر ضد پاڅون
۶۷.....	د کليسا د استبداد پر ضد د پاڅون مباشر لاملونه
۶۷.....	لومړۍ: اروپا ته د اسلامي ثقافت ننوتل
۷۰.....	دويم: صليبي جنگونه
۷۴.....	درېم: رشدي فلسفه
۷۹.....	څلورم: ظلمونه، وژنې او د تفتيش محکمې
۸۳.....	د ذکر شوو لاملونو اغيزې او د تيرو مباحثو لنډيز

- لومړۍ: د رينيسانس (RENAISSANCE) خوځښت ..... ۹۱
- دويم: د ديني اصلاح (RELIGIOUS REFORM) خوځښت ..... ۹۲
- درېم: د علمي فلسفې او کليسا ترمنځ کشمکش ..... ۹۳
- کوپرنیکي انقلاب ..... ۹۳
- درېم فصل ..... ۹۹
- د ساينس او کليسا ترمنځ تصادم ..... ۹۹
- د ساينس پوهانو، فلسفيانو او کليسا ترمنځ کشمکش ..... ۱۰۰
- فرانسيس بيکون (۱۵۶۱-۱۶۲۶) ..... ۱۰۱
- ديکارتی انقلاب (۱۵۹۶-۱۶۵۰) ..... ۱۰۳
- کليسا يي عقائد د عقل څخه لوړ دي! ..... ۱۰۶
- (ب - پايل (B - PAYLE) ۱۷۰۶ م) ..... ۱۰۹
- توماس هوېز (۱۵۸۸-۱۶۷۹ م) ..... ۱۱۲
- جان لاک (J. LOCKE) ۱۷۰۴ م ..... ۱۱۳
- پيندکت سپينوزا (SPINOZA) ..... ۱۱۶
- اسحاق نيوتن (SIR ISAAC NEWTON) (۱۶۴۲-۱۷۲۷ م) ..... ۱۲۰
- د نيوتن د نظريې اغيزې ..... ۱۲۱
- د ډارون (۱۸۰۹-۱۸۸۲) نظريه او د هغې پايلې ..... ۱۲۳
- خلورم فصل ..... ۱۳۱
- اروپا د الحاد په غيږ کې پروته ..... ۱۳۱
- په اتلسمه پېړۍ کې د (تنوير) د مرحلې دوهم پيل ..... ۱۳۲
- لومړۍ: د الحاد لومړۍ پړاو يا (DEISM) ..... ۱۳۷
- ددې برخې نتايج ..... ۱۴۹
- دويم: په غربي نړۍ د بشپړ الحاد تسلط ..... ۱۵۱
- ددې مادي فلسفو عقیده او فکر ..... ۱۵۲
- همدا د نوولسمې او شلمې پېړيو د ټولو فلسفې مدارسو نظر دی ..... ۱۵۵
- پنځم فصل ..... ۱۶۰
- د دې الحادي تمدن ..... ۱۶۰
- فلسفي او فکري بنسټونه ..... ۱۶۰
- د غربي تمدن لرليد (جهان بيني) ..... ۱۶۰

- لومړی: د اله (خدای) په اړه د غربي تمدن لرلید..... ۱۶۲
- د الله په اړه مادي وحدۃ الوجودي تصور ..... ۱۶۲
- ب - د الله په اړه میکانیکي تصور ..... ۱۶۳
- ج - د الله په اړه د طبیعي دین (DEISM) عقیده..... ۱۶۶
- د - د الله تعالی په اړه مطلقه الحادي عقیده..... ۱۶۹
- د الوهیت په اړه د غربي تصور لنډیز ..... ۱۷۴
- دوهم: د طبیعت/مادی په اړه د غربي تمدن عقیده..... ۱۷۷
- أ: د اکائانات په بشپړه توګه مستقل دي او هیڅ بیرونی قوت ته اړ نه دي ..... ۱۸۸
- ب: د فاعلي علتونو په بنسټ د نړۍ میکانیکي تفسیر ..... ۱۹۰
- ج: د ماورائی تفسیراتو له منځه تلل او د الله تعالی حذفول ..... ۱۹۴
- د: د اخلاقو نسبي کېدل او د ارزښتونو له منځه تلل ..... ۱۹۷
- دریم: د انسان په اړه د غربي تمدن تصور او عقیده..... ۲۰۴
- أ: د هیومانیزم نظریه ..... ۲۰۶
- نوی هیومانیزم څه ته وایي؟ ..... ۲۰۷
- ۱- د انسان پېژندنې په میدان کې د هیومانیزم عقیده..... ۲۰۸
- ۲- د هیومانیستي فلسفې معرفتي نظریه ..... ۲۱۲
- ۳- د خفقت په اړه د هیومانیزم عقیده..... ۲۱۴
- ۴- د هیومانیزم اخلاقي تصور او فلسفه ..... ۲۱۶
- ب - انسان یو طبیعي توکی دی..... ۲۲۲
- شپږم فصل ..... ۲۲۴
- لومړۍ څانګه: طبیع (هر څه ته د مادي په سترګه کتل) ..... ۲۲۷
- دویمه څانګه: تیا: د نړۍ بې پره والی ..... ۲۲۸
- دریمه: ترونیزي اړیکې (CONTRACTUALIZATION)..... ۲۲۹
- څلورمه څانګه: تیا: هر څه نه د وسیلې په حیث کار اخیستل ..... ۲۳۰
- پنځمه څانګه: تیا: مادي سمون یا ترشید ..... ۲۳۱
- شپږمه څانګه: تیا: په ټولنه د بیروکراسۍ او ټاکل شوو نمونو او معیارونو تسلط..... ۲۳۲
- اومه څانګه: تیا: اوزاري عقل ..... ۲۳۶
- ددی نتیجه دا ده چی: ..... ۲۳۸
- اتمه څانګه: تیا: COMMODIFICATION او REIFICATION او FETISHISM..... ۲۴۱



- ٢٤٣..... نهمه ځانگړتيا: استلاب، او قالبې کيدل
- ٢٤٨..... لسمه ځانگړتيا: يو اړخيز انسان
- ٢٥٥..... خاتمه:
- ٢٦٦..... دويمه نکتہ: